

2015

SZÁZAD VÉGE

TÁRSADALMI TŐKE

Teljesen nyitott társadalmi kapcsolatok nem léteznek. A kapcsolatok bezártsága jöhet kívülről, állami szabályozásként, de a szabályozatlan piac is hozhat létre zárt kapcsolatokat. A szabad versenyes kapitalizmus közelítette meg talán leginkább a weberi nyitott társadalom, nyitott csoportok eszméjét. De teljesen nyitott társadalom vagy gazdaság soha nem léte- zett, az általunk ismert legtisztább kapitalizmu- sok esetei sem ilyenek.

78

BALOGH Péter (1982, Szeged) szociológus, a Szegedi Tudományegyetem Szociológia Tanszékének adjunktusa. PhD-fokozatát a Budapesti Corvinus Egyetemen szerezte 2012-ben. Kutatási területei: gazdaságsszociológia, területi egyenlőtlenségek és fejlesztéspolitika, vidékfejlesztés, korrupció és társadalmi tőke. Legutóbbi publikációja *Development Trap? Unequal Territorial Patterns of EU-funds Allocation in Hungary* címmel jelent meg a *Belvedere Meridionale* (2015/1.) hasábjain.

BODOR Ákos (1974, Szigetvár) az MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpontjának tudományos munkatársa. Kutatási területe a társadalmi tőkéhez sorolható különféle jelenségek vizsgálata, különös tekintettel azok társadalmi-területi egyenlőtlenségi dimenzióira, illetve fejlesztéspolitikai összefüggéseire.

CSIZMADIA Zoltán – szociológus (PhD), habilitált egyetemi docens, tanszékvezető a Széchenyi István Egyetem Szociális Tanulmányok Tanszékén. Az MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézetének tudományos munkatársa. Kutatási területei: innovációs rendszerek, együttműködési hálózatok, kapcsolati tőke, városhálózat.

FÜZÉR Katalin (1971) a PTE Szociológia Tanszékének és a Demográfia és Szociológia Doktori Iskolának oktatója, a Település és Társadalom Kutatóközpont vezetője. Kutatási területei közé tartozik a politikai eszmetörténet (*Rights and Constitutional Theory in Weimar Germany*, 2008), a társadalmi tőke, a városfejlesztés, valamint a projektesítés társadalmi, szervezeti és politikai következményei. A „Városfejlesztés és társadalmi tőke” című OTKA-kutatás vezetője.

GRÜNHUT Zoltán (1983, Pécs) az MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpontjának politikatudományból doktorált, Magyar- és Bolyai-ösztöndíjas tudományos munkatársa. Kutatási területe a kultúra, valamint általában a fejlődés, a demokratizáció és a közpolitikai eredményesség közötti összefüggések politológiai, szociológiai vizsgálata, elsősorban komparatív módszerekkel, s különös tekintettel Izrael Állam sajátosságaira.

MEGYESI G. Boldizsár (1976) az MTA Szociológiai Kutatóintézetének tudományos főmunkatársa, a Hétfa Kutatóintézet külső munkatársa. Kutatási területei: agrár- és vidékszociológia, a társadalmi tőke változásai, fejlesztéspolitika a vidéki térségekben, az éghajlatváltozás társadalmi hatásai. Legutóbbi publikációi: *The social meaning of food* (szerkesztő, a *socio.hu – Társadalomtudományi Szemle* 2015. évi angol nyelvű különszáma), *Institutions and networks in rural development: two case studies from Hungary*. In: Sjöblom, Stefan – Andersson, Kjell – Marsden, Terry – Skerratt, Sarah (eds.): *Sustainability and Short-term Policies: Improving Governance in Spatial Policy Interventions*. Surrey, Ashgate, 2012. 217–244.

SZÁZAD V·E·G

Szerkesztőségek:

DEMETER TAMÁS • PÓCZA KÁLMÁN • VESZELSZKI ÁGNES • ZUH DEODÁTH
A Társadalmi tőke szám vendégszerkesztője: FÜZÉR KATALIN

G. Fodor Gábor • Demeter Tamás • Mándi Tibor • Szűcs Zoltán Gábor

Balázs Zoltán • Bódy Zsombor • Cieger András • Csité András • G. Fodor Gábor • Kapitány Balázs • Szalai Ákos

Spéder Zsolt • Kerékgyártó Béla • Körösényi András • Kövér György • Sági Gábor • Stumpf István • Tóth István György

Pethő Sándor • Bárány Anzelm • Huoranszki Ferenc • Kovács M. Mária • Körösényi András • Liptay Gabriella • Ruzsa Ágnes • Szilágyi Márton

Gyurgyák János • Fellegi Tamás • Gyekiczki András • Kövér László • Kövér Szilárd • Máté János • Orbán Viktor • Stumpf István • Varga Tamás • Weber Attila

Szerkesztőbizottság:

**LÁNCZI ANDRÁS • ACZÉL PETRA • LEE CONGDON • CSEJTEI DEZSÓ • EGEDY GERGELY
FEHÉR M. ISTVÁN • FODOR PÁL • G. FODOR GÁBOR • HORKAY HÖRCHER FERENC
KARÁCSONY ANDRÁS • KÖRÖSÉNYI ANDRÁS • KÖVECSES ZOLTÁN • KULCSÁR SZABÓ ERNŐ
MEZEI BALÁZS • SPÉDER ZSOLT • STUMPF ISTVÁN • SZILÁGYI MÁRTON**

Olvasószerkesztő: *Veszelszki Ágnes*
Szerkesztőségi titkár: *Tóth Krisztián*

© Századvég Kiadó

A szerkesztőség címe:
Századvég Politikai Iskola Alapítvány, 1037 Budapest, Hidegkuti Nándor utca 8–10.
Telefon: (1)-479-5298 • fax: (1)-479-5290 • e-mail: kiado@szazadveg.hu

ISSN 0237-5206

Tipográfia és lapterv: *Élőfej Bt.*
Műszaki szerkesztő: *Fodor Gábor*
Nyomdai munkálatok: *Prime Rate Kft.*

Honlapunk: www.szazadveg.hu | Keressen minket a Facebookon is!

SZÁZAD V. É. G

— • ÚJ FOLYAM 78. SZÁM 2015. 4. • —

— • TÁRSADALMI TŐKE • —

Füzér Katalin: A bizalom társadalomelmélete és a társadalmi tőke szociológiaelmélete • 5

Bodor Ákos – Grünhut Zoltán: Társadalmi rétegződés Magyarországon a bizalom mentén • 19

Csizmadia Zoltán: A kapcsolati tőke osztályszerkezeti aspektusai lokális metszetben • 49

Balogh Péter – Nagy Szidónia – Szántó Zoltán: A társadalmi tőke árnyoldalai: korrupciós hálózatok és bünszervezetek • 81

Megyesi Boldizsár: A társadalmi tőke negatív hatásai • 107

Orbán Annamária: Társadalmi tőke, társadalmi innováció, szociális gazdaság • 129

Nagy Gábor Dániel: Vallási és társadalmi kapcsolathálózat Észak-Amerikában és Közép-Kelet-Európában • 153

Beszélgetés **Szelényi Ivánnal** a társadalmi tőke szerepéről a hatalom, a piac és a „varázskertek” működésében • 179

1956. A Nemzetközi Vöröskereszt élelmiszersegélyének kiosztása a Szabad sajtó úton, Budapesten. © Nagy Gyula/Fortepan

Füzér Katalin

A bizalom társadalomelmélete és a társadalmi tőke szociológiaelmélete

a társadalmi tőke szociológiaelméleti keretét a koncepcióról az ezredforduló óta folyó viták nyomán abban a változatban rekonstruálom, amely a bizalom társadalomelméletére épít – egy olyan elméleti háttérre, amelyhez ritkán nyúlnak vissza a társadalmi tőke kortárs teoretikusai és kutatói. A bizalom, az együttműködési normák és a kapcsolathálózatok dimenzióiból a társadalmi tőke három típusát, a megkötő (*bonding*), az összekötő (*bridging*) és az összekapcsoló (*linking*) társadalmi tőke ideáltípusait rekonstruálom, majd operacionalizálom őket az empirikus elemzés céljaira.

A többi tőkefajttával összevetve a társadalmi tőke legfontosabb tulajdonsága, hogy egyénileg nem birtokolható, mint a pénz vagy a humántőke: kifejezetten társadalmi természetű erőforrás, amely lehetővé teszi az emberek közötti együttműködést a legkülönbélebb csoportokban, illetve csoportok között. Első megközelítésben megkötő társadalmi tőkén a szoros bizalmon alapuló, olyan kapcsolathálózatokban rejlő erőforrásokat értjük, mint például a család; összekötő társadalmi tőkén a gyengébb bizalmon alapuló, például munkatársi kapcsolatok lehetséges hasznait (vagy kárait); míg összekapcsoló társadalmi tőkén például a választott képviselők és az állampolgárok viszonyaiban megtestesülő lehetőségeket értjük.

A társadalmi tőke azonban kevésbé differenciált változatban lett a kortárs társadalomtudományok sikerkonceptiója, a policy világában is egyre nagyobb jelentőséghez juttatva a fogalmat. A társadalmi tőke fogalma lenyűgöző karriert futott be a társadalomtudományokban: míg az 1980-as évek végén Pierre Bourdieu és James Coleman komplex igényű elméleti írásai kiemelkedőek (Füzér 2005; Füzér–Monostori 2012), addig az 1990-es évektől a főszerepet Robert Putnam és Francis Fukuyama

vették át, a figyelem középpontjába állítva a jelenséget politikai, illetve gazdasági haszna miatt, két egymásra rímelő tézis nyomán. Putnam neo-tocqueville-iánus tézise (1993) a stabil demokráciához szükséges erős civil társadalomról (sok társadalmi tőkéről), illetve a demokrácia stabilitását veszélyeztető gyenge/gyengülő civil társadalomról (kevés vagy erodálódó társadalmi tőkéről) és elemzései az amerikai demokráciát veszélyeztető folyamatokról (1995, 2000), a klubok helyett egyedül való tekézés fémjelezte veszélyekről azt eredményezte, hogy robbanásszerűen megnőtt a társadalmi tőkével foglalkozó társadalomtudományos irodalom mennyisége (Füzér et al. 2005, 12; 2006, 337). Fukuyama párhuzamos tézise (1995, 1999) a globálisan is sikeres gazdaságokat támogató „spontán társas készségről” (sok összekötő társadalmi tőkéről) és a családelvű társadalmak (sok megkötő társadalmi tőkét használó) gazdaságainak korlátairól kevésbé volt visszhangos, noha elméletileg sokkal kidolgozottabb társadalmitőke-koncepción alapult (Füzér 2005; Füzér–Monostori 2012).

Mindeközben a fejlesztési szervezetek gyakorlati világában is sikertörténet lett a társadalmi tőke fogalmából: a nemzetközi fejlesztési szervezetek (mint az OECD, Világbank, UNDP) mellett az ezredforduló táján számos ország nemzeti fejlesztési terve is a társadalmi tőkét kívánta gyarapítani (Egyesült Királyság, Írország, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland). Az Egyesült Államokban pedig a társadalmi tőke doyenje, Robert Putnam kezdeményezett országos társadalmitőke-fejlesztő (civil) stratégiát a Saguaro Szeminárium keretében, konkrét projekteket pedig a Better Together elnevezésű mozgalom keretében (Füzér et al. 2005, 25–65).

A koncepció divatja azonban nem járt együtt a kutatói közösség konszenzusát bíró elméleti tisztázással, a koncepcionális alkotóelemek rögzülésével, a jelenség hatókörének lehatárolásával, illetve az empirikus elemzés számára történő operacionalizáció módjainak intézményesülésével. Ahány kutató, annyi definíció és mérőeszköz – állapítják meg sokan a kuhni értelemben vett preparadigmatikus állapotokat észlelve. Nem csoda, hogy a sikerekkel párhuzamosan a társadalmi tőke koncepciójának kritikája is előtérbe került. A koncepciót kritizálták (például Portes 1998) mind alulteoretizáltsága, mind azon gyakorlat miatt, hogy túlságosan sokféle kedvező társadalmi jelenség magyarázatára igyekeztek felhasználni a kutatók: jobb egészségi állapot, javuló bűnözési statisztikák, jobb iskolai teljesítmény, munkaerőpiaci sikerek, az életminőség javulása, jó kormányzati teljesítmény – és természetesen a gazdasági fejlődés pozitívumai is mind a társadalmi tőkének tulajdoníthatók ezen elképzelések szerint (Fukuyama 1995; Putnam 1993, 1995, 2000). A fejlesztéspolitika gyakorlati világában is kritikát kapott a társadalmi tőke (Woolcook–Deepa 2000; Woolcook 2001) – mint min-

den társadalmi problémára felírható csodagyógyszer. Ezen kritikák nagy része lényegében megállja a helyét, hiszen a társadalmi tőke irodalmában sokszor azon volt a hangsúly, hogy megkülönböztessék a társadalmi tőkét a szintén rendkívül népszerűvé váló társadalmi kapcsolatháló elemzésétől (Csizmadia 2008; Szántó–Tóth 2006), méghozzá úgy, hogy a társadalmi tőke koncepcióját a szociológiaelmélet három bevett kategóriájára, a bizalomra, a társadalmi normákra és a kapcsolathálózatokra építették. A problémát az jelentette, hogy ezeket a szociológiai kategóriákat mind elméletileg, de legfőképpen empirikusan meglehetősen lazán kezelték. A gyakorlati életben pedig azt láttuk, hogy a társadalmi tőke fejlesztését célul kitűző programokat viszonylag olcsó megoldásként tálták olyan komplex társadalmi problémák kezelésére, mint a szegénység vagy a gazdasági elmaradottság. A társadalmi tőkéhez kapcsolódó efféle optimizmus egy olcsóbb alternatíva lehetőségével kecsegtetett, és nem más, kifejezetten drága fejlesztési eszközök kiegészítését kínálta (Füzér et al. 2005).

A társadalmi tőke koncepciójának kritikáira adott elméleti válaszok közül megítélésem szerint a leggyümölcsözőbb a társadalmi tőke három típusának bevezetésére tett javaslat volt (Woolcook 2001, 13–14; Field 2003, 42–43; Halpern 2005, 26–31). Ez az elméleti megoldás lehetővé tette a társadalmi tőke koncepciója mögött mindig is meghúzódó szociológiaelméletekhez való visszakapcsolódást és egy komplexebb, robosztusabb elméleti kidolgozását annak a problémának, hogy miként kapcsolódik össze a bizalom, a társadalmi normák és a kapcsolathálózatok a társadalmi tőkében, annak három típusában. Az ilyen irányban megkezdett úton jár a jelen munka is, azzal a különbséggel, hogy a társadalmi tőke szociológiaelméletét alapvetően a bizalom társadalomelméletére építi.

A bizalom társadalomelmélete

A bizalommal kapcsolatban számos tudományterületen folyó elméletalkotás és ezek egy részéhez kapcsolódó empirikus vizsgálatok alapján rekonstruálom a bizalom társadalomelméletének kulcsfogalmait és a köztük lévő összefüggéseket: az ősbizalom, a partikuláris interperszonális bizalom, az általánosított interperszonális bizalom, az absztrakt rendszerekbe vetett intézményi bizalom, valamint az absztrakt rendszerek képviselőibe vetett intézményesített interperszonális bizalom fogalmainak és ezek összefüggéseinek átvezetése a társadalmi tőke elméletébe reményeim szerint biztos alapokra helyezi a társadalmi tőke koncepcióját.

A bizalom univerzális társadalmi jelenség ugyan, mégsem veleszületett képessége a világra jövő embereknek: a szocializációs folyamat során elsajátított olyan társas készségről van szó, amelynek forrása az újszülött- és csecsemőkorban fakad. Számos pszichológiai és a szociálpszichológiai iskola (Erikson 2002; Fukuyama 2000; Bereczkei 2009) elemezte a szignifikáns másokkal való korai interakció során kialakuló ősbizalom jelenségét: a szignifikáns másokra való ráhagyatkozás, a gondoskodást nyújtók folyamatos jelenléte, illetve a visszatérésükbe vetett bizalom kialakulása a kulcsa mind az önbizalom, mind az interperszonális bizalom készségének. Az erős kötődésnek is nevezett ősbizalom csak megfelelő feltételek mellett alakul ki, hiánya visszavezethető a „gondoskodva levés” élményének zavaraira, a szignifikáns másokkal való korai interakciók jellegére. Az ingatag önbizalom, a szorongás, a túlzott agresszió és a gyanakvó karakter eredője sokszor az ősbizalom forrásvidékénél keresendő. Ehhez a folyamathoz szorosan kapcsolódóan a szignifikáns mások köre által alkotott elsődleges társadalmi csoport az öntudat „me” fázisának kialakulásában is döntő jelentőséggel bír, a tulajdonképpeni énkép, az öntudat a tágabb társas környezetben, illetve a világban önmagát elhelyező „I” fogalma jóval később alakul ki. Még általánosabb értelemben a világhoz való hozzáállás alapmintáinak kialakulása történik meg ebben az érzékeny időszakban: a születéseményhez is kapcsolódóan kialakulnak a megküzdési stratégiák, a kitüntetett másokon keresztüli világmentelmezés folyamán pedig a kicsinyek elsajátítják a társas világot és annak kontextusát.

Az *interperszonális bizalom* az ősbizalom alapján, a másokra és a világra való ráhagyatkozás képességének birtokában alakul ki a szocializációs folyamat egy következő, immáron a normatív dimenziót, azaz a társas világ együttélési szabályainak elsajátítását is magába foglaló szakaszában. (A *homo sociologicus*, a normakövető lény tehát a *homo fidens*, a bízó lény alakjából fejlődik ki.) A szocializáció különféle színterein (család, kortárs csoportok, [gyermek]intézmények, média) kora gyermekkortól érvényesítik a társadalmi együttműködés szabályait, a különféle kapcsolatrendszerekben elvárt együttműködési normákat. A gyermekek megismerik és belsővé teszik a szülőkkal, testvérekkel, rokonokkal, barátokkal és más szereplőkkel való együttműködés szabályait, és egyben kialakítják magukban a különféle szerepekre vonatkozó elváráshorizontot, mások lehetséges cselekvési motivációinak és a szerepek normatív keretének egyfajta (implicit) kataszterét (Seligman 1997). Az interperszonális bizalommal összefüggésben lévő együttműködési normák köre nem túl széles: az ősbizalom kialakulásának időszakában nem a kölcsönösség, hanem a kizárólag a gondoskodókat terhelő altruiz-

mus dominál, míg az interperszonális bizalom megnyilvánulási terepét adó különféle kapcsolathálózatokban már a kölcsönösséget igénylő megbízhatóság, tisztesség, becsületesség, kiszámíthatóság normái játszanak szerepet. Meg kell jegyezni, hogy a bizalmatlanság, még ha pszichésen megterhelő is az egyén számára, esetenként indokolt lehet (Luhmann 1979; Barber 1983; Gambetta 1990a, 1990b), illetve bizonyos társadalmi kontextusokban kifejezetten elvárt, amire az alábbiakban kitérünk.

Az interperszonális bizalom tipikus megnyilvánulási formái a baráti kapcsolatok, a párkapcsolatok, a családi kapcsolatok, a rokoni viszonyok, valamint az olyan közösségek, amelyek lojalitást várnak el tagjaiktól, és az együttműködésekre vonatkozó normákon kívül más normatív előírásokat is megfogalmaznak tagjaikkal szemben, mint például egyes vallási közösségek, etnikai csoportok. Az interperszonális bizalom együttműködési normái (gyakran csak implicite megfogalmazott) etikai és erkölcsi előírásokon alapulnak, amelyek betartására az ilyen típusú kapcsolatokban részt vevők számítanak. Interperszonális bizalmat feltételeznek az olyan szervezetek is, amelyeket önkéntes társulással hoznak létre, mint például a civil szervezetek vagy éppen a gazdasági társaságok, azaz a vállalatok is.

A bizalom társadalomelméletének kutatási céljaink számára döntő mozzanata annak az összefüggésnek a feltárása, hogy társadalmanként eltérően alakulnak az interperszonális bizalom háttérét adó együttműködési normák: van a társadalmaknak egy olyan köre, amelyekben a megbízhatóság, tisztesség, becsületesség, kiszámíthatóság normáinak érvényesülési igényét szűkebbre szabják. A *partikuláris interperszonális bizalom* dominanciájával jellemezhető *szűk bizalmi rádiuszú társadalmakra* példa az úgynevezett családelvű társadalmak köre (Banfield 1958; Putnam 1993; Fukuyama 1995; Utasi 2002, 2008, 2013), amelyekben a családi, rokoni kapcsolatokat az erős, szinte feltétel nélküli lojalitás és a hűség határozza meg, míg a családon kívüliek viszonylatában az együttműködési normák nem követelik meg a megbízhatóságot, a szolidaritást, sőt bizonyos esetekben nemcsak megengedik, de kifejezetten elő is írják a bizalmatlanságot és a megbízhatatlanságot (Banfield 1958). Ide sorolhatóak a latin-amerikai és kínai társadalmak, Dél-Olaszország, Franciaország és Magyarország is. Hasonlóan alakulhatnak bizonyos vallási közösségek, szekták, illetve etnikai csoportok bizalmi viszonyai is: lojalitás, megbízhatóság befelé, bizalmatlanság és a szolidaritás hiánya kifelé. A szűk bizalmi rádiusz dominanciájával jellemezhető társadalmakban tehát nem pusztán arról van szó, hogy partikuláris csoportokra korlátozódik a bizalom, hanem arról is, hogy a szűk bizalmi rádiusz tipikusan együtt jár a csoporthoz nem tartozókkal szembeni bizalmatlansággal.

A társadalmak egy másik típusában a partikuláris interperszonális bizalom nem zárja el az egyéneket a családi, rokoni, vallási, etnikai csoporton kívüliektől. Az *általánosított interperszonális bizalommal* rendelkező, *tág bizalmi rádiuszú társadalmak*ban az egyének a szocializáció során elsajátítják a partikuláris csoport(ok)hoz nem tartozókkal kapcsolatos együttműködés normáit: az általánosított bizalom háttérében álló megbízhatóság, tisztesség, becsületesség, kiszámíthatóság előírásai mindenkire vonatkoznak a társadalomban, és betartásukra kölcsönösen számítanak is az önkéntesen létrehozott szerveződésekben, mint például az egyesületekben, civil szervezetekben, mozgalmakban, illetve a családi kereteken túllépő vállalkozásokban (Putnam 1993; Fukuyama 1995). A tág bizalmi rádiuszú társadalmakban olyan erkölcsi normák érvényesülnek még, mint a tolerancia, az együttműködés, az udvariasság és a szolidaritás az osztársadalmi perspektívából kedvezőtlen helyzetű csoportok, egyének iránt. Az ilyen társadalmakra példa Észak-Olaszország, a németalföldi és skandináv társadalmak, Németország, Japán és az Egyesült Államok.

A partikuláris és az általánosított interperszonális bizalomnak, illetve a kettő fenti értelemben vett viszonyának döntő jelenőséget tulajdonítanak a stabil demokráciák (Putnam 1993, 1995, 2000) és a sikeres gazdaságok (Fukuyama 1995, 1999) társadalmi háttérének biztosítása terén. Azokban a társadalmakban ugyanis, ahol jelen van a spontán szociabilitás (Fukuyama 1995), a társulás művészete (Tocqueville nyomán Putnam 1995, 2000), az ezen alapokon virágzó erős civil társadalom a demokrácia stabilitását biztosítja, a családi vállalkozásokon túllépő, de nem állami nagyvállalatok és azok hálózatai pedig a globális gazdaság viszonyai közepette biztosítják az érintett gazdaságok sikerét.

A bizalom társadalomelméletében sokszor találkozunk a premodern és modern társadalmak dichotómiájával, illetve a partikuláris interperszonális bizalomnak és az általánosított interperszonális bizalomnak ezen dichotómia mentén történő szembeállításával. Amint láttuk, az interperszonális bizalom két válfaja valóban mutathat összeegyeztetlenséget, de a modernitás nem hozza magával szükségszerűen a partikuláris interperszonális bizalom jelentőségének csökkenését. Amit viszont valóban magával hozott, az a modern és késő modern társadalmak differenciálódásával, absztrakt (főként technikai) rendszereinek, illetve „személytelen”, bürokratikus hivatalainak és intézményeinek elterjedésével összefüggésben lévő új típusú bizalmi viszonyok kihívása – ezeket valóban szembe lehet állítani a premodern társadalmak jórészt face-to-face kapcsolatokon alapuló bizalmi viszonyaival. Simmel ([1908] 1973), Luhman (1979, 1990), Barber (1983), Giddens (1990, 1991), Misztal (1996), Seligman (1997) és Sztompka (1999) nyomán állíthatjuk,

hogy a modernitás a bizonytalanság és a kockázatok olyan rendszerét hozta magával, amelyben „csak bizonyos külsőségeket kell tudnunk valakiről ahhoz, hogy a közös akció szempontjából kívánatos bizalmunk meglegyen benne [...], már nincs szükség a tulajdonképpeni személyes tudásra” (Simmel ([1908] 1973, 323). Ezt a körülményt Simmel a modernitás azon meghatározó tulajdonságának tudja be, hogy „az életnek ezernyi előfeltétele van, amelyeket az egyén nem tud alapjukig követni és igazolni, amelyekkel kapcsolatban tehát [...] a bizalomra van utalva” ([1908] 1973, 317). Számptalan technikai rendszer és intézmény hatékony működése azon a bizalmon alapszik, amely problémamentesen veszi felépítésüket, működési elveiket, és nem kívánja ezeket sem mélyebben megérteni, sem befolyásolni. Gondoljunk a légitársaságok, az internet rendszereire vagy az egészségügyi intézményekre: nagyon kevesen rendelkeznek szaktudással ezen absztrakt rendszerek működését illetően, és nincs is szükség arra, hogy megértsük a működésükkel kapcsolatos összefüggéseket. Amire szükség van, az az, hogy laikusként rá tudjunk bízni magunkat a bennük megtettesülő szakértelemre. Ezt a jelenséget nevezzük *intézményi bizalomnak*. Természetesen az emberi tényező soha nem hiányzik, az absztrakt rendszerek működtetőiben is szükségesnek mutatkozik megbízni, illetve azokban, akik a működtetők (például a repülőgép-pilóták, az altatórvosok vagy a tanítók) szakértelméért és integritásáért kezdeskednek, többnyire szintén intézményesített keretben (például rendszeres pszichológiai vizsgálatok és szakmai felügyelet révén). Az intézményi bizalom mellett tehát vizsgálni kell az *intézményesített interperszonális bizalmat* is.

A bizalom társadalomelméletének alkalmazásával a társadalmi tőke olyan szociológiaelméletét tudjuk megalapozni, amely a bizalom különféle formái mentén a hozzájuk kapcsolódó együttműködési normákkal együtt rajzolja körül a társadalmi tőke három ideáltípusát.

1. táblázat. A társadalmi tőke három típusának összefüggése a bizalom formáival és forrásaival (forrás: szerzői szerkesztés)

	<i>megkötő (bonding) társadalmi tőke</i>	<i>összekötő (bridging) társadalmi tőke</i>	<i>összekapcsoló (linking) társadalmi tőke</i>
a bizalom formái	partikuláris interperszonális bizalom	általánosított interperszonális bizalom	intézményi bizalom és intézményesített interperszonális bizalom

	<i>megkötő (bonding) társadalmi tőke</i>	<i>összekötő (bridging) társadalmi tőke</i>	<i>összekapcsoló (linking) társadalmi tőke</i>
a bizalom forrásai	<ul style="list-style-type: none"> – kötődő nevelés (ősbizalom) – indirekt szocializáció (család, kortárs csoportok, média) – közösségi normák – rendies társasági életbeli szocializáció 	<ul style="list-style-type: none"> – kulturális szokások – direkt szocializáció (iskola, munkahely) – csoportélmények – kooperatív készségek formális oktatása – csoportmunka 	<ul style="list-style-type: none"> – direkt szocializáció (iskolai oktatás és rejtett tanterv, munkahely szocializáló hatása) – intézmények, technikai rendszerek működőképességének megtapasztalása – politikai szocializáció
az együttműködés normái, a megbízhatóság forrásai	<ul style="list-style-type: none"> – altruizmus – szülői odaadás – gyermeki ragaszkodás – párkapcsolati hűség – baráti hűség, lojalitás – családi, rokoni, vallási, etnikai közösségi lojalitás – reciprocitás – rendi becsület 	<ul style="list-style-type: none"> – tisztesség – becsületesség – kiszámíthatóság (konvenciókkal kapcsolatos normakövetés) – jó hírnév – jóindulat – elismerés – reciprocitás 	<ul style="list-style-type: none"> – (jog)szabálykövetés – kompetencia (befolyással bírók és nem bírók körében is) – szaktudás – fiduciárius felelősség – presztízs – tekintélytisztelet – hagyománytisztelet – hivatásrendi konvenciók – méltányosság
személyiség- jegyek	<ul style="list-style-type: none"> – önbizalom – megküzdési képesség – magabiztosság – kötődés, elköteleződés – internalizált rendies életvitelmód 	<ul style="list-style-type: none"> – szavahihetőség – igazmondás – tolerancia – udvariasság – türelem – együttműködőkészség – spontán társas készség – morális autonómia 	<ul style="list-style-type: none"> – integritás – hitelesség – szubjektív kompetencia

A bizalom társadalomelméletének jelen munka céljaira történő rekonstrukcióját annak az összefüggésnek a kiemelésével zárjuk, hogy a szűk bizalmi rádiuszú társadalmakban domináns partikuláris interperszonális bizalmi viszonyok nyitottságot mutatnak az intézményesített

interperszonális bizalom és az intézményi bizalom irányában, míg a tág bizalmi rádiuszú társadalmakban domináns általánosított interperszonális bizalmi viszonyok közepette jellemző az idegenkedés az intézményesített interperszonális bizalomtól (Putnam 1995, 1999).

A társadalmi tőke szociológiaelmélete

A társadalmi tőke három típusának megnyilvánulási formáit a bizalom társadalomelméletének fenti összefoglalása alapján olyan módon tárgyaljuk, hogy egyrészt figyelembe vesszük a társadalmi tőke mind pozitív, mind negatív töltetű megnyilvánulásait, másrészt a társadalmi tőkét adottságként kezelő szemléletmódot kiegészítjük a társadalmi tőke dinamikus megközelítésével, a társadalmi tőke erodálódásának, illetve fejlesztésének, gyarapodásának szempontjaival.

2. táblázat. A társadalmi tőke három típusának megnyilvánulási formái
(forrás: szerzői szerkesztés)

	<i>megkötő (bonding) társadalmi tőke</i>	<i>összekötő (bridging) társadalmi tőke</i>	<i>összekapcsoló (linking) társadalmi tőke</i>
a társadalmi tőke megnyilvánulási formája alapvetően előnyös társadalmi hatással	- párkapcsolat	- szomszédság	- közbiztonság
	- barátság	- társasházi	- állampolgári
	- család, rokonság	lakóközösség	jogok és
	- családi vállalkozások	- iskolai osztályközösség, osztálytalálkozók	kötelezettségek
	- etnikai közösségek bizonyos csoportjai	- szülői munkaközösség	- képviselői
	- vallási közösségek bizonyos csoportjai	- csapatsport, sportos edzés	demokrácia
	- rendies társadalmi csoportok (Stand)	- team/brigád alapú munkahely	- tüntetés, petíció
		- csapatépítő tréning	- lobb
		- társasági élet	- szakszervezetek
		- önkéntes munka	- konzultáció
		- szívesség (viszonyása), kaláka	- közszolgáltatások
		- civil szervezetek, mozgalmak	- fejlesztési projektek
		- vallási szervezetek	- adózás
		- politikai szervezetek	- hierarchikus, bürokratikus szervezetek (például kormányzati szervek, állami vállalat, iskola, egyetem, kórház, hadsereg, egyház)
		- vállalkozások	
	- együttműködő cégek hálózatai		
	- hitel		

	<i>megkötő (bonding) társadalmi tőke</i>	<i>összekötő (bridging) társadalmi tőke</i>	<i>összekapcsoló (linking) társadalmi tőke</i>
a társadalmi tőke megnyilvánulási formája előnytelen társadalmi hatással	<ul style="list-style-type: none"> – családon belüli erőszak – gyermekek szexuális bántalmazása – szexuális erőszak (ismerős elkövetővel) – etnikai vagy vallási konfliktusok 	<ul style="list-style-type: none"> – iskolai zaklatás – munkahelyi zaklatás – cyberzaklatás – rossz szomszédság – uzsora (szegénynegyedben) – intolerancia – előítélet – totalitárius besúgás – kartell – bűnszövetkezet – polgárháború 	<ul style="list-style-type: none"> – korrupció – nepotizmus – patrónus-kliensi kapcsolatok – diszkrimináció – ügyvédi, orvosi, gyónási titoktartási kötelezettség megszegése – nómenklatúra – az állampolgár megbízhatóságának totalitárius igénye
a társadalmi tőke hiánya vagy erodálódása	<ul style="list-style-type: none"> – egyszülős családok – időskori izoláció – totalitárius atomizálódás – szorongás – önbizalomhiány – agresszió 	<ul style="list-style-type: none"> – familizmus – munkanélküliséghez kapcsolódó izoláció – szórakoztatóipar izoláló hatása (tévénézés, számítógépes játék) – a cégműködtetés jogszabályainak sűrű változásai – körbetartozások – defenzív vezetés – gyanakvás, rosszindulat 	<ul style="list-style-type: none"> – adóelkerülés – védelmi és biztonsági piac bővülése – rendszerellenes protestálás – parokiális politikai kultúra terjedése – Politikműdigkeit (elfordulás a politikai intézményektől)
a társadalmi tőke fejlesztése vagy gyarapodása	<ul style="list-style-type: none"> – szülői képességfejlesztés biztos kezdet programokban – kapcsolatápoló IKT: Skype, közösségi oldalak, csetapplikációk 	<ul style="list-style-type: none"> – gyalogosbarát utcák – kötelező közösségi szolgálat – szomszédsági kapcsolatok erősödése (community coaching) 	<ul style="list-style-type: none"> – állampolgári ismeretek – kötelező közösségi szolgálat – részvételi módszerek a fejlesztéspolitikában (például Community Led Local Development)

A társadalmi tőke empirikus kutatása számára feltártuk tehát azokat a szempontokat, amelyek mentén a három társadalmi tőke-típus készletei, illetve ezek változásai vizsgálhatóak. Az ideáltipikus elméletalkotás jellemzőjeként eddig azt láttuk, hogy a megkötő, az összekötő és az összekapcsoló társadalmi tőke modelljei az empirikus valóság fölött lebegve, annak pusztán mérőeszközeiként kerültek körülhatárolásra, a társadalmi valóságra történt eddigi utalásaink maguk is további ide-

áltípusokra vonatkoztak csupán. Az ideáltípus próbája a konkrét társadalmi folyamatok értelmezése.

Minden társadalmitőke-kutatás kiindulópontjában célszerű tisztázni nagy vonalakban, hogy a vizsgálni tervezett társadalom/társadalmak esetében, a már rendelkezésre álló tudás alapján, az interperszonális bizalom mintázatai miként alakulnak, inkább szűk bizalmi rádiuszú vagy éppen tág bizalmi rádiuszú társadalom vizsgálatát tűzzük ki célul. Amennyiben a magyar társadalmat vizsgáljuk, ebben a vonatkozásban szerencsés helyzetben van a kutató, kiváló elemzések sora áll rendelkezésre (például Utasi 2002, 2008, 2013) annak alátámasztására, hogy alapvetően szűk bizalmi rádiuszú társadalomban kutatunk. Ezt a körülményt célszerű a hipotézisek megfogalmazásánál is figyelembe venni, különösen akkor, ha nemzetközi összehasonlító vizsgálatot végzünk.

A társadalmi tőke bármely megnyilvánulási formájára vonatkozzon is vizsgálatunk, a kutatási kérdések megfogalmazását és operacionalizálását a társadalmi tőke hátterében álló bizalmi viszonyok és együttműködési normák mentén, ezekre (is) vonatkoztatva célszerű kivitelezni. Érdemes továbbá megfontolni, hogy a társadalmi tőkével összefüggésben lévő jelenség vizsgálata kiterjeszhető-e a társadalmi tőke alakulása (gyarapodása vagy erodálódása) folyamatának elemzésévé. A fentiek reményeink szerint az utóbbihoz is támpontot nyújtanak.

Irodalom

- Banfield, E. C. 1958: *The Moral Basis of a Backward Society*. Glencoe, Free Press.
- Barber, Bernard 1983: *The Logic and Limits of Trust*. New Brunswick, Rutgers University Press.
- Bereczkei Tamás 2009: *Az erény természete: önzetlenség, együttműködés, nagylelkűség*. Budapest, Typotex.
- Csizmadia Zoltán 2008: Kapcsolathálózatok és társadalmi „tőkék”. In Némedi Dénes (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest, Napvilág. 265–318.
- Erikson, Erik H. 2002: *Gyermekkor és társadalom*. Budapest, Osiris.
- Field, John 2003: *Social Capital*. London, Routledge.
- Fukuyama, Francis 1995: *Trust: the Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York, Free Press.
- Fukuyama, Francis 1999: *The Great Disruption: Human Nature and the Reconstruction of Social Order*. New York, Free Press.
- Füzér Katalin 2005: A társadalmi tőke szerepe a városrehabilitációban. *Acta Sociologica (Pécsi Szociológiai Szemle)*, 1/1., 5–17.
- Füzér, Katalin – Monostori, Judit 2012: Social Capital, Social Exclusion and Rehabilitation Policy in the Hungarian Urban Context. In Lewandowski, J. – Streich, G. (eds.): *Urban Social Capital: Civil Society and Urban Life*. Farnham, Ashgate. 31–75

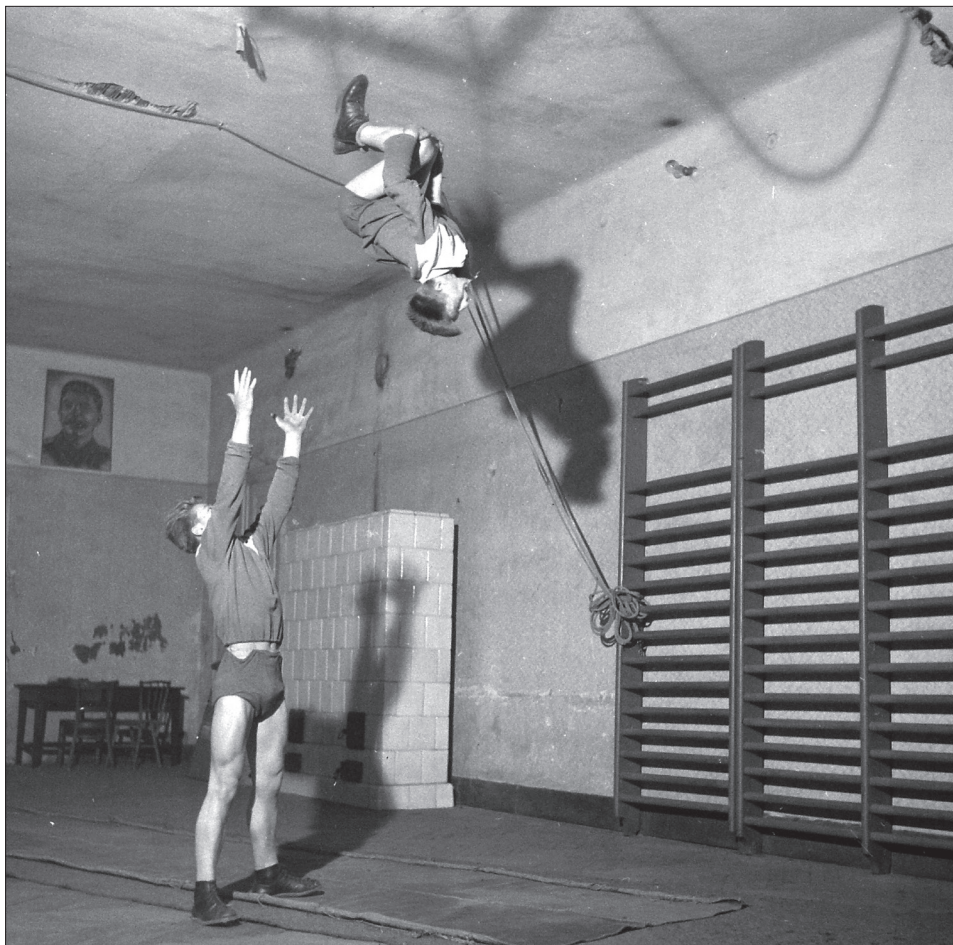
- Füzér Katalin – Sik Endre – Gerő Márton – Zongor Gábor 2005: *A társadalmi tőke növelésének lehetőségei fejlesztéspolitikai eszközökkel*. Budapest, TÁRKI.
- Füzér Katalin – Sik Endre – Gerő Márton – Zongor Gábor 2006: Társadalmi tőke és fejlesztés. *Társadalmi Riport* 9/1., 335–350.
- Gambetta, Diego 1990a: Mafia: The Price of Distrust. In Gambetta, Diego (ed.): *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. Oxford, Basil Blackwell. 158–175.
- Gambetta, Diego 1990b: Can We Trust Trust? Gambetta, Diego (ed.): *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. Oxford, Basil Blackwell. 213–237.
- Giddens, Anthony 1990: *The Consequences of Modernity*. Stanford, Stanford University Press.
- Giddens, Anthony 1991: *Modernity and Self-Identity*. Stanford, Stanford University Press.
- Halpern, David 2005: *Social Capital*. Cambridge, Polity Press.
- Luhmann, Niklas 1979: *Trust and Power*. New York, John Wiley.
- Misztal, Barbara 1996: *Trust in Modern Societies*. Cambridge, Polity Press.
- Portes, Alexandro 1998: Social capital: its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, 1–24.
- Putnam, Robert 1993: *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, N.J., Princeton University Press.
- Putnam, Robert 1995: Bowling alone: America's declining social capital. *Journal of Democracy*, 6, 65–78.
- Putnam, Robert 2000: *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York, Simon&Schuster.
- Seligman, Adam 1997: *The Problem of Trust*. Princeton, N.J., Princeton University Press.
- Simmel, Georg 1973 [1908]: A titok és a titkos társadalom. In *Georg Simmel. Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest, Gondolat.
- Szántó Zoltán – Tóth István György 2006: A társadalmi kapcsolatháló-elemzés: fogalmak, modellek és alkalmazások. In Szántó Zoltán: *Analitikus szemléletmódok a modern társadalomtudományban*. Budapest, Helikon. 171–199.
- Sztompka, Piotr 1999: *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Utasi Ágnes 2002: *A bizalom hálója*. Budapest, Új Mandátum.
- Utasi Ágnes 2008: *Éltető kapcsolatok*. Budapest, Új Mandátum.
- Utasi Ágnes 2013: *Kötélékben. Szolidaritás-hálók és közélet*. Szeged, MTA TK-Belvedere.
- Woolcock, Michael – Deepa, Narayan 2000: Social capital: implications for development theory, research, and policy. *World Bank Research Observer*, 15/2., 225–249.
- Woolcock, Michael 2001: The place of social capital in understanding social and economic outcomes. *Isuma: Canadian Journal of Policy Research*, 2/1., 1–17.

MAGYAR SZEMLE

K é t h a v o n t a a z e g é s z l á t ó h a t á r

Taxisblokád 1990: BOD PÉTER ÁKOS, KODOLÁNYI GYULA, KÓNIA IMRE interjúi • A menekültek, az Iszlám és Európa: GRANASZTÓI GYÖRGY, BRENNER JÁNOS, S. KIRÁLY BÉLA ÉS SÓGOR DÁNIEL • PELLE JÁNOS Auschwitz magyar szemmel • SZEREDI PÁL Az Új Látóhatár 1957-58-ban • MONOSTORI IMRE Szekfű Gyula utolsó évei (1949-1955) • TÓTH KLÁRA Utak és tévutak az 1989 utáni magyar játékfilmben II. • KODOLÁNYI GYULA Farkas Ádám és tanítványai – szobortárlat a Szentendrei Malomban

Az Állami Artistaképző Intézetben, 1955-ben
© Kotnyek Antal/Fortepan

Bodor Ákos¹ – Grünhut Zoltán²

Társadalmi rétegződés Magyarországon a bizalom mentén

a bizalom a társadalmi tőke egyik lényegi eleme. Tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy feltárjuk a magyar társadalom bizalom mentén kialakuló egyenlőtlenségeit, meghatározzuk az ezen az alapon létrejövő főbb csoportokat. Ezt követően dolgozatunk második részében e csoportokat vizsgáljuk aszerint, hogy milyen mértékben rendelkeznek azokkal a tőketényezőkkel, amelyek Piotr Sztompka elmélete tükrében fontos hatást gyakorolnak a bizalom mértékére. Mindezek előtt azonban a tanulmány elméleti bevezetőjeként a bizalom társadalmi jelentőségével foglalkozunk, röviden kitérünk a társadalmi rétegződés-kutatásokkal való lehetséges kapcsolódási pontokra, valamint vázlatosan áttekintjük a bizalommal kapcsolatos hazai kutatási előzmények legfontosabb eredményeit.

Bevezetés

Személyes tapasztalatból tudjuk, ha megbízhatunk másokban, az sokkal felszabadultabbá, nyitottabbá, cselekvéseinket tekintve szabadabbá tesz minket, mint ha folyamatosan elővigyázatosnak, gyanakvónak, mérlegelőnek kell lennünk partnereinkkel. Persze egyesek visszaélhet-

¹ Bodor Ákos kutatását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) által finanszírozott, K116424 azonosítószámú, „Bizalom és kormányzás összefüggései helyi szinten” című projekt támogatta.

² Grünhut Zoltán kutatását a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János kutatási ösztöndíja („Az izraeli innovációs ökoszisztéma – Tapasztalatok Magyarország számára”) támogatta.

nek bizalmunkkal, ami óvatosságra inthet, negatív impulzusokat válthat ki, azonban a vizszonzott bizalom interakcióink során nemcsak a partnereinkről kialakított előzetes vélekedésünk pozitív aspektusait erősítheti fel, de saját önképünkhöz is kedvezően járulhat hozzá, hiszen mások számára megbízhatónak lenni alapvetően jó érzés. E leegyszerűsített okfejtés alapján azt mondhatjuk, a bizalom tulajdonképpen egyéni tőketényezőként képes funkcionálni: akinek „több” van, vagyis sokakban tud megbízni, és a működő reciprocitás értelmében sokak viszontbízhatnak benne, az könnyebben tud érvényesülni, céljait, érdekeit, individuális aspirációit megvalósítani, intenzív és intim társas kapcsolatokat kialakítani, közösségi aktorral válni, kollektív cselekvésekben eredményesen részt venni, mint aki alapvetően bizalmatlan. S természetesen igaz ez makrokontextusban is: az a közösség, társadalom, amelynek a tagjai magasabb bizalomszintet mutatnak, nagyobb eséllyel képes a közjó előmozdítására.

E tanulmányban bemutatott kutatási eredmények szerint a magyar lakosság bizalomszintje azonban kevésbé kedvező európai összehasonlításban. Az általánosan alacsony értékek dacára, merthogy a bizalom-bizalmatlanság egyéni eloszlása a társadalmon belül szükségszerűen nem egyenlő, jogos a kérdésfeltevés: vajon vannak-e elkülönülő csoportok a népességen belül, amelyeknek magasabb, illetve amelyeknek alacsonyabb a bizalomszintje, s ha igen, mit mondhatunk el e csoportokról egyéb mutatók vonatkozásában?

Kutatásunkat e kérdés megválaszolása motiválta, de mert a bizalom szociológiai irodalma meglehetősen szerteágazó, így az elméleti keretek kijelölése során választással éltünk, s Piotr Sztompka 1999-ben megjelent *Trust – A Sociological Theory* című műve mint teoretikus támpont mellett döntöttünk. Ezt három tényező indokolta: (1) Sztompka könyve a bizalomkutatás szociológiai irányzatainak szintetizálására törekszik, így kellően átfogó; (2) a műben felvázolt „bizalom kultúrája” modell elméletileg megalapozott, viszonylag jól operacionalizálható analitikus keretnek tekinthető; (3) Sztompka lengyel származása okán érzékeny a bizalom kelet-európai sajátosságaira.

Tanulmányunk első részében a bizalom társadalmi jelentőségét tárgyaljuk, elsősorban Sztompka elméleti megközelítése mentén, majd a hazai bizalomkutatás eredményeit tekintjük át. Ezt követően az empirikus szakasz első felében arra vállalkozunk, hogy feltárjuk a magyar társadalomban a bizalom mentén kialakuló egyenlőtlenségeket, meghatározzuk az ezen az alapon létrejövő főbb csoportokat, majd a második részben e csoportokat vizsgáljuk olyan mutatók alapján, amelyeknek Sztompka értelmezése szerint hatással kell lenniük a bizalom kialakulására.

A bizalom társadalmi jelentősége

Az ötvenes évek vége, vagyis az ún. második demográfiai átmenet óta világunkban extrém gyors változások zajlanak, amelyek ugyan területileg eltérő mértékű, planetáris szempontból azonban kétségkívül tartós népességnövekedéssel, jóléti bővüléssel, az iskolázottság emelkedésével, a nemek közötti egyenlőség terjedésével, a szabadság és a demokratizáció térnyerésével, intenzív technológiai modernizációval, az interakciók sűrűsödésével, a kultúrák közötti érintkezések mindennapossá válásával, valamint az információs, kommunikációs, kereskedelmi és közlekedési hálózatok globalizálódásával párosulnak (Van de Kaa 2011). Sztompka (1999) e váltoásfolyamatot és annak társadalmi vonzatait a következőkben ragadta meg. Érvelése szerint az egyik döntő momentum, hogy a modernizációval járó individualizáció és az egyéni akaratkövetés térnyerése okán folyamatosan háttérbe szorul a sorsszerűség, immáron vitathatatlanul a humán készségek és képességek érvényesítése és érvényesülése határozza meg mindennapjainkat. Ennek következtében egyre jellemzőbb az individuális életút kiszámíthatatlansága, a szerepek gyors és drasztikus változása. Az esélyek, lehetőségek, opciók növekvő kínálata, valamint az arra alapozható döntéseink fokozódó szabadsága azt is jelenti egyúttal, hogy partnereink választása és viselkedése is megjósolhatatlanabbá válik. Így növekszik a társas egymásrautaltság, kapcsolataink, azok hálózatai mind komplexebbé válnak, végtelen és összetett együttműködésekbe ágyazódnak. Ezen interdependens állapot, a személyközi interakciókon túl, mind inkább releváns a technológiai, információs rendszerek működése kapcsán is, a társadalmi folyamatok megkerülhetetlenül támaszkodni kényszerülnek ezekre. Az érintkezések globalizálódása, tértől való elszakadása gerjeszti az interakciók deperszonalizálódását, illetve ezzel párhuzamosan a különböző intézményekre, szervezetekre, technológiai és információs rendszerekre való egyéni hagyatkozást, ezen absztrakt partnerek megsokasodását, funkcióik bonyolultságát.

Az imént írtak alapján világos, Sztompka szerint – s ezen álláspontjában kapcsolódik Beck (2003), Giddens (1990) és Luhmann (1979) elméleteire – a modernizáció folyamatos kockázati kihívásokat jelent, a döntés-, cselekvés-, interakció- és interdependenciakényszerek konstans bizonytalanságérzéssel járnak, amellyel az egyéneknek mindennapi szinten foglalkozniuk kell. E kockázatok észlelése, mérlegelése, vállalása sok mindentől függ, egy azonban bizonyos: a cselekvő egyén a legtöbb esetben nem tudja önmaga számára a teljes bizonyosság állapotát megteremteni (főként információhiány, illetve szubjektív érzelmi impulzusok miatt), így a kockázttalás megelőlegezett bizalmat igényel részéről. Sztompka

ezen okfejtés jegyében úgy határozza meg a bizalmat, hogy az egy „fogadás mások jövőbeli lehetséges cselekedeteit illetően” (1999, 25).

Mindezek alapján tehát a bizalom a modernizáció kihívásaira adott egyéni/kollektív válasz, amely maga is sietteti a progressziót, legyen szó gazdasági, politikai, társadalmi vagy technológiai előrehaladásról, hiszen azok egyöntetűen a felmerülő kockázatok vállalását, vagyis a bizalom megelőlegzését igénylik. Pontosan e kölcsönhatás-mechanizmus miatt nem lehet eldönteni, hogy melyik okozza melyiket: a modernizáció teremt bizalmat, vagy a bizalom segíti elő a modernizációt?

Sztompka (1997, 1999) a következőkben ragadja meg a bizalom általános, normatív funkcióit, illetve hiányának a kedvezőtlen hatásait:

1. A bizalom ösztönzi és mobilizálja a készségeket és képességeket (kreativitás, innovativitás, gátlásoktól való mentesség, vállalkozókészség), míg a bizalmatlanság megbénítja azokat (rutinok követése, konformizmus, passzivitás, tekintélynek való alárendelődés).
2. A bizalom erősíti a közösségi szellemiséget, a kollektív gondolkodást, a részvételi és együttműködési hajlandóságot, az interakciók sűrűségét és intimitását, a kapcsolathálózatok bővülését, míg a bizalmatlanság aláássa mindezt, teret adva az izolációnak, atomizálódásnak, a kollektív felelőtlenségnek.
3. A bizalom támogatja a toleranciát, az el- és befogadást, a nyitottságot, a közvetlenséget, a megismerési hajlandóságot, míg a bizalmatlanság a bezárkózás, a defenzív attitűdök, a kirekesztés, a sztereotípiák, az előítéletesség és a xenofóbia melegágya.
4. Végezetül, a bizalom erősíti az egyén közösséghez tartozását, identitását, szolidaritáskészségét, önkéntességi elkötelezettségét, reciprocitással összefüggő elhivatottságát, miközben a bizalmatlanság gyökeretelenné tesz, aláássa a közjó szem előtt tartását, a kollektív érdekek előmozdításában való közreműködést.

A felsorolásból jól látszik, hogy a bizalomnak fontos előnyei vannak az egyén szemszögéből nézve (mikroszint), de természetesen különböző interakciók során (kétoldalú kapcsolatokban, szélesebb együttműködésekben) a résztvevők mindegyike (mezoszint), valamint tágabb közösségi, társadalmi kontextusban valamennyi érintett fél (makroszint) számára kedvező hatásokat eredményezhet.

De vajon kikben is kellene megbíznunk, kik felé irányulhat a megelőlegezett bizalmunk, avagy másképpen fogalmazva: milyen típusai/fajtái léteznek a bizalomnak? A szociológiai szakirodalomban tipológiák egész sora olvasható (lásd például: Khodyakov 2007, Uslaner 2002), jelen tanulmányban mi ezek közül Sztompkát (1999) idézzük. Az elsődleges címzettek (*primary targets*) sorában Sztompka megkülönböztet konkrét személyek, illetve absztraktabb entitások iránt tanúsított bizalmat, noha

mindkét kategória háttérében hangsúlyozza a humántényező jelentőségét.³ A személyközi bizalom kapcsán Sztompka alapvetően elfogadja, s elméleti megközelítésében használja is Fukuyama (1997) bizalomköreiről írt teóriáját, amelynek legszűkebb rádiusza a családtagokba, rokonokba, közeli barátokba vetett, míg legtágabb csoportja pedig általában az emberek mint a társadalom tetszőleges tagjai irányában tanúsított bizalom. Mivel a szakirodalom rendszerint a személyközi bizalom pusztán e két fő típusát, tehát a partikuláris és az általánosított bizalmat differenciálja elméleti következetességgel, így a további körök leírásától mi is eltekintünk.

A személyközi és az absztrakt entitások iránt tanúsított bizalom között helyezkedik el külön típusként a Sztompka által társadalmi kategóriáknak nevezett, valamilyen közös identitás, származás, státusz, tág értelemben vett jellemvonás által összefogott, ám alapvetően különféle emberek alkotta közösség (nő–férfi, gazdag–szegény, értelmiségi–aluliskolázott, vallási, etnikai csoport stb.) irányában mutatott bizalom, amely az egyén általánosító, kategorizáló gondolkodására támaszkodik.

Már inkább az absztrakt bizalomtípusokhoz sorolható a pozicionális bizalom, amely egy adott társadalmi pozíció és az azt betöltő személy együttese felé irányul. Önmagában tehát a pozíció (szülő, barát, tanár, orvos, rendőr, egyetemi oktató, bíró stb.) is bizalomébresztő, de ez még természetesen hatványozódhat az adott, konkrétan ismert személy megbízhatósága által.

A szakirodalomban gyakran előforduló, klasszikus absztrakt bizalomtípus az intézmények, konkrét szervezetek irányában mutatott bizalom. Ezen intézmények, szervezetek jellegüket, illetve feladat- és hatásköreiket tekintve a legkülönbözőbbek lehetnek (politikai, igazságszolgáltatási, közszolgáltatási, közigazgatási, rendvédelmi, gazdasági, civil típusú, szupranacionális stb.), a lényegi közös sajátosságuk, hogy kereteket adnak az egyéni és kollektív cselekvéseknek, interakcióknak, miáltal mélyen beágyazottak a társadalmi folyamatokba. Általában e bizalomtípushoz sorolják a procedurális, eljárási mechanizmusok irányában tanúsított bizalmat is.

Még absztraktabb bizalomfajta a rendszerekbe és rezsimekbe vetett bizalom, amelyen az olyan metaintézményi entitások felé kifejezett bizalmat értjük, mint a piacgazdaság, emberi jogok, demokrácia, kereszténység, globalizáció, modernizáció stb. Ezek a legátfogóbb kereteket adó absztrakt rendszerek, amelyekbe beágyazódnak az intézmények, pozicionális szerepek, társadalmi kategóriák, s természetesen a külön-

³ Mások ezt horizontális (emberek közötti) és vertikális (absztrakt entitások felé kifejezett) bizalomtípusok distinkciójában írják le (lásd Torney-Purta et al. 2004).

böző kollektív csoportok, illetve azok tagjai, maguk az egyének is. Éppen ezért miközben elméletileg elkülöníthetők az egyes bizalomfajták, megannyi kapcsolódási pont össze is fűzi őket.

A magyarországi bizalomsajátosságokról

Az iménti fejezet alapján egyértelmű, hogy a bizalom komplex hatásait tekintve kedvező, míg a bizalmatlanság kedvezőtlen mind az egyénre, mind a társadalom egészére nézve.⁴ Különböző nemzetközi összehasonlító vizsgálatok (World Value Survey – WVS, European Value Survey – EVS, European Social Survey – ESS, Eurobarometer stb.) foglalkoznak a bizalom egyes típusainak mérésével. Tóth (2009) a WVS 5. és 6. hulláma alapján megállapítja: „A bizalmi szint Európán belül általában Skandináviában magasabb, mint a kontinensen, és a kontinensen magasabb, mint a déli országokban, viszont a posztoszocialista országokban általában alacsonyabb, mint a hozzájuk térben amúgy közel eső európai országokban [...]. Ebben az értelemben a magyar adatok illeszkednek a nemzetközi eloszlásba” (Tóth 2009, 18). Noha az előző tényrögzítés csak az általánosított bizalomra vonatkozik, később Tóth hozzáteszi: „Az intézményi bizalom indexének (ezt a politikai pártok, parlament, kormány, hadsereg, rendőrség, bíróság, köztisztviselők, szakszervezetek, sajtó, televízió iránti bizalom átlagaként képeztük) rangsorában Magyarország lényegesen alacsonyabb pozíciót foglal el, mint az általános bizalom rangsorában” (Tóth 2009, 18). Vagyis a WVS adatai szerint Magyarországon – európai összehasonlításban – alacsonynak nevezhető az emberek egymás iránt kifejezett bizalma, ám ehhez képest is kiugróan kedvezőtlen az intézmények iránt tanúsított bizalom.

Keller (2010) szintén WVS-adatokat használva komplex attitűddimenziók alapján helyezi el az országokat a világ értéktérképén. A bizalom vonatkozásában Magyarország egyértelműen elszakad a nyugatitól, s az ortodox kultúrkörhöz tartozik – állapítja meg, hozzátéve, hogy az emberek iránt tanúsított bizalom valamivel magasabb szintjéhez képest, a hazai demokráciáról való vélekedés kifejezetten lesújtó a magyar lakosság körében, tehát az intézményi, sőt kissé tágabban is értelmezhető

⁴ Ezen általános megállapítással nem áll szándékunkban ignorálni a bizalom szociológiai irodalmának azon elméleti és empirikus eredményeit, amelyek részletesen foglalkoznak a „vak bizalom” negatív hatásaival és következményeivel (lásd Banfield 1958; Gambetta 1988).

rendszerbizalom rendkívül alacsony, s az orosz, ukrán és bolgár értékekhez hasonló.

Hajdu (2008) az EVS és az ESS különböző hullámainak adatait vizsgálva vont le következtetéseket a hazai bizalommintázattal kapcsolatban. Az intézményi bizalomtípus kapcsán meredek csökkenést tapasztalt: az EVS-adatok tükrében 1982 és 2008 között, illetve csak a rendszerváltást követő időszakra koncentrálna az 1991–2008-as periódusban szintűgy. S bár az ESS alapján kimutatott egy lassú növekedést 2010-et követően, ennek kommentálásaként kiemelte, hogy a szintemelkedés egyelőre nem éri el az ugyanezen nemzetközi vizsgálat 2002-ben közölt adateredményeit. Hajdu tanulmányából azt is megtudjuk: „Magyarországon az intézményi bizalom más európai országokkal összevetve is viszonylag alacsony. 2008–2009-ben a vizsgált négy területen – parlament, politikusok, jogrendszer, rendőrség – Magyarország az utolsó helyek egyikét foglalta el a vizsgált harminc ország közül” (Hajdu 2008, 48). A később meginduló lassú növekedés hatására Magyarország ugyan valamelyest előrelépett az intézményi bizalom rangsorában a szomszédos kelet-európai országokhoz képest, az éllovasoktól azonban továbbra is nagyon el van maradva.

Hajdu az általánosított bizalom vonatkozásában szintén komoly visszaesést tapasztalt, ennek leglátványosabb periódusa azonban az 1982–1999 közötti időszak volt, s az ezredforduló óta inkább stagnálás jellemző. Ezen eredmény nemzetközi kontextusba helyezése kapcsán a szerző hangsúlyozza: „Európai összehasonlításban ennek ellenére az alsó harmadban, a középmezőny alján, a többi kelet-európai ország között található Magyarország” (Hajdu 2008, 51).

A Giczi–Sik (2009) szerzőpáros, több adatbázist használva, szintén e megállapítást, mármint az európai átlaghoz képesti kedvezőtlen magyarországi intézményi és általánosított bizalmat domborítja ki, egy fontos adalékkal megtoldva az eddigieket: a partikuláris bizalom, vagyis a közvetlen hozzátartozókba, rokonokba, közeli barátokba (tehát az erős kötésekbe) vetett bizalom viszont közel sem alacsony idehaza, sőt még a nemzetközi átlaghoz képest sem. E plusz információ azért releváns, mert a három említett bizalomtípus eltérő mintázatából (alacsony intézményi, inkább alacsony általánosított, átlagnál magasabb partikuláris) okkal következtethetünk az amorális familizmus veszélyére, amely fogalommal „olyan társadalmak írhatók le, amelyekben a bizalom általános szintje alacsony, s amelyekben – éppen ezért – a családi kapcsolatok maradtak az egyedüliek, amelyekre az egyének építhetnek. Sarkítva: a jelenség forrása ebben az értelemben nem a családi kapcsolatok és a családbarát attitűdök immanens, mint inkább relatív erőssége, amennyiben az egyéb társadalmi kapcsolatok gyengék, ritkák, igen gyakran kényszeren

alapulnak, és a résztvevők kölcsönös bizalmatlanságából következően a destabilizáció állandó veszélyének vannak kitéve” (Dupcsik–Tóth 2008, 309).

Egy ilyen bizalomkombináció tehát inkább társadalmi dezintegrációra utal, a közjő, a közérdek elhanyagolására, rossz értelemben vett egoizmusra és individualizációra, illetve a Sik Endre (2012) által leírt kapcsolatérzékeny kultúrára. Csepeli et al. (2004) tanulmánya is kiválóan ragadja meg e jelenség egyik káros következményét, amikor a sikeresség és a gazdagság külső és belső oktulajdonítását vizsgálva leszögezik: a magyar lakosságra alapvetően jellemző a gyanakvás, a bizalmatlanság, s mindezek miatt a gazdagság és a sikeresség külső okokkal, például indulási előnnyel és jó kapcsolatokkal való magyarázása, s a belső okok (tehetség, kemény munka) leértékelése, elvitatása. E gondolkodás, amely tehát az előrejutást tisztességtelen, becstelen és érdemtelen tényezőkkel magyarázza, súlyos dezintegrációs és diszfunkciós következményekkel jár, mindamelletttartósítja az egyén bizalmatlanságát és gyanakvását, illetve az efféle társadalmi légkört.

Keller (2014) a TÁRKI négyéves időközzel megismételt értékutatásáról számot adva leszögezi, az általánosított és az intézményekbe vetett bizalom egyaránt alacsony Magyarországon.⁵ E vizsgálat azért különösen érdekes, mivel a nemzetközi survey-ekhez képest valamelyest más módszertant követ. Az emberekbe vetett bizalmat nem a közismert kérdéscsoportokkal, hanem úgy igyekeztek mérhetővé tenni, hogy a válaszadóknak száz bizonyos típusú – adott társadalmi réteghez vagy foglalkozáscsoportoz tartozó – emberből (fiatal, idős, szegény, gazdag, tanult, hívő, bankár, képviselő, rendőr stb.) kellett megmondaniuk, körülbelül mennyit tartanak megbízhatónak.⁶ Bár az intézményi bizalom mérése a bevett módszertannal történt, de lényegesen többféle intézménytípust lekérdéztek, ezáltal átfogóbb képre törekedtek. Akárhogy is, az eredmények sem 2009-ben, sem 2013-ban nem voltak relevánsan eltérőek a nemzetközi vizsgálatoktól: az általánosított bizalom esetében komolyabb elmozdulás nem történt, míg az intézményi bizalomtípus kapcsán pedig főként a politikai jellegű intézmények/szervezetek megítélése javult kissé. Ennek hátterében Keller (2014) azonosította a társadalom erős politikai polarizáltságát, hiszen a 2009-hez képest történt javulás főként a jobboldali szimpatizánsok emelkedő bizalmára

⁵ A saját adatfelvétel eredményeit a kutatás keretében nemzetközi vizsgálatokkal is összevetették.

⁶ E megközelítés elméletileg is túlmutat az emberekbe vetett bizalom mérésén, s részint hasonlatos a Sztompka által leírt társadalmi kategóriák, illetve pozíciók irányában mutatott bizalomtípusok vizsgálatához.

vezethető vissza, miközben a baloldaliak ugyanezen intézmények iránt bizalmatlanabbá váltak.

Az intézmények irányában tanúsított lassú bizalomnövekedés mögött meghúzódó jelenséget, a társadalom politikai megosztottságát Boda és Medve-Bálint (2012, 2013) is kimutatta. Sőt, a szerzőpáros arra vonatkozólag is összefüggést talált, hogy az intézményi és az általánosított bizalom változékonysága valójában együtt jár, noha előbbi volatilitása nagyobb. Ez mindenképpen aggasztó problémákra utalhat, nevezetesen a politikai polarizáltság egyéb társadalmi széttagozódást kiváltó következményeire a hatalompárti–ellenzéki törés mentén.

Több tanulmány is foglalkozik bizonyos társadalmi rétegek bizalom-sajátosságaival, illetve más kulturális dimenziók és a bizalom összefüggéseivel. Tóth (2009) – részint saját, részint nemzetközi adatbázisok alapján – megállapítja, hogy a magasabb iskolai végzettségűek jobban, az alacsonyabb végzettségűek kevésbé bíznak meg másokban, és az anyagi-vagyoni jólét emelkedésével is nő a megelőlegezett bizalom. Hozzáteszi azonban, a magyarok nem azért bizalmatlanabbak, mert szegényebbek vagy összességében alacsonyabb iskolai végzettségűek más társadalmak tagjaihoz képest, mivel a nemzetközi adatok tükrében a bizalmatlanság a különböző iskolázottsági és jövedelmi-vagyoni csoportokban is magasabb annál, ami sok más – főként nyugat-európai – országban jellemző. Tóth (2009) továbbá hangsúlyozza azt is, a bizalomhiány oka, illetve annak következménye egyaránt lehet, hogy a magyarok társas kapcsolatai, európai összehasonlításban, kevésbé intenzívek és intimek, a részvételi hajlandóság visszafogottabb, a segítségnyújtási kedv korlátozottabb, az intolerancia magasabb, s a saját sors irányíthatóságába vetett hit is csekélyebb. E jelenségeket Keller (2010), valamint Bodor et al. (2014) is megerősítette.

Az intézményi bizalom kutatása terén Boda és Medve-Bálint (2012, 2013, 2014a, b, c) az elmúlt években nagyon alapos elemzéseket végeztek, úgy a nemzetközi összehasonlítás, mint a magyar specifikumok feltárása terén. Megállapításaik szerint, akik jobban bíznak az emberekben, azok jobban bíznak az intézményekben is, miként akik boldogabbak és elégedettebbek, azok szintén. Kevésbé erős pozitív összefüggést találtak a vallásosság és az intézmények iránt mutatott bizalom szintje között, miközben adataik tükrében a jövedelmi-vagyoni helyzet inkább csak Nyugat-Európában mutat pozitív kapcsolatot az intézményi bizalommal, a kontinens keleti felén, beleértve Magyarországot is, nem tapasztalható ugyanez. Az iskolázottság, eredményeik alapján, gyenge, csak óvatosan kezelhető pozitív összefüggésben áll az intézményi bizalommal, a lakhely pedig inkább csupán Nyugat-Európában hat arra (a városban élők bizalomszintje magasabb).

Bizalom, integráció/dezintegráció és társadalmi rétegződés

A Magyarországon évtizedek óta mért alacsony szintű bizalom nyilvánvalóan nem kedvez a társadalmi integráció létrejöttének, sokkal inkább szerves részét alkotja a dezintegráció folyamatának, amelynek definícióját Kovách Imrétől és szerzőtársaitól idézzük: „olyan közösségi értékek és normakészletek együttese, amelyek rombolják, leépítik az integrációs szereplők kooperációját, csökkentik a társadalmi és az interperszonális interakcióban részt vevők összetartozásának érzését, és növelik a kommunikációs zavarok, valamint konfliktusok kialakulásának esélyét” (Kovách et al. 2015, 75). Az is egyértelmű továbbá, hogy a bizalom–bizalmatlanság mértéke egyenlőtlenül oszlik el a társadalom tagjai között.

Mindezeket figyelembe véve a társadalmi rétegződés kutatásában meglátásunk szerint létjogosultsága van a bizalom mentén létrejövő egyenlőtlenségek vizsgálatának, ami hozzájárulhat a társadalmi integrációs/dezintegrációs mechanizmusok megértéséhez. A hagyományos struktúra- és rétegződéskutatások horizontja az utóbbi évtizedekben jelentősen kibővült, a különböző „soft” tényezők mentén létrejövő egyenlőtlenségek figyelembevétele egyre inkább előtérbe került (Huszár 2013, Kovách et al. 2015).

A fentiek alapján tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy feltárjuk a magyar társadalomban a bizalom mentén kialakuló egyenlőtlenségeket, meghatározzuk az ezen az alapon létrejövő főbb csoportokat. Majd az empirikus vizsgálatunk második részében e csoportokat megvizsgáljuk aszerint, hogy milyen mértékben rendelkeznek azokkal a *tőketényezőkkel*, amelyek Sztompka elmélete tükrében fontos hatást gyakorolnak a bizalom mértékére.

Empirikus vizsgálatunkat a European Social Survey (ESS)⁷ 2012-es magyarországi adatfelvételének használatával végeztük.⁸ A 2014 fő lekérdezésével megvalósított minta a Magyarországon élő 15 éves és annál idősebb magyar népességet reprezentálja a felmérést végzők szándéka szerint: nem, életkor, iskolai végzettség, településtípus és megyék szerint.

⁷ Az ESS egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat, amely 2001-től kezdődően két évente az európai társadalmak demográfiai jellegzetességeibe, politikai és közéleti preferenciáiba, illetve különféle társadalmi értékekbe és attitűdökbe nyújt széles körű betekintést. Bővebb információ: <http://www.europeansocialsurvey.org/> és <http://ess.tk.mta.hu/ess/>

⁸ ESS Round 6. <http://www.europeansocialsurvey.org/download.html?file=ESS6HU&c=HU&y=2012> (letöltés: 2015. 10. 01.)

A bizalmat alapvetően két típusra összpontosítva vizsgáltuk: a személyközi bizalmat megkülönböztetve az absztraktabb entitások iránt tanúsított bizalomtól. Sztompka (1999) elméleti tipologizálásából kiindulva próbáltuk meg kialakítani változóinkat. Az operacionalizálásnak azonban viszonylag korlátozott keretet biztosítanak a rendelkezésre álló adatok, így a bizalom átfogó jelenségének csak egy szűkebb metszetét tudjuk empirikusan megragadni.

A személyközi bizalom méréséhez a következő kérdéseket használtuk fel:

- *Általánosságban Ön mit mondana? A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban?*
- *Gondolja, hogy a legtöbb ember megpróbálná kihasználni Önt, ha alkalma nyílna rá, vagy igyekeznének tisztességesek lenni?*
- *Ön szerint az emberek inkább csak magukkal törődnek, vagy általában segítőkészek?*

Az absztraktabb bizalomtípusokat pedig a következő kérdésekkel vizsgáltuk:

Kérem, mondja meg, hogy Ön személy szerint mennyire bízik a következő intézményekben:

- *...a magyar Országgyűlésben?*
- *...a magyar jogrendszerben?*
- *...a rendőrségben?*
- *...a politikai pártokban?*⁹

A személyközi bizalom esetében így az ún. általánosított bizalom mérésére volt lehetőségünk, mivel az ESS által használt itemek az interperszonális bizalomnak csak erre az aspektusára korlátozódnak.¹⁰ Az absztrakt bizalomtípusok méréséhez a rendelkezésre álló adatoknak megfelelően az általánosan elterjedt, az ESS-ben is alkalmazott ún. intézményi bizalom itemsor bizonyos kérdéseit használtuk. A könnyebb kezelhetőség és interpretálhatóság okán a két bizalomtípushoz rendelt

⁹ A felsorolt kérdések mindegyike egy 0-tól 10-ig tartó skálán méri a válaszadó bizalmát.

¹⁰ Az általánosított bizalomra vonatkozó kérdések a szakirodalomban általánosan elfogadott vélekedés szerint az emberek tágabb bizalmi rádiuszát mérik, inkább az ismeretlenekre, és nem a közvetlen ismerősökre koncentrálnak. Ezzel ellentétben az ún. partikuláris bizalom a szűk bizalmi rádiuszra, a barátokra, családtagokra, ismerősökre vonatkozik. E két aspektus egymáshoz viszonyított pozíciójából fakadó eltérések makroszintű kombinációi eltérő társadalmi jelenségeket okozhatnak (Giczi–Sik 2009). Mindezekkel együtt meglátásunk szerint az általánosított bizalom mérésére kifejlesztett kérdések válaszaiban szükségképpen megjelenhet a partikuláris bizalom is bizonyos élethelyzetek esetén. Emiatt is maradtunk a személyközi bizalom elnevezés mellett.

kérdések válaszait főkomponens-elemzés segítségével összevontuk,¹¹ így a későbbi elemzések céljára létrehoztuk a személyközi bizalom és az intézményi bizalom összetett változóit.

A magyar társadalomnak a kétféle bizalomtípus alapján mutatott jellegzetességeit az eddigi kutatásoktól némileg eltérő megközelítésben vizsgáltuk. Nem pusztán arra voltunk kíváncsiak, hogy a kétféle bizalom össztársadalmi szinten milyen átlagértékeket mutat, és nem is arra, hogy az egyéni válaszadók válaszai miképpen függenek össze egyéb változókkal. Ezek helyett sokkal inkább arra kerestük a választ, hogy az érintett bizalomtípusok mentén vizsgálódva milyen markánsan eltérő társadalmi csoportok különíthetők el.

A már bemutatott hazai kutatások eredményei alapján feltételeztük, hogy a magyar társadalom bizalom alapú rétegződését döntően mindkét típus esetén az alacsony bizalmi szint határozza meg. Az általánosan bizalmatlanok csoportja mellett azonban a két bizalomtípus egymással mutatott relatív autonómiája, illetve egyéb sajátos kelet-európai jelenségek (például átpolitizáltság) miatt arra számítottunk, hogy a személyközi, illetve intézményi bizalomhoz fűződő viszony tekintetében inkonzisztens beállítódással rendelkező társadalmi csoportok is azonosíthatóak. Továbbá ezeken kívül azért a két bizalomtípus mutatóiban egyaránt relatíve magasabb értékekkel rendelkező csoport elkülönülését is elképzelhetőnek tartottuk.

Feltételezéseinket klaszterelemzéssel¹² igyekeztünk alátámasztani. Az eredmények megerősítették előzetes elképzeléseinket. A klaszterelemzésünk alapján a magyar társadalom tagjai a bizalomhoz fűződő viszonyuk alapján négy jól elkülöníthető csoportba rendeződnek (1. ábra). Ezek a csoportok a következők:

¹¹ Az így létrejövő „személyközi bizalom” főkomponens (N = 1995) az eredeti 3 változó információtartalmának 72%-át megőrizte, míg az „intézményi bizalom” főkomponens (N = 1892) a kiinduló 4 változó 73%-át. A megmagyarázott variancián túl az egyes eredeti változókhoz tartozó kommunalitások is megfelelően magas értékeket mutattak. Az intézményi bizalom főkomponens esetében 122 válaszadót elvesztettünk, ami a teljes minta 6%-a. A hiányzó adatokat semmilyen eljárással nem pótoltuk, tekintve, hogy azok döntő többségben a „Nem tudom” válaszokból erednek, így ezek becslése meglátásunk szerint felelőtlenység.

¹² Módszer: Nem hierarchikus, k-means klaszterelemzés (N = 1884). A klaszterképző változókon futtatott ANOVA eredményei: a személyközi bizalom főkomponens esetében $p = 0,000 < 0,05$, $F = 1298,3$; illetve az intézményi bizalom főkomponens esetében $p = 0,000 < 0,05$, $F = 1502,2$. Az egyes klaszterek elemszáma: 1. klaszter: 452; 2. klaszter: 484; 3. klaszter: 543; 4. klaszter: 405.

1. Gyenge bizalomelit

A magyar bizalomelit nem feltétlenül számossága okán „gyenge”, hanem az általuk képviselt bizalomszint erőssége miatt. Ebben a csoportban a személyközi és az intézményi bizalom középértékei is a hazai átlag felett vannak. Ez azonban csak relatív értelemben tekinthető magas bizalomszintnek, mivel az idetartozók átlagértékei a személyközi bizalom esetében a 7-es érték körül vannak, míg az intézményi bizalomnál valamivel alacsonyabban, 6 és 7 között.¹³ Tehát ez abszolút értelemben, főként az intézményi bizalom esetén, inkább csak a közepeshez húzó bizalomszintet, vagyis egy némiképpen ambivalens viszonyulást jelent.

2. Inkább az emberek iránt bizalmatlan „lecsúszott középosztály”

A két bizalomtípus kapcsán átlag körüli értékekkel rendelkezők a magyar társadalomban alapvetően két jól elkülönülő csoportra oszthatók. Az egyikben azokat találjuk, akik kevésbé bíznak az emberekben, ehhez képest jobban bíznak az intézményekben. Ez a személyközi bizalomnál egy inkább alacsony (4 alatti) átlagértéket jelent, míg az intézményi bizalomnál eléri a közepes bizalomszintet (5,5 körüli átlag). A csoport elnevezésében a „lecsúszott” jelzővel arra kívánunk utalni, hogy a magyar bizalom-középosztály értékei inkább az alacsony tartományban maradnak, mintsem a közepesben.

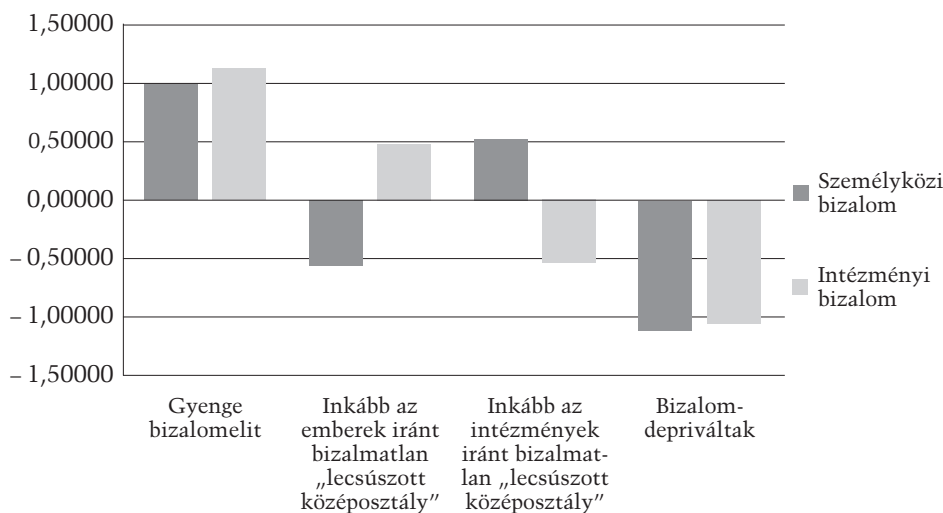
3. Inkább az intézmények iránt bizalmatlan „lecsúszott középosztály”

A bizalom-középosztály másik kategóriája az előzővel éppen ellentétes módon viszonyul a két bizalomtípushoz, vagyis kevésbé bíznak meg az intézményekben, és ehhez képest jobban az emberekben. Az intézményi bizalom esetében ez egy kifejezetten alacsony átlagértéket jelent (3 körül), míg a személyközi bizalomnál eléri a közepes értéket (6 körül). A lecsúszott jelző az elnevezésben tehát itt is indokoltnak tekinthető.

4. Bizalomdepriváltak

Ebbe a csoportba azok tartoznak, akik mindkét bizalomtípus tekintetében még az alacsony magyar átlagértékekhez képest is bizalmatlanok. Szélsőségesen alacsony értékek jellemzik e csoportot. Ez a személyközi bizalom esetében alig valamivel 2 feletti átlagértéket jelent, míg az intézményi bizalomnál inkább 2 alattit.

¹³ Az érzékeltetésképpen használt számszerűsített értékek a klaszterközépponti értékekből visszabecsülve, és a 0–10 közötti skálán mért eredeti változók súlyozott átlagaiból aggregálva jöttek létre.

1. ábra. A klaszterközépponti értékek az egyes klaszterekben
(forrás: szerzői szerkesztés)

A bizalomra ható tényezők

Monografikus művében Sztompka (1999) azt állítja, a bizalom (típusától függetlenül) három, egymástól eltérő „forrásból” eredeztethető. Ezzel igyekszik elméleti értelemben szintetizálni a bizalom szociológiai irodalmának három legfontosabb megközelítését. Az első esetben, amely leginkább a racionális cselekvés teóriáját képviselő szerzők (Coleman 1990; Hardin 1993, 1996, 2001, 2002) megállapításaihoz kapcsolódik, a másik fél szavahihetőségének előfeltételezésén nyugszik a bizalom. Ezen elmélet szerint az interakcióban részt vevők egyaránt racionálisan lépnek fel, s haszonmaximalizálásra (tehát céljaik érvényesítésére, előnyök kiaknázására, kedvezmények megszerzésére, esetlegesen a lehetséges veszteségek mérséklésére) törekednek, észszerű gondolkodás jegyében és a rendelkezésükre álló információik teljes figyelembevételével. Maga az interakció tehát egy „adok-kapok” kapcsolat, amelyben a kockázati tényező, hogy az előzetesen elvárthoz képest esetlegesen másféle attitűdöt fog tanúsítani a partner. Ebből következően a bizalom tehát nem más, mint e rizikó felvállalása az interakcióban való részvételért, vagyis annak vélelmezése, hogy a másik fél az előfeltevésnek megfelelően fog cselekedni.

A bizalom második „forrása” az adott egyén individuális jellemzői között ragadható meg, tehát azon belső késztetésekben, pszichológiai impulzusokban, amelyek korai szocializációs élményekre és hatá-

sokra, főként a családi környezetben tapasztalt és internalizált mintákra vezethetők vissza (Barbalet 1996; Giddens 1991; Wilson 1993). Ezen impulzusok erősen érzelmi, emocionális jellegűek, mélyen meghatározzák az egyén személyiségét, gondolkodását, világlátását, identitását. Elképzelhetően segítik a racionális döntést és magatartást, de az sem kizárható, hogy ellene hatnak, s korlátozzák az egyén haszonmaximalizálási törekvését. E pszichológiai aspektusokra érzékeny megközelítés tehát azt nyomatékosítja, hogy egyesek, személyiségükből fakadóan, könnyebben, míg mások nehezebben bíznak meg partnereikben.

Végezetül Sztompka a bizalom harmadik „forrását” a kulturális szabályok, tehát különböző értékek, normák, szokások és konvenciók kollektíven elfogadott és követett kényszerítő erejében látja. Ezek függetlenek az interakcióban részt vevő másik fél szavahihetőségétől és az egyén pszichológiai impulzusaitól is. Durkheimi értelemben *társadalmi tények*nek tekinthetők, a közösség sajátosságaiként, tulajdonságaiként, realitásaiként (Lewis–Weigert 1985) mutatkoznak meg, s az egyének adottként észlelve azokat, illetve kényszerítő hatásukat tapasztalva igazítják magatartásukat hozzájuk. Normatív módon e kulturális szabályok hozzájárulhatnak a bizalom (avagy éppen a bizalmatlanság) kialakulásához, amennyiben kötelező erejű, követendő mintákként működnek, s a bizalom (bizalmatlanság) megelőlegezésének és viszonzásának mechanizmusait befolyásolják, tehát mind a bízó, mind a megbízott fél magatartásával szemben morálisan igazolt (avagy annak vélt) feltételeket támasztanak.

A bizalom e három „forrását”, s ezáltal a bizalomkutatás szociológiai irodalmának három legjelentősebb teoretikai megközelítését Sztompka egyetlen modellben egyesíti, amelynek a *bizalom kultúrája* nevet adja. A modell, különböző komponensekből felépülve, azok között egyfajta átfogó összefüggést mutatva azt a folyamatot írja le, ahogy a bizalom kultúrája társadalmivá válik. Az elemek kapcsán Sztompka egyfelől értekezik történelmi léptékű kulturális előzményekről (*background culture of trust/distrust*), másrészt makrotársadalmi strukturális kontextusról (*macro-societal structural context*), harmadsorban egyéni jellemvonásokról (*personal syndromes*) és azokkal összefüggésben társadalmi hangulatról, kedélyállapotról (*social moods*), negyedrészt pedig egyéni tőketényezőkről (*personal capitals*) mint a bizalom (bizalmatlanság) előfeltételeiről. E modellelemek között Sztompka felállít egy oksági viszonyt is, nevezetesen a kulturális előzmények befolyásolják a makrotársadalmi strukturális kontextust, az – mint független változó – hat az egyéni jellemvonásokra/társadalmi hangulatra, valamint az egyéni tőketényezőkre, utóbbiak pedig – mint közvetítő változók – együttesen a bizalomra, ami tehát a függő változó. Fontos ugyanakkor

megjegyezni, az így kialakuló bizalom (avagy bizalmatlanság) kultúrája Sztompka szerint visszahat a kulturális előzményekre, tehát valójában egy ok-okozati körforgással van dolgunk.

A makrotársadalmi strukturális kontextust Sztompka öt dimenzióban interpretálja. Az első a társadalom normatív összetartó erői (jog, erkölcs, szokások), amelyek az együttélés kereteit adják, megfelelő feltételek mellett ösztönözve a tisztesség, becsületesség, kölcsönösség, biztonság, kiszámíthatóság és tervezhetőség társadalmi szintű érzetét. A második strukturális elem a fennálló társadalmi rend stabilitása, folytonossága, illetve prognosztizálható ütemű és végkimenetelű belső reformja, amely a különböző intézmények, szervezetek, eljárások és konvenciók által reprezentálva tájékozottság- és komfortérzetet képes nyújtani az egyének számára. A harmadik tényező a társadalmi szervezeti rend átláthatósága és transzparenciája, vagyis a különböző csoportok, intézmények, szervek működésével, belső szabályaival, eljárásaival, döntéseivel, eredményességével és kudarcaival összefüggő információk szabad megismerhetősége és áramlása. A negyedik strukturális elem az egyéneket körülvevő, tágra értelmezhető környezet vagy közeg által közvetített megszokottságérzés. Sztompka hangsúlyozza, a legkülönbözőbb tényezőkre kell ezek kapcsán gondolni, a tájképtől, topográfiától, építészettől kezdve, a színeken, illatokon, hangokon át, egészen a stílusokig, divatig bármi olyanra, ami az egyéneknek szubjektív biztonságérzetet ad. Végezetül az ötödik elem az individuális, kollektív, sőt intézményi felelősség és elszámoltathatóság, amely megköveteli a jogok, feladatok, hatáskörök, illetékségek és kötelességek egyértelműségét, érvényesülését, illetve érvényesítési lehetőségét.

Az egyéni jellemvonásokat, valamint azokkal összefüggésben a társadalmi kedélyállapotot Sztompka két ideáltipikus személyiség ellentétpárokban leírt tulajdonságain keresztül mutatja be. Ezen egyéni sajátosságok a következők: optimizmus vagy pesszimizmus, jövőorientáció vagy hagyománykövetés, magas vagy alacsony aspirációs szint, aktivitás- vagy passzivitáshajlam, siker- vagy alkalmazkodás-orientáció, újjátáskészség (azaz innovativitás) vagy konformitás. Sztompka tisztában van vele, hogy az egyének nem ilyenek vagy olyanok, sokkal összetettebb a valós kép, így e személyiségtípusokat inkább az értékorientáció végett hangsúlyozza. Ezért is tartja fontosnak a makroaspektus figyelembevételét, mivel a társadalmi kedélyállapot nem csak visszatükrözi az egyéni jellemvonásokat, de értékmentaként is szolgálhat.

Az egyéni tőketényezők bizalom (bizalmatlanság) kialakulásában játszott szerepével – Sztompkát megelőzően – a szociológia klasszikusai közül Luhmann (1979) és Giddens (1991) is foglalkozott. Luhmann megállapította, hogy az egyén önbizalma (*self-confidence*) fokozódik az

által a birtokolt erőforrások gazdagságával, e magabiztosság eredményeként nyitottabb lesz a kockázatos cselekvésekre és döntésekre, s emiatt könnyebben tud megbízni a másik félben. Giddens hasonló okfejtéssel élt, amikor leszögezte, hogy az egyén önmagáról való vélekedése, önképe (*self-conception*) fejlődik a birtokában felhalmozódó erőforrások bővülése révén, s ennek hatására nyitottabb, optimistább, jóhiszemű és jó szándékú, kiegyensúlyozottabb magatartást vesz fel, ami támogatja mások irányában tanúsított bizalma kialakulását. Sztompka (1999) ugyanezt az oksági összefüggést kiegészítette azzal, hogy a gazdagabb erőforrásokkal rendelkező egyénben inkább megbíznak mások, amit tapasztalva az adott egyén, egyfajta reflexív attitűdként, szintén könnyebben bízik meg partnereiben. Emellett a lengyel szerző kiemelte annak fontosságát is, hogy az egyéni tőketényezők gazdagsága már önmagában támogatja a mások irányában kifejezett bizalmat, hiszen az azzal való visszaélés esetén maradnak „tartalékai” az individuumnak, tehát eleve mérsékeltebb a kockázati helyzet súlya. Egy harmadik aspektusként Sztompka mindezekhez hozzáteszi, az egyéni tőketényezők bizalomösztönző szerepe releváns lehet továbbá annak okán is, hogy a gazdagabb erőforrásokkal rendelkező egyének inkább képesek igénybe venni azokat a szervezeteket, intézményeket, amelyek az elszámoltathatóság, felelősségre vonhatóság, átláthatóság biztosítékaiként működnek.

Sztompka az egyéni tőketényezők nyolc dimenzióját különbözteti meg. Ezek a következők: anyagi jólét; biztos munkahely; társadalmi szerepek pluralitása; hatalom- és befolyásolási képesség; iskolázottság; társas kapcsolati háló; családi közeg és kapcsolatok; vallásosság. A dimenziók bizalom kialakulásában játszott szerepével összefüggésben Sztompka egyrészt kiemeli, e tényezők mint kockázatmérséklők fontosak, hiszen könnyebben vállalhatóvá teszik a rizikókat, másrészt azonban nem elég a bizalom kultúrájához szórványos egyéni megjelenésük, makroszinten kell kumulálódniuk. Vagyis ha kollektív értelemben a nevezett tőketényezőkkel való ellátottság általánosan magas, az kompenzálni képes az individuum egyes dimenziók kapcsán esetlegesen mutatkozó tőkehiányát, fordítva azonban az összefüggés nem működik: a jó, de korlátozott számarányú individuális tőkeellátottság nem tud makrokulturális, makrotársadalmi hatásokat kiváltani.

A dimenziók közül talán a legkevesebb elméleti magyarázatot igényel az anyagi jólét szerepe. Ha elfogadjuk Sztompka érvelését, miszerint a bizalom egy kockázattípus, s ezért a kockázatvállalók könnyebben, míg a kockázatkerülők nehezebben bíznak meg másokban, akkor okvetlenül igaznak látszik teoretikus értelemben, hogy a nagyobb anyagi jólétben élőkre inkább jellemző a bizalom, hiszen a materiális tartalékaik miatt nyitottabbak rizikós – megelőlegezett bizalmat igénylő – szituációkra,

interakciókra. Saját vizsgálatunkban Sztompka érvelésének empirikus tesztelésére az ESS 2012-es magyarországi adatfelvételéből két változót használtunk. Az egyik a válaszadó háztartásának relatív jövedelemmutatója, ami a válaszadókat a jövedelmi decilisek szerint rangsorolja,¹⁴ míg a másik a válaszadó (illetve a háztartása) jövedelmi helyzetének szubjektív megítélését tartalmazza.¹⁵ Eredményeink szerint (2–3. ábra) a jövedelemre vonatkozó mindkét változó szignifikáns összefüggést¹⁶ mutat a bizalomcsoportokkal. A magas jövedelemmel rendelkező háztartásban élők, illetve a saját jövedelmi helyzetükkel leginkább megelégedettek körében jelentősen magasabb a bizalomelitbe tartozók aránya. Ennek fordítottja is igaz, vagyis az alacsony összjövedelmű háztartásban élők és a saját jövedelmi helyzetükkel legkevésbé elégedettek között a bizalomdepriváltak felülreprezentáltak.¹⁷

Hasonló okfejtésből tartja fontosnak Sztompka a biztos munkát mint tőketényezőt. A stabil munkahely, a biztos jövedelemforrás kiszámíthatóbbá, tervezhetőbbé teszi az egyén számára a jövőt, optimistább gondolkodásra sarkall, segíti a bizonytalanságérzés mérséklését, s mindezek miatt pozitívan hat a kockázatvállalásra, a bizalom megelőlegezésére. Ennek a tényezőnek a hatását is két változó segítségével vizsgáltuk. Az egyik arra vonatkozik, hogy a válaszadó volt-e valaha tartósan munka nélkül,¹⁸ a másik pedig a munkaszerződés jellegét mutatja.¹⁹ A határozott idejű munkaszerződés általában kevésbé jelent biztonságot, mint a határozatlan idejű. Az eredmények itt is megerősítik Sztompka feltevéseit,

¹⁴ „Kérem, a kártyalap felhasználásával mondja meg, melyik betűjelzés írja le legjobban a háztartásának az összes forrásból származó nettó bevételét.” Elemzésünkben a kérdéshez tartozó jövedelmi deciliseket átkódoltuk a következők szerint: 1. alacsony jövedelműek (1–3. decilisek), 2. közepes jövedelműek (4–7. decilisek), 3. magas jövedelműek (8–10. decilisek).

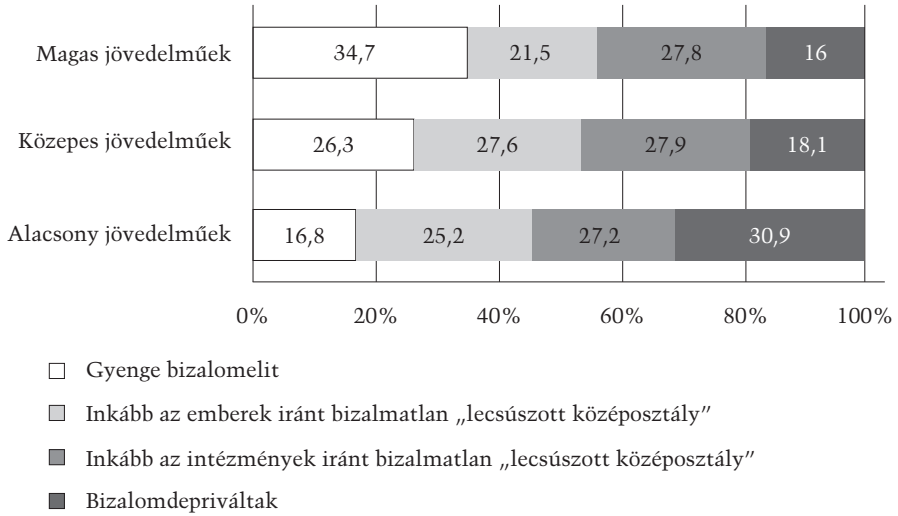
¹⁵ „Melyik leírás közelíti meg leginkább az Önök háztartásának jelenlegi jövedelmi helyzetét?” 1 – kényelmesen megélünk a jelenlegi jövedelmünkéből; 2 – kijövünk a jelenlegi jövedelmünkéből; 3 – nehezen élünk meg a jelenlegi jövedelmünkéből; 4 – nagyon nehezen élünk meg a jelenlegi jövedelmünkéből.

¹⁶ A relatív jövedelem esetében: $p = 0,000 < 0,05$, $CV = 0,14$, míg a szubjektív jövedelem esetében $p = 0,000 < 0,05$, $CV = 0,15$. Meg kell jegyezni, hogy a relatív jövedelem esetében a hiányzó válaszok száma meglehetősen magas (587), ami a levonható következtetések tekintetében óvatosságra int.

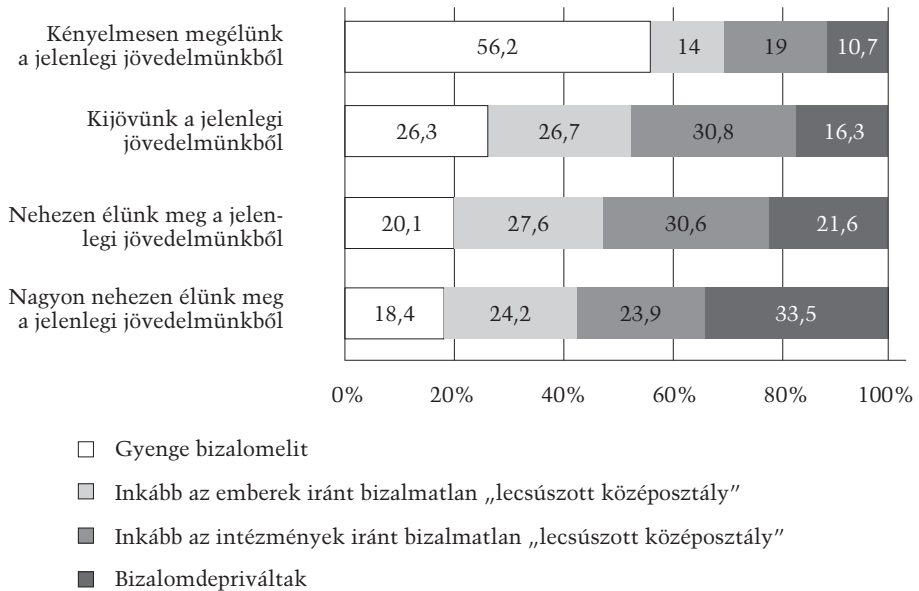
¹⁷ A jövedelmi helyzetre vonatkozó két változó kategóriái természetesen nem függetlenek egymástól: $p = 0,000 < 0,05$, $CV = 0,36$.

¹⁸ „Volt-e valaha olyan helyzetben, hogy több mint három hónapon át munkanélküli volt, és munkát keresett?” A 15 és 29 év közötti korosztályt itt nem vizsgáltuk.

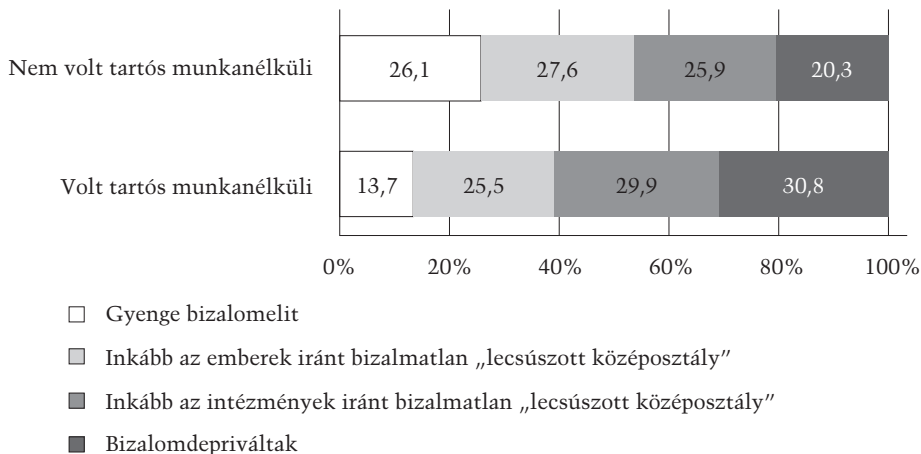
¹⁹ „Milyen munkaszerződése van/volt?” A legfiatalabb korosztályt itt sem vizsgáltuk, továbbá a kérdésben nem szerepelnek a vállalkozók.

2. ábra. A relatív jövedelmi helyzet megoszlása a négy bizalomcsoportban (% , N = 1355, forrás: szerzői szerkesztés)

3. ábra. A szubjektív jövedelmi helyzet megoszlása a négy bizalomcsoportban (% , N = 1861, forrás: szerzői szerkesztés)

4. ábra. A tartós munkanélküliséggel való viszony megoszlása a négy bizalomcsoportban (% , N = 1282, forrás: szerzői szerkesztés)

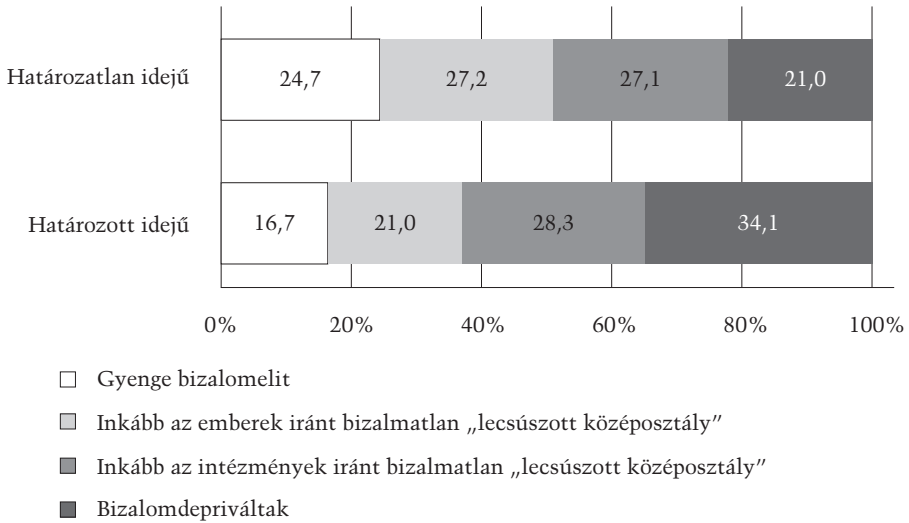
vagyis azok körében, akik még soha nem voltak tartós munkanélküliek, jelentősen magasabb a bizalomelitbe tartozók aránya, továbbá ugyanez az összefüggés igaz a határozatlan munkaszerződéssel rendelkezőkre is (4–5. ábra).²⁰

A társadalmi szerepek pluralitása kifejezi az egyén sokoldalúságát, individuális autonómiáját, függésmentességét egy adott szereptől. Mindezt ösztönzi az önmegvalósítást, a magabiztosságot, a kockázatokra való nyitottságot, a másokban való megbízást. Sajnos az ESS vizsgálatában e tőketényezőt nem tudtuk elméletileg releváns változónak megfeleltetni, így a dimenzió elemzésétől el kellett tekintenünk.

A hatalom- és befolyásolási képességet Sztompka az egyik legkönnyebben konvertálható tőketényezőnek tartja, ami az egyén magabiztosságát nagyban támogatni tudja, és így ösztönzi a kockázatvállalási hajlandóságot, a bizalom megelőlegését. Mindamelllett, ha a megbízott felett valamiféle kontrollpotenciállal bír a megbízó, akkor e képessége direkt módon is érvényesülhet az interakció során, alapvetően mérsékelve annak kockázati súlyát. A hatalom- és befolyásolási képességet az ESS-vizsgálat három kérdésével operacionalizáltuk.²¹ Elsőként azt vettük

²⁰ A kereszt táblák statisztikai: a munkanélküliséggel kapcsolatos változónál $p = 0,000 < 0,05$, $CV = 0,16$, míg a munkaszerződéssel kapcsolatos változónál: $p = 0,002 < 0,05$, $CV = 0,10$.

²¹ „Vannak-e/voltak-e Önnek beosztottjai a főállásban?”, „Mennyire teszi/tette lehetővé a munkahelyén a vezetőség/főnökség, hogy döntsön a napi munkája megszervezéséről?”, „Mennyire teszi/tette lehetővé a munkahelyén a vezetőség/főnökség, hogy

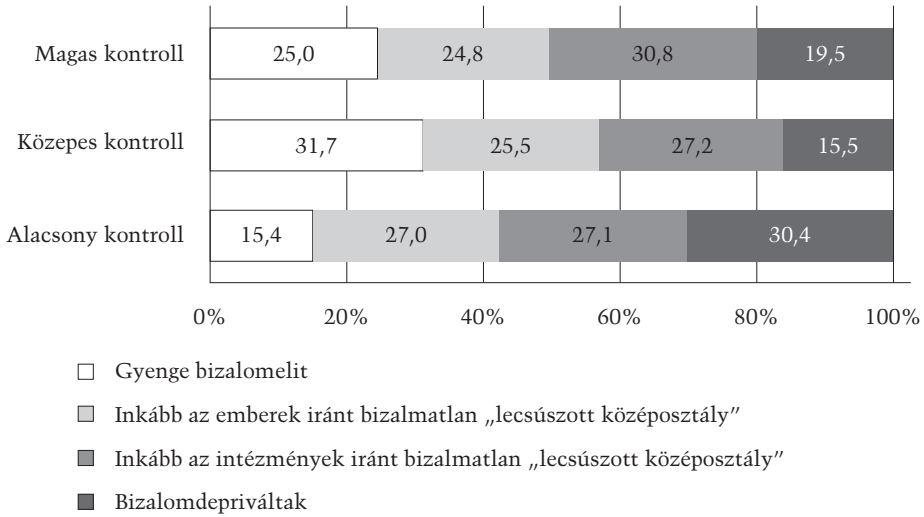
5. ábra. A munkaszerződés típusainak megoszlása a négy bizalomcsoportban (% , N = 1579, forrás: szerzői szerkesztés)

górcső alá, a bizalomklaszterekbe való kerülés mutat-e összefüggést azzal, hogy a válaszadónak voltak-e/vannak-e beosztottjai a munkahelyén. Eredményeink szerint ez a tényező nincs hatással a bizalomra. A másik két változó a válaszadó saját munkája, illetve a munkahelye feletti kontroll kérdéseivel foglalkozik. Mindkét változó szignifikáns összefüggést mutat a bizalomcsoportokba tartozással, ráadásul egymáshoz hasonló mintázattal.²² Az alacsony hatalommal rendelkezők körében jelentősen magasabb a bizalomdepriváltak aránya, míg a közepes hatalommal rendelkezőknél pedig a bizalomelitbe tartozóké. A legnagyobb hatalommal rendelkezők között nincs szignifikáns eltérés a klaszterekbe való tartozás alapján (6–7. ábra).

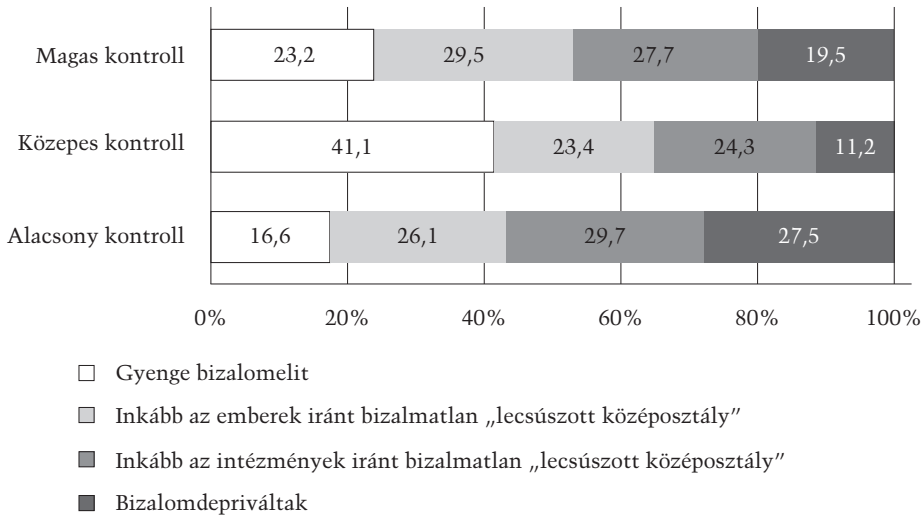
Az iskolázottságot Sztompka hasonló jellegű tőketényezőnek véli, mint a hatalom- és befolyásolási képességet, mivel szintén könnyen konvertálható egyéb individuális erőforrásokká (anyagi jólét, státusz, pozíció). A képzettség emellett segíti a kockázatok észlelését, a kapcsolódó információk objektív értékelését, az interakciók rizikótartalmának megítélését, a vak- és elfogult bizalom kialakulásának megelőzését.

a szervezet/cég tevékenységét érintő döntéseket befolyásolja?” A két utolsó kérdés válaszkategóriáit átkódoltuk. Az eredeti 0–10-es skálából három kategóriát hoztunk létre: 1. magas kontroll (eredetileg: 8–10); 2. közepes kontroll (eredetileg: 3–7); 3. alacsony kontroll (eredetileg: 0–2).

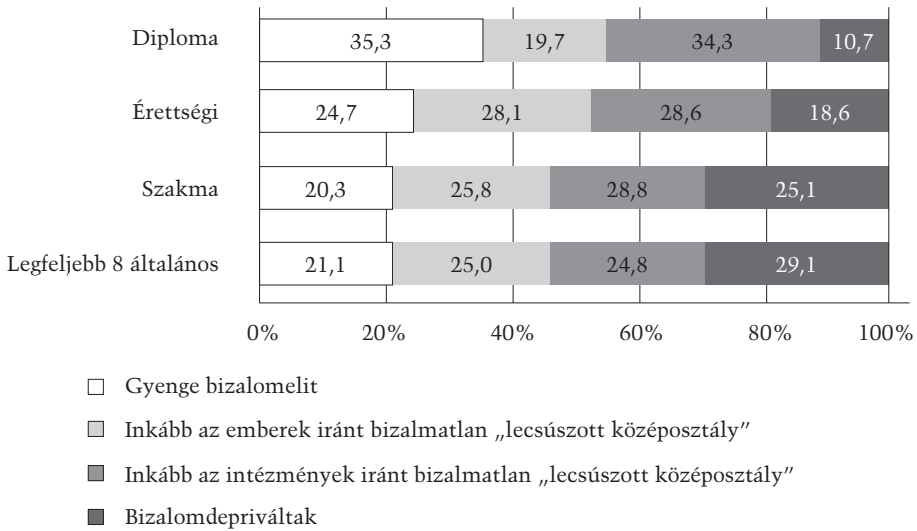
²² $p = 0,000 < 0,05$, $CV = 0,15$, illetve $p = 0,000 < 0,05$, $CV = 0,19$.

6. ábra. A saját munka feletti kontroll megoszlása a négy bizalomcsoportban (% , N = 1656, forrás: szerzői szerkesztés)

7. ábra. A saját munkahely működése feletti kontroll megoszlása a négy bizalomcsoportban (% , N = 1654, forrás: szerzői szerkesztés)

8. ábra. Az iskolai végzettség megoszlása a négy bizalomcsoportban
(%, N = 1875, forrás: szerzői szerkesztés)

Az iskolázott családból származó egyének számára többlettényezőként szolgálhat, ha e gondolkodásmódjuk nemcsak a saját képzettségük előrehaladásával, hanem már eleve szülői nevelés révén megalapozódik. Az iskolázottsággal való kapcsolatot egyetlen változóval vizsgáltuk.²³ Eredményeink²⁴ megerősítik az iskolai végzettség és a bizalom összefüggéseit vizsgáló korábbi kutatásokat. A legalacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők felülreprezentáltak a bizalomdepriváltak körében, míg a legmagasabb végzettségűek a bizalomelitben (8. ábra).

A személyes kapcsolatok és kapcsolati hálózatok nem feltétlenül a „tartalék”-magyarázat, hanem egy másféle logika alapján erősítik az egyén mások felé mutatott bizalmát. Sztompka egyrészt hangsúlyozza, hogy ha az individuumnak minél több és minél intimebb kapcsolata van, annál valószínűbb, hogy társas érintkezései egy bizalommal „átítatott” közegben zajlanak, ahol működik a reciprocitás, tehát a megbízottak viszonzozzák a bizalmat, s így a megbízó fél könnyebben és ismétlődően tanúsíthat bizalmat mások irányában. Vagyis a széles és intim kapcsolati hálózat egyfajta „iskolának” bizonyul, bizalomra nevel. Másrészt azonban ezen érintkezések erősítik az egyén közösséghez tartozását, társas meggyökeresedettségét, szociális érzékenységét, szolidaritását, kollektív jóra törekvő gondolkodását és magatartását, amelyek egyöntetűen

²³ „Mi az Ön legmagasabb iskolai végzettsége?”

²⁴ $p = 0,000 < 0,05$; $CV = 0,11$.

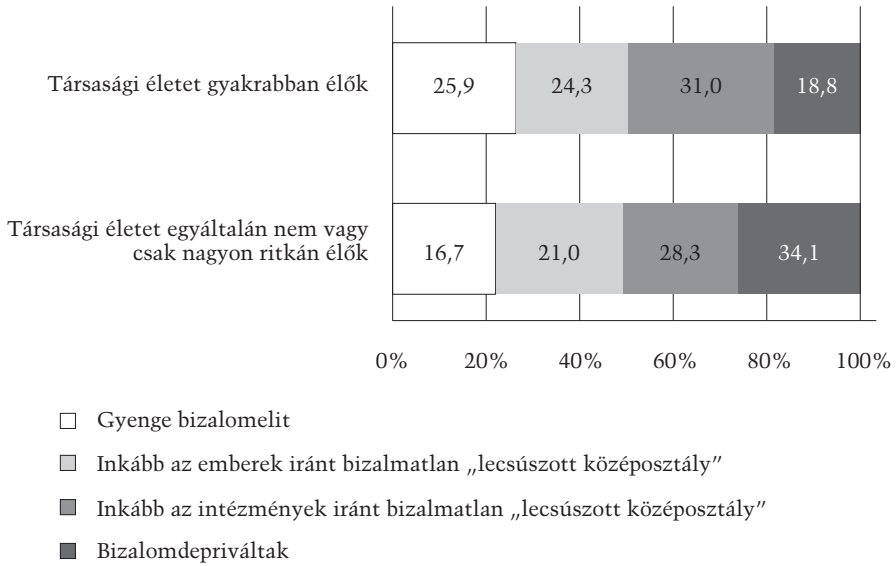
mérséklik gyanakvását, bizonytalanságérzetét. A személyes kapcsolatoknak a bizalomklaszterbe kerülésre gyakorolt hatását két változóval vizsgáltuk,²⁵ és mindkét esetben szignifikáns összefüggést²⁶ tapasztaltunk. A bizalomelítben és az inkább az intézmények iránt bizalmatlanok között magasabb a társasági életet gyakrabban élők aránya, míg a bizalomdepriváltak körében ez szignifikánsan alacsonyabb. Ehhez hasonlóan a bizalomelítbe tartozók kapcsolatrendszere intimebb, tehát jelentősen nagyobb arányban vannak olyan személyekkel társas viszonyban, akikkel meg tudják beszélni személyes, legbensőbb magánügyeiket. Ugyanakkor a bizalomdepriváltaknál az ilyen intim kapcsolatokkal egyáltalán nem rendelkezők aránya magasabb, mint a többi csoportban (9–10. ábra).

A kapcsolatok egy speciális formája a kiterjedt és intim családi közeg. Ez tulajdonképpen ugyanazon logika szerint ösztönzi az egyén mások irányában kifejezett bizalmát, mint a kapcsolatok általában. Az egyén identitására, szocializációjára kedvező hatással van egy ilyen családi környezet, megalapozza a bizalommal összefüggő pszichológiai impulzusokat. A családtagokkal való intim érintkezés stabil biztonságérzetet ad, eredményesen kompenzálni tudja az egyéb interakciók során esetlegesen elszenvedett kudarcélményeket, csalódásokat, visszaéléseket. Ha egy ilyen meghitt és bizalomtelt családi közegre az egyén folyamatosan számíthat, akkor könnyebben vállal kockázatokat az azon kívüli társas interakciókban is. E pszichológiai támogató hatáson túl a család materiális értelemben is segíteni tudja a bizalomérzet megalapozását, hiszen hozzájárulhat az egyén iskolázásához, egzisztenciája megteremtéséhez, státusza megszerzéséhez. E tényező hatását az ESS-kérdések tükrében csupán a háztartásban élők számával tudtuk vizsgálni,²⁷ amely változó csak meglehetősen korlátozott módon képes a „kiterjedt és intim családi

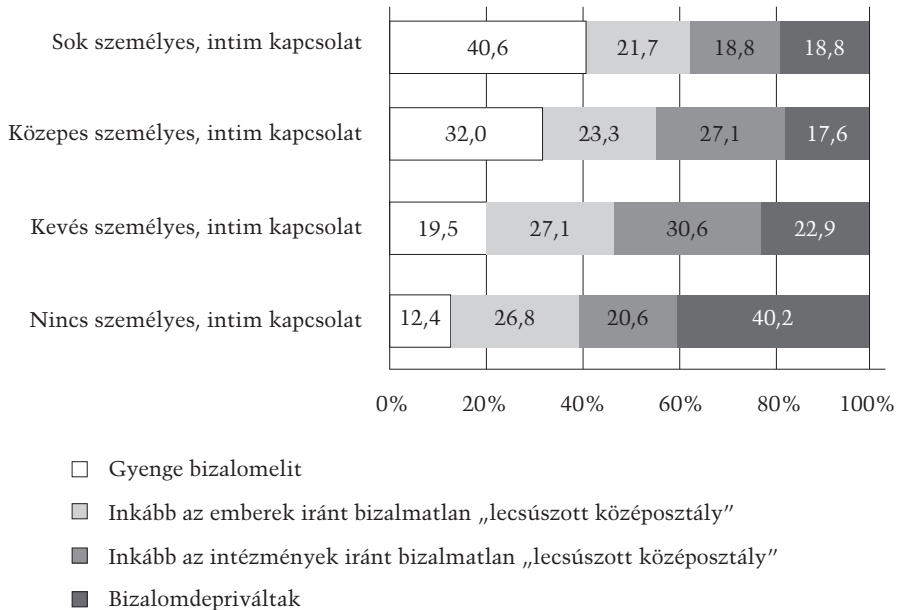
²⁵ „Milyen gyakran él társasági életet, jön össze barátaival, rokonaival vagy kollégáival?”, „Hány olyan személy van – ha van ilyen –, akivel meg tudja beszélni személyes, legbensőbb magánügyeit?” Mindkét változót átkódoltuk. Az első esetében két kategóriát hoztunk létre, ahol az egyik a társasági életet egyáltalán nem vagy csak nagyon ritkán élőket jelöli (az eredeti válaszkategóriák: „soha” és „ritkábban, mint havonta egyszer”), míg a másik a társasági életet gyakrabban élőket, tehát a több eredeti válaszkategóriát választókat öleli fel. A második változónál négy kategóriát hoztunk létre: 1. sok személyes intim kapcsolat (eredeti válaszkategóriák: „hét–kilenc” és „tíz vagy több”); 2. közepes személyes, intim kapcsolat (eredeti válaszkategóriák: „három” és „négy–hat”); 3. kevés személyes, intim kapcsolat (eredeti válaszkategóriák: „egy” és „kettő”); 4. nincs személyes, intim kapcsolat (eredeti válaszkategória: „egy sincs”).

²⁶ $p = 0,000 < 0,05$, $CV = 0,11$, illetve $p = 0,000 < 0,05$, $CV = 0,11$.

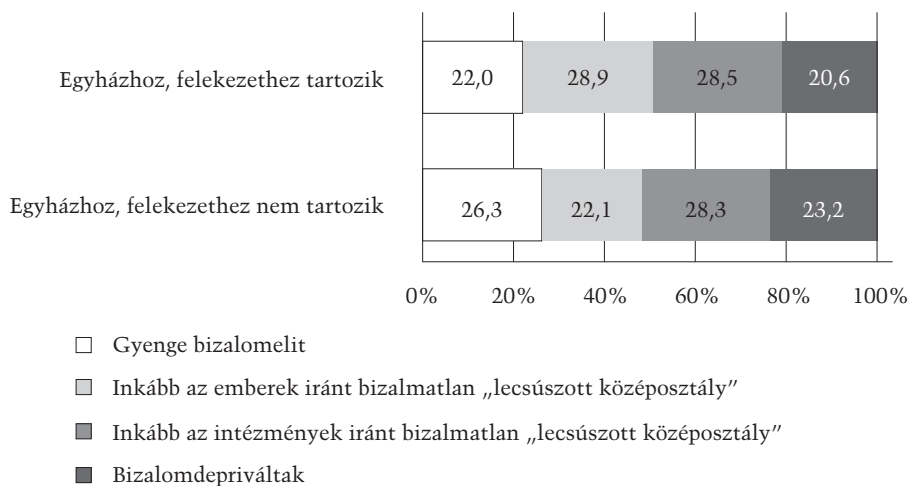
²⁷ „Saját magát – és a gyermekeket – is beleszámítva, hányan élnek állandó jelleggel együtt egy háztartásban?”

9. ábra. A társasági élethez való viszony megoszlása a négy bizalomcsoportban (% , N = 1882, forrás: szerzői szerkesztés)

10. ábra. A személyes, intim kapcsolatokkal való rendelkezés megoszlása a négy bizalomcsoportban (% , N = 1872, forrás: szerzői szerkesztés)

11. ábra. Az egyházhhoz, felekezethez tartozók megoszlása a négy bizalomcsoportban (% , N = 1839, forrás: szerzői szerkesztés)

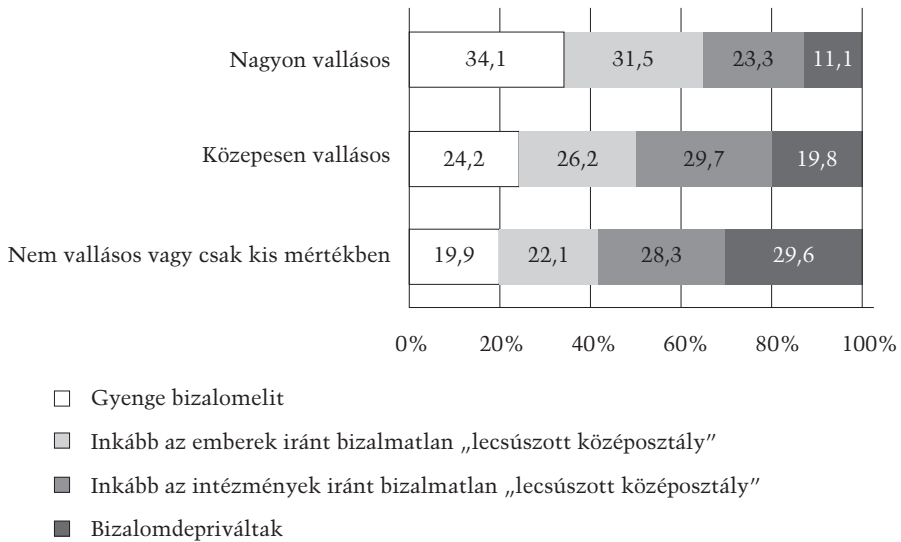
közeg” jelenségét megragadni. Eredményeink szerint a háztartásban élők száma nincs hatással a bizalomklaszterbe tartozásra.

Részint a vallásosság is a „családhoz”, közösséghez tartozás érzésén keresztül képes támogatni az egyén mások irányában kifejezett bizalmát. Ugyanazon intimitás-, kötődés- és reciprocitás-élmény működik ennek kapcsán is pszichológiai háttérfeltételként, mint általában a kapcsolatok során vagy kifejezetten a családon belüli érintkezések esetében. Mindemellett a vallásosság segítheti a bizalom megelőlegezését azért is, mert az egyén annak tudatában vállalja a kockázatot, hogy egy metafizikai gondoskodó, törődő hatalom nem hagyja magára. Éppen ezért a vallásosság kapcsán ugyanolyan fontos indikátor Sztompka szerint az egyéni hit foka, mértéke, mint a hívőkhöz való tartozás szintje. Az ESS 2012-es magyarországi adatfelvételén alapuló empirikus vizsgálatunk ellentmondásos eredményeket hozott ezen aspektus vonatkozásában. Ugyan a vallási felekezethez tartozás²⁸ és az ettől független személyes vallásosság mértéke²⁹ is összefüggést³⁰ mutat a bizalomcsoportokba tartozással, de egymástól eltérő módon. A valamely egyházhhoz, felekezethez

²⁸ „Van-e olyan vallás vagy vallási felekezet, amelyhez tartozónak tekinti magát?”

²⁹ „Függetlenül attól, hogy Ön tartozik-e valamelyik egyházhhoz vagy felekezethez, mennyire tartja vallásosnak magát?” A válaszokat átkódoltuk. Az eredetileg használt 0–10-es skála alapján három kategóriát hoztunk létre: 1. nagyon vallásos (eredetileg: 8–10); 2. közepesen vallásos (eredetileg: 3–7); 3. nem vagy csak kis mértékben vallásos (eredetileg 0–2).

³⁰ $p = 0,004 < 0,05$, $CV = 0,09$, illetve $p = 0,000 < 0,05$, $CV = 0,13$.

12. ábra. A vallásosság mértékének megoszlása a négy bizalomcsoportban (% , N = 1847, forrás: szerzői szerkesztés)

tartozásnál felülreprezentáltak az inkább az emberek iránt bizalmatlanok, míg a kérdésre nemmel válaszolók körében a bizalomelitbe tartozók (11. ábra). Ugyanakkor az egyházhoz, felekezethez tartozástól független személyes vallásosság változója megerősíti Sztompka ez irányú feltevéseit. A magas szintű személyes vallásosságról beszámoló felülreprezentáltak a bizalomelitben, míg a nem, illetve nagyon kis mértékben vallásosak jelentősen magasabb arányban vannak a bizalomdepriváltak között. Érdekes, hogy ennél a változónál még egy szignifikáns összefüggés jelentkezik: az inkább az emberek iránt bizalmatlanoknál is jelentősen magasabb a nagymértékben vallásosak aránya (12. ábra).

Összegzés

Kutatásunk során a magyarországi bizalomsajátosságokat Sztompka elméleti keretére építve igyekeztünk feltárni és megérteni. Tanulmányunkban a bizalom mentén vizsgáltuk a társadalmi rétegződést, s azt találtuk, hogy a magyar népesség alapvetően négy elkülönülő csoportba tagozódik. E csoportokat a Sztompka által leírt, a bizalom kialakulását befolyásoló tényezők egy meghatározott szegmense alapján profiloztuk. Maga Sztompka is hangsúlyozza teoretikus fejtegetéseiben, hogy az érin-

tett tényezők között összefüggés állhat fenn, mégis javasolja megkülönböztetésüket, mondván, e kapcsolat nem okvetlen.

Két csoport esetében, ott, ahol az átlagnál egyaránt magasabb, illetve ahol egyaránt alacsonyabb személyközi, illetve intézményi bizalmat mértünk, empirikus eredményeink alapján azt tapasztaltuk, hogy a Sztompka által említett tényezők többsége jórészt szignifikáns összefüggésben áll az érintett csoporttagok bizalomszintjével. A két inkonzisztens csoportunk kapcsán azonban a vizsgált tényezők, illetve az ESS-ből vett változók alapján nem tudtunk biztos magyarázatot nyerni arra vonatkozólag, mi okozhatja e csoporttagok sajátos bizalmmintázatait.

Irodalom

- Banfield, Edward 1958: *The Moral Basis of a Backward Society*. New York, New York State University.
- Barbalet, Jack 1996: Social Emotions: Confidence, Trust and Loyalty. *International Journal of Sociology and Social Policy*, XVI. évfolyam, 2011/9–10., 75–96.
- Beck, Ulrich 2003: *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest, Századvég.
- Boda Zsolt – Medve-Bálint Gergő 2012: Intézményi bizalom a régi és az új demokráciákban. *Politikatudományi Szemle*, XXI. évfolyam, 2012/2., 27–54.
- Boda Zsolt – Medve-Bálint Gergő 2013: Intézményi bizalomról nemzetközi összehasonlításban. In Boda Zsolt (szerk.): *Legitimitás, bizalom, együttműködés. Kollektív cselekvés a politikában*. Budapest, Argumentum. 135–150.
- Boda Zsolt – Medve-Bálint Gergő 2014a: Does Institutional Trust in East Central Europe Differ from Western Europe? *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*, III. évfolyam, 2014/2., 1–17.
- Boda Zsolt – Medve-Bálint Gergő 2014b: Ki szegényebb, jobban bízik? Az anyagi helyzet, a gazdasági fejlettség és a jövedelmi egyenlőtlenségek hatása az intézményi bizalomra Kelet-Közép-Európában. *Socio.hu*, IV. évfolyam, 2014/4., 56–86.
- Boda Zsolt – Medve-Bálint Gergő 2014c: The Poorer You Are, the More You Trust? The Effect of Inequality and Income on Institutional Trust in East-Central Europe. *Czech Sociological Review*, L. évfolyam, 2014/3., 419–453.
- Bodor Ákos – Grünhut Zoltán – Horeczki Réka 2014: Socio-cultural Cleavages in Europe. *Regional Statistics*, IV. évfolyam, 2014/2., 107–125.
- Coleman, James Samuel 1990: *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Harvard University Press.
- Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária – Barna Ildikó 2004: Bizalom és gyanakvás. Szociálpszichológiai akadályok a piaccgazdasághoz vezető úton Kelet-Európában. *Szociológiai Szemle*, XIV. évfolyam, 2004/1., 3–35.
- Dupcsik Csaba – Tóth Olga 2008: Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, LI. évfolyam, 2008/4., 307–328.
- Fukuyama, Francis 1997: *Bizalom*. Budapest, Európa.
- Gambetta, Diego 1988: Mafia: The Price of Distrust. In Gambetta, Diego (ed.): *Trust: Making and Breaking Co-operative Relations*. Oxford, Basil Blackwell. 158–175.

- Giczi Johanna – Sik Endre 2009: Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. In Tóth István György (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Budapest, TÁRKI. 65–84.
- Giddens, Anthony 1990: *The Consequences of Modernity*. Cambridge, Polity Press.
- Giddens, Anthony 1991: *Modernity and Self-Identity*. Stanford, Stanford University Press.
- Hajdu Gábor 2012: Bizalom, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon a rendszerváltás után. In Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum. 45–63.
- Hardin, Russel 1993: The Street-level Epistemology of Trust. *Politics and Society*, XXI. évfolyam, 1993/4., 505–529.
- Hardin, Russel 1996: Trustworthiness. *Ethics*, CVII. évfolyam, 1996/1., 26–42.
- Hardin, Russel 2001: Conceptions and Explanations of Trust. In Cook, Karen S. (ed.): *Trust in Society*. New York, Russell Sage Foundation. 3–39.
- Hardin, Russel 2002: *Trust and Trustworthiness*. New York, Russell Sage Foundation.
- Huszár Ákos 2013: Foglalkozási osztályszerkezet I. Elméletek, modellek. *Statistikai Szemle*, XCI. évfolyam, 2013/1., 31–56.
- Keller Tamás 2010: Magyarország a világ értéktérképén. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2010*. Budapest, TÁRKI. 227–253.
- Keller Tamás 2014: Megfogyva bár, de törve... Mérsékelten javuló mutatók, súlyosan növekvő politikai polarizáltság a magyar értékrendszerben, változások 2009 és 2013 között. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2014*. Budapest, TÁRKI. 375–403.
- Khodyakov, Dimitry 2007: Trust as a Process: A Three-Dimensional Approach. *Sociology*, XLI. évfolyam, 2007/1., 115–132.
- Kovách Imre – Kristóf Luca – Szabó Andrea 2015: Társadalmi integráció, dezintegráció és társadalmi rétegződés. *Socio.hu*, V. évfolyam, 2015/3., 63–83.
- Lewis, J. David – Weigert, Andrew 1985: Trust as a Social Reality. *Social Forces*, LXIII. évfolyam, 1985/4., 967–985.
- Luhmann, Niklas 1979: *Trust and Power*. New York, John Wiley.
- Sik Endre 2012: *A kapcsolati tőke szociológiája*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- Sztompka, Piotr 1997: Trust, Distrust and Two Paradoxes of Democracy. *European Journal of Social Theory*, I. évfolyam, 1997/1., 19–32.
- Sztompka, Piotr 1999: *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Torney-Purta, Judith – Klandl Richardson, Wendy – Henry Barber, Carolyn 2004: *Trust in Government-related Institutions and Civic Engagement among Adolescents*. CIRCLE Working Paper 17. Maryland, University of Maryland.
- Tóth István György 2009: *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében*. Budapest, TÁRKI.
- Uslaner, Eric 2002: *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Van de Kaa, Dirk J. 2001: Európa második demográfiai átmenete. *Web – Társadalomtudományi Folyóirat*, VII. évfolyam, 2001/8–9., 91–118.
- Wilson, James Q. 1993: *The Moral Sense*. New York, Free Press.

Ballagás Győrben 1943-ban © Id. Konok Tamás/Fortepan

A kapcsolati tőke osztályszerkezeti aspektusai lokális metszetben¹

a tanulmányban összekapcsoljuk a kapcsolathálózati erőforrások és az osztályszerkezet vizsgálatát a győri helyi társadalom szintjén egy 3032 fős, 2013 őszi kérdezőbiztosokkal felvett reprezentatív kérdőíves kutatás alapján. A kiinduló kutatási kérdés arra irányul, hogy milyen a kapcsolati tőke különböző indikátorainak az eloszlása a normatív-funkcionalista osztályszerkezeti modell egyes kategóriáiban. Milyen mértékű a társadalmi tőke koncentrációja az egyes csoportokban? Mennyire markáns egyenlőtlenségek figyelhetők meg az egyes osztályok között? Eredményeink azt jelzik, hogy a bizalom szintje és az erős kötések alakulása minimális differenciálódást mutat az egyes osztályok között. A gyenge kötéseknel viszont a foglalkozási pozícióból, a képzettségből, az anyagi helyzetből fakadó előnyök sokkal markánsabban kirajzolódnak és egymást erősítve összekapcsolódnak. Alapvetően az osztályszerkezeti hierarchia egyfajta lejtőként jelenik meg a kapcsolati tőke gyakorisági vagy mennyiségi indikátorainál. A legkedvezőbb értékek általában a vállalkozók, vezetők és magasan képzett értelmiségi, szakértői csoportoknál figyelhetők meg, majd egyre jobban elolvadnak az alacsonyabb státuszú rétegek felé haladva. A győri helyi társadalom szintjén vizsgált jelenség arra világít rá, hogy a gazdasági szempontból a főváros után második legfejlettebb térségben is jelen van a társadalom szétszakadásának a veszélye, illetve az elsődlegesen a képzettséghez és a sikeres munkaerőpiaci érvényesüléshez kötött boldogulási pálya alternatíva nélküli dominanciája.

¹ A tanulmányt a TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0010 számú program („A győri járműipari körzet mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze”) támogatta.

1. Bevezetés

Az interperszonális kapcsolathálózatok, a kapcsolati tőke alakulása a nyolcvanas évek végétől kezdődően (Utasi 1990; Angelusz–Tardos 1991) folyamatosan visszatérő téma a hazai szociológiai kutatási mezőben. Arányait tekintve jobban dokumentált a bizalmas kapcsolatok, az erős kötések rendszerváltás utáni jellemzőinek alakulása (Utasi 2002, 2008; Albert–Dávid 2007). Ezzel párhuzamosan viszonylag friss képünk van a lazább, gyengekötés-alapú ismerősi kapcsolati formák alakulásáról is különböző foglalkozási miliók vonatkozásában (Tardos 2008), valamint a kapcsolathálózati erőforrások két évtizedes léptéket felölelő átrendeződési tendenciáiról (Angelusz–Tardos 2006; Albert–Dávid 2012). A bizalom, mint a társadalmi tőke egyik lényeges aspektusa, szintén visszatérő kérdése a hazai kapcsolathálózati kutatásoknak. A nemzetközi vizsgálatok (ESS, WVS, EQLS, EB) alapján (Sik–Giczi 2009) már globálisabb léptékű összehasonlításban is pozicionálható hazánk helyzete. A térségi szintű mélyebb vizsgálatok azonban eddig kisebb szerepet kaptak a hazai gyakorlatban. Különösen a nagyvárosok és térségeik (várostérség) vonatkozásában merül fel a kérdés fontossága, mivel a társadalmi szerveződés ilyen léptékű területi alakzatai, illetve azok fejlesztési lehetőségei egyre fontosabb szerepet kapnak mindennapi életünk alakításában (Enyedi 2012; Füzér 2006, 2012; Rechnitzer 2007; Szirmai 2009, 2015).

Az elmúlt két évben egy nagyvárosi helyi társadalom (Győr) szociológiai aspektusait feltáró alapkutatási program részeként lehetőség nyílt a kapcsolati tőke várostérségi sajátosságainak mélyebb, átfogóbb vizsgálatára (Csizmadia–Tóth 2014a). Módszertani szempontból a munka (Csizmadia 2014) fő célkitűzése egy összetett mutatórendszer kidolgozása volt, amely képes megragadni a kapcsolati tőke különböző formáit, és arra is alkalmas, hogy a kapcsolathálózati erőforrások különböző elemeit összevont indexek formájában egy társadalmi rétegződési modell részévé, alkotóelemévé tegye. Áttekintettük az egyes rétegeképző, társadalmi helyzetet alakító erőforrások, tőkeformák kapcsolatát, illetve a személyközi relációk szerepét, hatását, társadalmi meghatározottságát. A nagyvárosi társadalom rétegszerkezetének leírása (Csizmadia–Tóth 2014b) során is felhasználtuk a kapcsolathálózati erőforrásokat az *Osztálylétszám 2014 kutatás* modelljét követve. A gazdasági, kulturális és kapcsolati tőke aggregált indikátorai alapján nyolc társadalmi réteget különböztettünk meg Győrben. A kutatás érdekessége, hogy nem a foglalkozási, munkaerőpiaci és képzettségi paraméterekre épült fel az osztályozás, hanem a lakosság tőkeportfóliójának (Bourdieu 1997) sajátosságaira. Jelen tanulmány szempontjából az előkészítő munka harmadik lépcsőfoka arra irányult (Csizmadia–Tóth–Páthy 2015), hogy megpróbáljuk összekapcsolni a győri nagymintás kérdőíves elemzés adatait a KSH 2011.

évi Népszámlálás normatív-funkcionalista alapú társadalmi rétegződési modelljével (Huszár 2013, 2015a, 2015b). Arra kerestük a választ, hogy mennyiben tér el egy nagyvárosi térség (Győr és vonzáskörzete) társadalmi rétegződése az országos mintázattól, hol figyelhetőek meg területspecifikus sajátosságok, és milyen az egyes szociodemográfiai háttértényezők megoszlása és koncentrációja az egyes osztályok körében.

Az ország egyik legdinamikusabban fejlődő nagyvárosi térségének, gazdasági zónájának központjában, Győrben vizsgáljuk a kapcsolathálózati erőforrások bizonyos aspektusait. Néhány egyedi sajátosságot érdemes kiemelni, mivel az eredmények értelmezésében fontos szerepet kapnak. A város és térsége egy köztes, érintkező zónát alkot a Bécs, Pozsony és Budapest közép-európai fővárosok vonzáskörzetével, a maga sajátosságával, két évszázada kialakult funkcióival. A város ma a magyar és talán a közép-európai járműgyártás első számú központja. A város és térsége az ipari termelés sikeres régiója, amelyhez szervesen kapcsolódik már a középfokú és egyetemi oktatási, valamint egyre élénkebb kutatási potenciál, kiépült egy széles körű, a lakosság igényeit magas szinten ellátni képes szolgáltatói intézményrendszer. Győr gazdasági bázisa folyamatosan erősödik, még a válság időszakában (2008–2010) is új beruházások indultak meg, amelyekhez a munkaerő-vonzáskörzet bővülése éppen úgy kapcsolódik, mint a beszállítói hálózatok szélesevé válása vagy a városi és térségi életkörülmények megújítása, a lakhatási kínálat javulása, illetve a fogyasztás, a kultúra, a sport új tereinek és intézményeinek megteremtése. Ezek a folyamatok nemcsak a társas kapcsolatokban idéznek elő mélyreható változásokat, hanem a város társadalomszerkezetében, a belső térstruktúrában, az itt élő lakosok életmódjában, a humán szükségletek formálódásában, illetve az ezekre reagáló, ezeket kiszolgáló intézményrendszer és szolgáltatási környezet jellegében is. A Széchenyi István Egyetem eme részkérdés vizsgálatát biztosító átfogó kutatási programja² alapvetően a fenti összefüggést kívánja mélyebben feltárni és megmagyarázni (Rechnitzer 2014).

Jelen tanulmányban összekapcsoljuk a kapcsolathálózati erőforrások és az osztályszerkezet vizsgálatát a győri helyi társadalom szintjén. A kiinduló kutatási kérdések a következők: Milyen a kapcsolati tőke különböző indikátorainak az eloszlása a normatív-funkcionalista osztályszerkezetes modell egyes kategóriáiban? Milyen mértékű a társadalmi tőke koncentrációja az egyes csoportokban? Mennyire markáns egyenlőtlenségek figyelhetőek meg az egyes osztályok tagjai között?

² A Széchenyi István Egyetem „A Győri Járműipari Körzet mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze” címmel folyó kutatási programja elméleti és gyakorlati úton is feltérképezi, hogy egy dinamikus szektor, Győr esetében a járműipar milyen hatással van a városra és a térségre (<http://gyik.sze.hu/fooldal>).

2. Elméleti keretrendszer

Immáron közel három évtizede komoly vita folyik a társadalomtudományos diskurzusban a társadalmi tőke jelentéséről és természetéről (Portes 1998; Sik 2006; Csizmadia 2008; Castiglione et al. 2008, 22–199; Angelusz 2010; Kisfalusi 2013). Gyakorlatilag nem sikerült teljesen közös platformra jutni a definíció, az alkotóelemek, a típusok és formák, a tőkejelleg és a mérhetőség kapcsán sem. Ennek ellenére jelenleg talán a leginkább integráló, előremutató, empirikus kutatáshoz jól használható *elméleti keretrendszer*nek Hartmut Esser (2008) megközelítése tekinthető.

A társadalmi tőke körüli fogalmi zűrzavar alapvetően abból fakad, hogy egy olyan sajátos erőforrásként gondolunk rá, amely egyszerre tekinthető magán- és közjóságnak. Az individuális és a kollektív megközelítési irány szintetizálása nagyon nehézkes, erőltetett és korlátozottan rendezhető egyetlen fogalmi keretbe. Ezt csak úgy lehet feloldani, ha nem erőltetjük egyetlen fogalmi ernyő alá az összes tényezőt, hanem „kettéhasítjuk” a fogalmat. Essernél a kapcsolati tőke a társadalmi tőke egyik fajtája vagy aspektusa. A *társadalmi tőke* valójában a viszony alapú „kapcsolati tőke” és a rendszer, struktúra alapú „hálózati tőke” sajátos egysége. Egyszerre jelenti az egyének különböző kapcsolataikon keresztül elérhető társadalmi erőforrásokkal való ellátottságát, illetve a kapcsolatokból felépülő hálózatok minden tag számára előnyöket kínáló teljesítményét, strukturális sajátosságát. Ráadásul tovább bonyolítja a képet, hogy mindkét tőkefajta további altípusokra bomlik, aminek eredményeként a társadalmi tőke valójában hat különböző egyéni vagy kollektív szinten értelmezhető erőforrás speciális ötvözeteként jelenik meg.

Mivel kutatásunk során nem csoportokkal és hálózatokkal foglalkozunk, hanem a győri helyi társadalom tagjainak egyéni társas kötelekeinek sajátosságaival, így vizsgálatunk kizárólag a társadalmi tőke individuális, magánjóság jellegű aspektusára fókuszál, a kapcsolatokon keresztül elérhető előnyök és lehetőségek kérdésére. A *kapcsolati tőke* ebben a szűkebb értelmezésben tehát azon erőforrások értéke, amelyekhez az ezen erőforrásokkal rendelkező személyekhez fűződő kapcsolatainkon keresztül juthatunk hozzá. A *pozicionális* jellegű és strukturális feltételként alapvetően a gyenge kötésekre épülő, illetve az erős kötésekre (Granovetter 1998) alapozott *bizalomtőke* és a *kötelezettségtőke* különböző formáit próbáljuk meg empirikus eszközökkel mérhetővé tenni. A gyenge kötések elsődlegesen az információszerzés, illetve a társas életbeli lehetőségeink, mozgási pályáink területén lépnek működésbe, míg az erős kapcsolatok jobban megalapozzák a kockázatvállalás, a segítség és a szolidaritás interperszonális mechanizmusait.

A korábban hivatkozott szakirodalom alapján világossá vált, hogy két modell kombinációjára kerül sor azzal a megköötéssel, hogy egy tőkefor-

mát (kapcsolati) kiemelten kezelünk a rétegződési struktúra kategóriái mentén. A normatív-funkcionalista modell előállítási módja összesen öt komponensre épül a Népszámlálás korlátozott adatállománya miatt. Az egyes osztálykategóriák kialakításánál a foglalkozást (FEOR-08), a gazdasági aktivitást, a foglalkozási viszonyt, az alkalmazottak számát és az életkort (15 év alatti vagy azon felüli) veszi alapul a szisztéma. Ebből következően egy foglalkozási alapú rendszerben az egyes (gazdasági, kulturális, társadalmi) erőforrások csak közvetetten jelennek meg (Huszár 2015a, 263). Ezzel szemben a másik kérdőíves kutatási mintára épülő megközelítések esetében az erőforrások jelentik az osztályhelyzet alapját (például: Osztálylétszám 2014). Egy olyan erőforrás, tőkeportfólió jelenti a kiinduló alapot, amelyben mind a három tőketípus szerepet kap. Gazdasági erőforrásokat a jövedelemmel (például kereset) és vagyonnal (lakás értéke, megtakarítások), a kulturálisakat a magaskultúra (színház, múzeum, könyv, komolyzene) és az „újkultúra” fogyasztásával (internetezés, közösségi oldalak, szabadidő), míg a kapcsolati tőkét a kontaktusok mennyiségével és a nexus mögötti személy társadalmi helyzetével (pozíciógenerátor technika) lehet mérni. Egyértelmű, hogy itt viszont a foglalkozási helyzet nem kap közvetlen szerepet. Ebből adódik a kérdés, miként viselkedik az osztályhelyzetet alapvetően meghatározó három erőforráscsomag az egyes foglalkozási alapú rétegg kategóriák esetében. Jelen tanulmány keretei között csak a kapcsolati tőkével foglalkozunk, de mivel a tőkekonverziós mechanizmusok miatt ezek szorosan összekapcsolódnak egy-egy csoport szintjén (státuszkonzisztencia), így az eredmények szélesebb körben is értelmezhetőek. A háttérben álló modellekkel kapcsolatos további részleteket a módszertani részben pontosítjuk. A későbbiekben viszont célszerű lenne egy átfogóbb, a teljes erőforrás-készletet érintő elemzés kidolgozása egy országos mintán.

3. Módszertani kérdések

A győri helyi társadalom szerkezetének és bizonyos egyedi sajátosságainak empirikus felmérését egy 2013 őszén kérdezőbiztosokkal felvett reprezentatív kérdőív biztosította. Az adatfelvétel során 3032, 18 éven felüli győri lakost kérdeztünk meg. A minta a 2011-es népszámlálás eredményeire építve nemre, korra és városrészre reprezentatív.³

Az elemzéseink függő változóit jelentő kapcsolati tőke-formák *négy alapvető dimenzió* mentén rendszerezhetőek (1. táblázat). A bizalom

³ A minta alapvető demográfiai jellemzőinek megoszlásai a mellékletben szereplő táblázatban található.

– egyszerre kapcsolódva a társadalmi tőke individuális és kollektív jellegű alkotóelemeihez – egyfajta „társadalmi kenőanyag” tekinthető, amely elősegíti az interperszonális kötelékek kialakulását és működését, illetve a kollektív cselekvést tápláló normák és értékek meggyökereződését, ápolását. Megkülönböztetjük a kapcsolati tőke erős és gyenge kötelékekre épülő formáit, tehát a bizalmas és baráti kapcsolatokat, illetve a lazább ismeretségeket, a „fontos ember” típusú ismerősi relációkat. Végül külön dimenziót alkotnak a társadalmi szervezeti tagságra és a társas életbeli aktivitásra vonatkozó jelenségek.

Összesen közel 30 kapcsolati-tőke-indikátort alakítottunk ki a kérdőíves felmérés nyers adataiból. Ezek egy része csak korlátozottan használható: vagy azért, mert munkaerőpiaci aktivitáshoz kötődik, vagy azért, mert olyan eszközök (például mobiltelefon, internet, e-mail) ismeretéhez és használatához köthető, amellyel nem rendelkezik mindenki a lakosság körében. Bizonyos esetekben ezeket olyan kapcsolathálózati javakká alakítottuk, ahol az ilyen jellegű eszközök és ismeretek előfordulása már önmagában is előnynek minősül. Gyakorlatilag 14 változó alkotja a kapcsolati tőke mérésének központi, generálisan használható bázisát (alapvető indikátorok, számozással jelölve), a többi mutató az árnyaltabb leíró elemzéseket teszi lehetővé.

1. táblázat. A kapcsolati tőke empirikus indikátorkészlete (N = 3032, forrás: szerzői szerkesztés; a számokkal jelölt változók a kapcsolati tőke alapvető indikátorai az elemzésünk során, a többi mutató árnyaltabb leíró elemzést tesz lehetővé)

<i>Dimenziók</i>	<i>Változók</i>
Bizalom	1. Általánosított bizalom – „mennyire bízik általában az emberekben”
4 db alapindikátor	2. Intézményekbe vetett bizalom (8 intézmény átlaga) ⁴
– <i>Bizalomtőke</i>	3. Partikuláris bizalom (családtag, rokon, barát)
– <i>Hálózatbizalom</i>	4. Lokális bizalom (településen élőkbe vetett bizalom) Munkahelyi bizalom (munkaadók és kollégák)
Erős kötelékek	5. Bizalmas kapcsolatok száma – fontos dolgok megbeszélése
5 db alapindikátor	– Rokon típusú bizalmas kapcsolatok száma
– <i>Bizalomtőke</i>	– Nem rokon típusú bizalmas kapcsolatok száma
– <i>Kötelezettségűtőke</i>	6. Rokonság mérete, fő (6 méretkategória) 7. Rokoni kapcsolatrendszer összetettsége – maximum 8 típus

⁴ Felsorolt intézmények: jogrendszer, rendőrség, önkormányzatok, pénzügyintézetek, egészségügy, oktatás, egyház, állam.

	8. Napi szintű kapcsolattartás a rokonokkal – hány típussal
	9. Baráti kör mérete – összes barát száma, fő Baráti kör összetétele (családtag – rokon, munkatárs, szomszéd, ismerős)
Gyenge kötések	10. Van-e valamilyen „fontos ember” típusú ismerőse (6 típusból) ⁵
3 db alapindikátor	Az egyes fontos ember típusú ismerősök előfordulási valószínűsége
– <i>Pozicionális tőke</i>	Hány fontos ember ismerőse van összesen, fő Hányféle fontos ember ismerőse van – maximum 6 típus Mobiltelefonban szereplő telefonszámok becsült száma, db Ismerősök száma internetes közösségi oldalakon, db
	11. Tagja-e internetes közösségi oldalaknak Privát levelezőrendszerében szereplő e-mail-címek száma, db
	12. Használ-e elektronikus levelezést kapcsolattartásra
Tagságaktivitás	Részvétel legalább egyféle csoport vagy szervezet tevékenységében ⁶
2 db alapindikátor	13. Részvétel legalább kétféle szervezet, csoport tevékenységében
– <i>Pozicionális tőke</i>	14. Társas szabadidő-eltöltési aktivitási index – maximum 10 típus ⁷

Korábban utaltunk rá, hogy a vizsgálatok függő változója a helyi társadalom osztálykategóriáinak megragadását szolgáló normatív-funkcionalista modell alapján alakítható ki. Ezzel kapcsolatban az alábbi módszertani megfontolások lényegesek. A normatív-funkcionalista modell osztálykategóriáit a foglalkozási státusz⁸ és a legutolsó foglalkozási pozí-

⁵ Politikus vagy képviselő; vállalkozó, üzletember, menedzser; újságíró, rádiós vagy tévés híresség; művész, tudós; híres ügyvéd; polgármester, önkormányzati vezető.

⁶ Összesen 13 típus közül lehetett választani az elmúlt egy év figyelembevételével: politikai párt, szervezet; szakszervezet; szakmai szervezet, egyesület; önkormányzati testület; sportklub, sportegyesület; hobbi- vagy szabadidős klub; jótékonyági szervezet; hagyományőrző egyesület; helybeli kulturális kör; nemzetiségi, etnikai szervezet; vallási közösség; idősek klubja; informális baráti társaság; egyéb szervezet vagy közösség.

⁷ Tíz, alapvetően társas szabadidő-eltöltési forma közül hány fordult elő legalább egyszer az elmúlt évben: színház; mozi; koncert; kiállítás, múzeum; sportesemény; fesztivál; nyaralás; strandfürdő/wellness; étterem; aktív szabadidő

⁸ A foglalkozási státusz kategóriái a kérdőívben: 1. alkalmazott teljes munkaidőben; 2. alkalmazott részmunkaidőben; 3. gyes, gyed, gyet („főállású anya”); 4. önálló, vállalkozó, saját vállalkozásában dolgozik; 5. alkalmi munkából, megbízásokból él; 6. mun-

ció, beosztás⁹ változó-attribútumainak kombinációjaként alakítottuk ki a kérdőíves felmérés adatbázisában. Itt külön ki kell emelnünk, hogy bár a normatív-funkcionalista osztálytagság szempontjából, az alkalmazottak számától függően megkülönböztethetünk nagy-, illetve kisvállalkozókat, ezt a megkülönböztetést esetünkben nem tudtuk megtenni, tekintettel arra, hogy a kérdéssorunkból hiányzott ez a kérdés. Ennek következtében a három vállalkozói csoportot (vállalkozó 10 vagy több alkalmazottal, vállalkozó 1–9 alkalmazottal, vállalkozó alkalmazott nélkül) együtt vizsgáljuk a továbbiakban. Ebből következően 12 társadalmi osztály különíthető el a győri adatfelvételben (2. táblázat).

2. táblázat. A normatív-funkcionalista osztályok megoszlása az egyes települési kategóriákban a 18 éves és idősebbek körében (%), forrás: Győri Ipari Körzet kutatás lakossági kérdőívei és Huszár 2015 alapján saját szerkesztés)

	Győr	Győr vonzás- körzete	Győr és vonzás- körzete együtt	Megyei jogú városok	Magyar- ország
vállalkozó	5,7	6,3	6,0	6,1	5,9
vezető	2,6	1,3	1,9	2,2	1,8
szakértő	9,3	6,6	8,0	8,0	6,4
egyéb szellemi	9,4	8,3	8,9	9,9	8,5
szakmunkás	16,7	18,3	17,5	12,9	12,9
betanított munkás	5,4	9,8	7,6	5,2	6,6
segédmunkás	1,5	3,5	2,5	3,6	4,3
munkanélküli	3,0	3,1	3,1	6,1	6,7
öregségi nyugdíjas	29,2	28,0	28,6	23,9	24,6
rokkantsági nyugdíjas	3,5	3,3	3,4	4,6	5,0
egyéb inaktív	5,3	5,5	5,4	6,5	8,3
gyermek, tanuló	8,4	6,0	7,2	11,0	8,9

kanélküli; 7. nyugdíjas (saját jogú, öregségi, özvegy); 8. rokkantnyugdíjas (leszállékolt); 9. háztartásbeli; 10. tanuló; 11. segítő családtag; 12. egyéb.

⁹ A legutolsó foglalkozás, beosztás kategóriái a kérdőívben: 1. gazdálkodó, őstermelő (mg.); 2. fizikai munkát is végző kisvállalkozó; 3. szellemi szabadfoglalkozású; 4. egyéb vállalkozó; 5. felsővezető (osztályvezető felett); 6. középszintű vezető (osztályvezető); 7. alsóvezető (osztályvezető alatt); 8. közvetlen termelésirányító; 9. diplomához kötött szellemi; 10. egyéb szellemi (diploma nélkül); 11. szakmunkás (nem mg.); 12. betanított munkás (nem mg.); 13. segédmunkás (nem mg.); 14. mezőgazdasági fizikai.

A várostérségi rétegződési modell országos adatokkal történő összehasonlítását megcélzó tanulmányunkban így foglaltuk össze a helyzetet. Az adatsorok egy gazdaságilag prosperáló, ipari meghatározottságú (szakmunkások magas aránya), a szuburbanizációs folyamatok hatását magán viselő, öregedő társadalommal rendelkező városrégió képét mutatják. A KSH korábbi adataiból festett képet, miszerint a nyugat-dunántúli régióban, azon belül Győr-Moson-Sopron megyében az egyik legmagasabb az 1000 lakosra jutó vállalkozások száma a főváros és Közép-Magyarország mellett (KSH 2013), a mi adatfelvételünk is alátámasztotta. Érdekes azonban, hogy ez a magas arány csupán a vonzáskörzetben jellemző a vállalkozók kapcsán, mivel Győr a vállalkozók arányát tekintve nem csak a megyei jogú városok, de az országos átlag alatt található. Ezzel szemben a szakmunkások és a nyugdíjasok osztálya az, aminek a részaránya meglepően magas mind a megyei jogú városokkal, mind a magyar adatokkal összevetve. A gazdaság fejlettségét és a régió kiemelkedő foglalkoztatottsági mutatóit pedig a munkanélküliek és az egyéb inaktívak alacsony részaránya támasztja alá. A munkanélküliek aránya fele az országos aránynak (Csizmadia-Tóth-Páthy 2015).

4. A kapcsolati tőke általános jellemzői

Milyen egy „tipikus győri lakos” kapcsolati tőkéje? Kiindulópontként célszerű leltárt készíteni a lakosság kapcsolatitőke-készletének alakulásáról (3. táblázat). A minta nagyvárosi jellege mindenképpen hatást gyakorol a kapcsolati tőke egyes formáinak előfordulási sajátosságaira, így az országos vonatkoztatási pontok segíthetnek az eltérések beazonosításában.

A *bizalom* dimenziójában az összes indikátor a középérték fölött mozog: a lakosság bizalomszintje minden típusnál kissé magasabb az átlagosnál. A legerősebb bizalmi relációk a közeli rokonok, barátok irányába mutatnak, majd a szomszédsági kötelékek következnek. Ezeket követik az aktív korosztálynál a munkahelyi kapcsolatok. A legalacsonyabb értékek az intézményekbe vetett bizalmonál figyelhetőek meg, különösen a pénzintézetek (5,4), az állam (5,8) és az egészségügyi intézmények (5,9) vonatkozásában. Az eredmények nem térnek el az országos vizsgálatoktól. A bizalmas kapcsolatok száma az országos átlaghoz képest alacsonyabb, de így is általában a válaszadók többsége egy vagy két személlyel meg tudja beszélni élete fontos dolgait. Mindössze a lakosság 5 százalékának nincsen egyetlen bizalmasa sem. Míg négy lakosból háromnak van rokon bizalmasa, ezzel szemben kétharmaduknak egyet-

len olyan bizalmasa sincsen, aki a rokoni körön túlmutatna. Adataink nem erősítik meg a nem rokoni alapú kapcsolatok egyre nagyobb dominanciáját a bizalmi kapcsolathálózatokban. A lakosság 63 százalékának sincsen ilyen bizalmasa, és akinél előfordul, ott is alapvetően csak egyetlen személyre korlátozódik. A tipikus családméret 6–10 és 11–15 fő között mozog (a két válaszkategória együttes aránya 56%), és általában négyféle rokoni kapcsolatból épül fel. A várakozásoknak megfelelően a legnagyobb valószínűséggel a szülőkkel, a testvérekkel és a gyermekekkel tartják fenn a kapcsolatot az emberek (48 és 62 százalék között szóródnak az előfordulási arányok). Amennyiben a szorosabb, intenzívebb formára (napi szintű kapcsolattartás) redukáljuk a vizsgálatot, akkor megfigyelhető, hogy átlagosan egy vagy két típus fordul elő: legnagyobb valószínűséggel a gyermekeikkel (68%), majd a szülőkkel (anya 55%; apa 46%) ápolnak intenzívebb kapcsolatokat a megkérdezettek.

3. táblázat. A kapcsolati tőke indikátorainak jellemzői
(N = 3032, forrás: Győri járműipari kutatás – Lakossági felmérés).
Ahol a magas szórásból (kiugró értékekből) fakadóan az átlag felfelé torzul,
a mediánt használtuk középértékmutatóként

Dimenziók	Változók	Statisztikák	
		Átlag v. medián	Szórás v. megoszlás
Bizalom	1. Általánosított bizalom (1–10 közötti érték)	6,4	1,7
4 db alapindikátor	2. Intézményekbe vetett bizalom – 8 intézmény átlaga (1–10 közötti érték)	6,1	1,6
– <i>Bizalomtőke</i>	3. Partikuláris bizalom – családtag, rokon, barát (1–10 közötti érték)	9,0	1,2
– <i>Hálózatbizalom</i>	4. Lokális bizalom – településen élőkbe (1–10 közötti érték)	6,7	1,6
	– Munkahelyi bizalom – munkaadók és kollégák (1–10 közötti érték)	7,7	1,7
Erős kötések	5. Bizalmas kapcsolatok száma – fontos dolgok megbeszélése (0–5 között)	1,6	1,1
5 db alapindikátor	– Rokon típusú bizalmas kapcsolatok száma (0–5 között)	1,1	0,9
– <i>Bizalomtőke</i>	– Nem rokon típusú bizalmas kapcsolatok száma (0–5 között)	0,5	0,8
– <i>Kötelezettségtőke</i>	6. Rokonság mérete, fő (6 db méretkategória) – legtöbb válasz	11–15 fő 6–10 fő	28,0% 27,7%

	7. Rokoni kapcsolatrendszer összetettsége – maximum 8 típus	4,3	1,7
	8. Napi szintű kapcsolattartás a rokonokkal – hány típussal a 8-ból	1,5	1,3
	– Egyetlen rokonával sem tart fenn napi szintű kapcsolatot	-	26,5%
– Pozicionális tőke	9. Baráti kör mérete – összes barát száma, fő (medián)	7,0	-
	– előfordul-e: családban, rokonságban	-	81,2%
	– egyéb ismerősök között	-	76,4%
	– munkatársak között	-	47,3%
	– szomszédjai között	-	44,8%
Gyenge kötések	10. Van valamilyen „fontos ember” típusú ismerőse (6 típusból)	-	32,3%
3 db alapindikátor	– Hány fontos ember ismerőse van összesen, fő (medián)	3,0	9,2
– Pozicionális tőke	– Hányféle fontos ember ismerőse van – maximum 6 típus	2,4	1,6
	– Mobiltelefonban szereplő telefonszámok becsült száma, db (medián)	50,0	127,2
	– Ismerősök száma internetes közösségi oldalakon (medián)	200,0	270,9
	11. Tagja internetes közösségi oldalaknak	-	50,1%
	– Privát levelezőrendszerében szereplő e-mail-címek száma, db	20,0	77,7
	12. Használ elektronikus levelezést kapcsolattartásra	-	55,7%
Tagságaktivitás	– Részvétel legalább egyféle csoport vagy szervezet tevékenységében	-	31,9%
2 db alapindikátor	13. Részvétel legalább kétféle szervezet, csoport tevékenységében	-	14,2%
– Pozicionális tőke	14. Társas szabadidő-eltöltési aktivitási index – maximum 10 típus	4,0	3,1
	– Egyetlen szabadidős aktivitása sem volt az elmúlt évben	-	20,2%

A *pozicionális tőke* javak méréséhez a baráti kör, a fontos ismerősök, az aktív szervezeti élet és a társas kapcsolatok jelentik a kiindulópontot. A *baráti kör* mérete 1-1,5 fővel magasabb, mint az országosan mért adat. A mediánérték 7 körül mozog, míg az átlagérték majdnem 10 barátra utal. Mindössze a lakosság 5 százalékának nincsen egyetlen barátja sem.

A legnagyobb valószínűséggel a családtagok és az ismerősök alkotják ennek a kapcsolati hálónak a magját. A „fontos ember” típusú ismerősök a gyenge kötések azon tulajdonságára utalnak, amely más társadalmi csoportokat, millióket, térben és társadalmilag is távoli értékes, magas presztízsű erőforrásokat csatornáznak be az egyének kapcsolatrendszerébe. Az általunk használt pozíciók alapján csak a lakosság egyharmada rendelkezik ilyen típusú gyenge kötésekkel, ráadásul átlagosan csak 2 területen, mindössze 3 fontos személyre korlátozódnak az ilyen kapcsolathálózatok. Legnagyobb valószínűséggel gazdasági területen találkozhatunk befolyásosabb ismerőssel (23%), a többi kategória előfordulása 8–11% között mozog. Általában a lakosságnak csak a tizedénél jelennek meg a fontos társadalmi pozíciók képviselői a kapcsolatrendszerekben.

A *virtuális, elektronikusan közvetített kapcsolatok* területén csak korlátozottan használhatóak az adataink. A lakosság több mint fele már tagja internetes közösségi oldalaknak, és használ elektronikus levelezést kapcsolattartás céljából. A medián alapján az ilyen eszközöket használóknak átlagosan 200 ismerősük van, körülbelül 20 privát e-mail-címmel rendelkeznek, és kb. 50 telefonszám van a mobiljukban. Ezek az adatok a tágabb ismerősi körök kiterjedésének a becslései csupán, de az adatok roppant ferde eloszlása megerősíti a társas kapcsolatok területén megfigyelhető skálafüggetlen eloszlás (Barabási 2013) nyomait. Tehát néhány személy kimondottan komplex, csomópontszerű kapcsolatrendszerrel rendelkezik (például az érintettek felső 10 százalékának több mint 200 telefonszáma, több mint 600 online ismerőse és több mint 100 e-mail-címe van), míg a lakosság többsége sokkal kisebb kapcsolati erőforrásokat „birtokol” ezekben a dimenziókban.

Kimondottan kedvezőtlenek a *szervezeti tagságra és a társasági aktivitásra* épülő kapcsolatitőke-indikátorok megoszlási adatai, követve az országosan is megerősített tendenciákat. A szinte az összes társadalmi szervezeti forma figyelembevételével számított *tagsági index* értéke még nem tűnik kimondottan rossznak, hiszen majdnem minden harmadik ember az elmúlt egy évben részt vett legalább egyfajta szervezet vagy csoport tevékenységében legalább egy alkalommal. Amennyiben viszont már legalább kétfajta szervezeti aktivitás előfordulását feltételezzük, akkor a mutató értéke 14 százalékra zuhan. A lakosság többségénél a vallási közösségek (10%), az informális baráti társaságok (8%), a sportklubok és sportegyesületek (7%), a szakmai és hobbiszervezetek (6%) jelentik az ilyen típusú interperszonális kapcsolatok szervezeti hátterét. Az alapvető probléma az alacsony aktivitási valószínűséggel és részvételi intenzitási rátával van, ami a kapcsolati tőke építése és használata szempontjából viszont fontos tényező lenne. A *társas aktivitási index* értéke is komoly problémákra utal. Gyakorlatilag a lakosság ötödénél egyetlen aktivitási

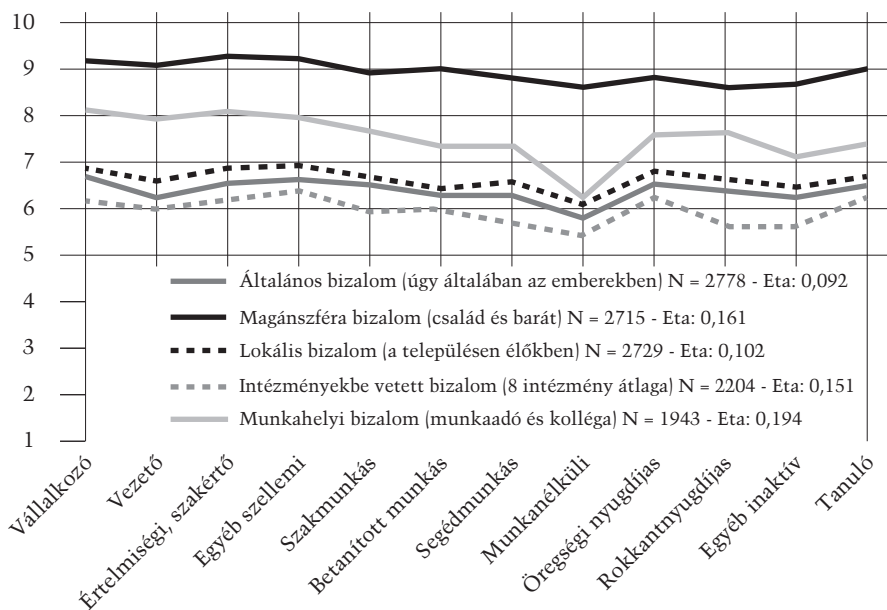
forma sem fordult elő egy év távlatában. A leggyakoribb aktivitási formák az étterembe járás (54%), nyaralás (48%), fesztiválok (48%). Ezzel szemben a helyi lakosok 74%-a nem volt múzeumban vagy kiállításon, 68%-a sporteseményen, 67%-a moziban vagy koncerten az előző évben.

5. A kapcsolati tőke osztályszerkezeti aspektusai

A vizsgálat gerincét alkotó elemzés során a korábban bemutatott kapcsolatitőke-formák indikátorainak osztályszerkezeti eloszlási mintázatát vesszük alaposabban szemügyre. Összekapcsoljuk a kapcsolathálózati erőforrások és az osztályszerkezet vizsgálatát a győri helyi társadalom szintjén. Kérdéseink: Milyen a kapcsolati tőke különböző indikátorainak az eloszlása a normatív-funkcionalista osztályszerkezeti modell egyes kategóriáiban? Milyen mértékű a társadalmi tőke koncentrációja az egyes csoportokban? Mennyire markáns egyenlőtlenségek figyelhetők meg az egyes osztályok tagjai között? Varianciaelemzéssel vagy kereszt-tábla-elemzéssel teszteljük az egyes mutatószámok átlagértékeinek vagy megoszlási adatainak osztálykategóriánkénti eloszlását, és kizárólag a szignifikáns eredményeket közöljük. Az eredmények összefoglalását a korábban ismertetett négydimenziós felosztás és a változó sorrend logikáját követve végezzük el. Első lépésben a bizalmi viszonyokat és az erős kötések tekintjük át (1–7. ábra).

A *bizalmi tőke* alakulása, úgy tűnik, csak kis mértékben függ az osztályhelyzettől. Ugyan kimutathatóak szignifikáns eltérések az egyes társadalmi csoportok között, de a bizalmat mérő tízfokozatú skála pontértékének átlagai relatíve kis ingadozást mutatnak a legtöbb bizalomforma esetében. Egyedül a munkanélküliek csoportjában törik meg a munkahelyi bizalom indexe, ami lényegében nem meglepő, sőt elvárható eredmény. Ettől eltekintve „kisimult” görbék figyelhetők meg mind az öt bizalomtípus esetében.

Az erős kötések három kapcsolatitőke-mutatóval mértük: bizalmas kapcsolatok, rokon kötelek és barátságok. A *bizalmas kapcsolatok* számának és összetettségének alakulása sem mutat egyértelmű, tendenciaszerű erős összefüggést az osztályhelyzettel. A fontos dolgok megbeszélése elsődlegesen családi, baráti körben történik hazánkban, így főként életszakasz alapú és demográfiai tényezők játszanak szerepet ebben a kérdésben. A felrajzolt „hegyvonulatok” szerkezetéből azért az kiolvasható, hogy a vezetői és magasabban kvalifikált diplomás pozíciókban lévők, valamint a tanulók bizalmi kapcsolatrendszerre tekinthető

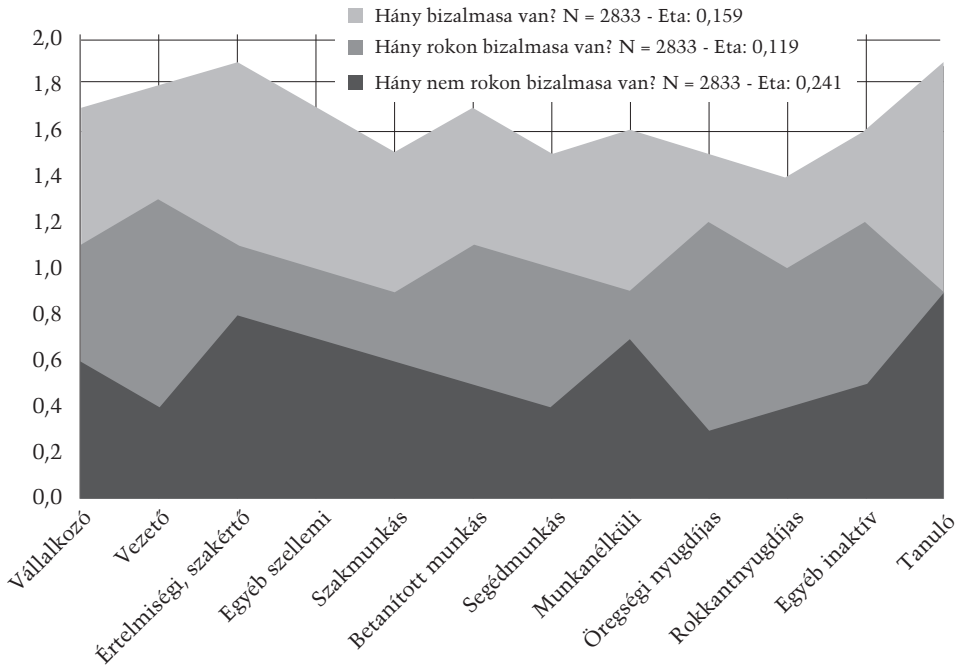

1. ábra. Az egyes bizalomformák pontértékeinek alakulása (átlag, N = 3032, forrás: Győri járműipari kutatás – lakossági felmérés)

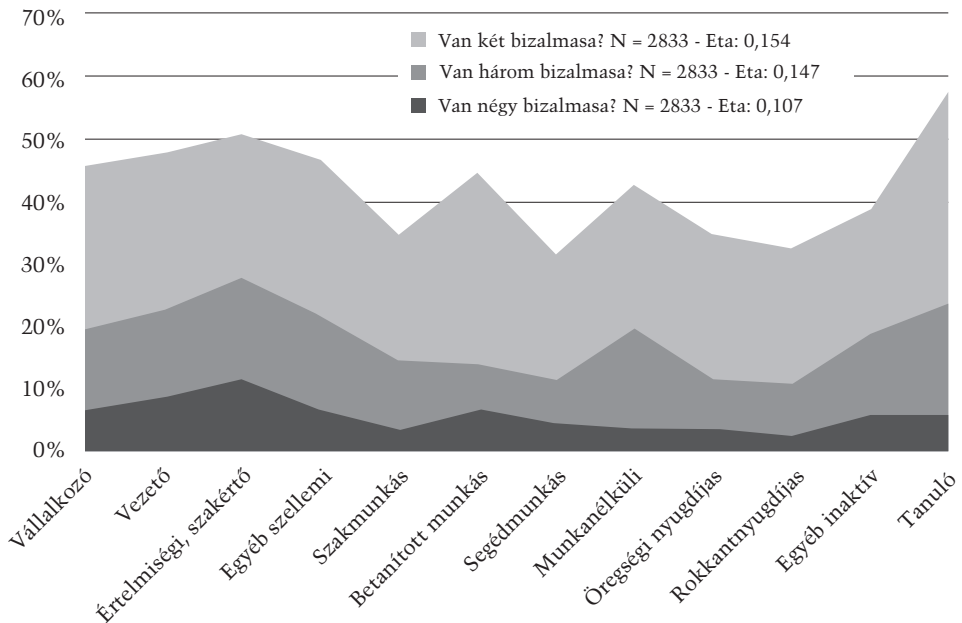
erősebbnek a méret és az összetettség szempontjából is. Ugyan gyenge az összefüggés, de az mindenképpen jól látható, hogy a szakmunkástól a nyugdíjasig terjedő osztályszerkezeti sávban olvadnak el a legjobban a nagyobb számú és összetettebb, több emberre épülő bizalmas kapcsolatok.

A *rokoni kapcsolatok* összetettségének és intenzitásának, illetve a kapcsolathianyos állapotok előfordulásának alakulása egyértelműen életkorhoz és életszakaszhoz kötött paraméter. Komolyabb törés csak a nyugdíjasok esetében figyelhető meg. Az életkor előrehaladtával szükségszerűen csökken a családtagok és rokonok száma, a rokoni kapcsolattrendszer összetettsége, a napi szintű kapcsolattartás valószínűsége. Ennek ellenére elgondolkodtató az idősebb korosztályok társas izolációjának eme aspektusa. A legjobban talán a „nincsen napi kapcsolata egyetlen rokonával sem” mutató világít rá erre az izolációs folyamatra. Az inaktívknál és a tanulóknál csak a válaszadók 10 százaléka jellemezhető ilyen típusú kapcsolati hátránnyal, a többi osztálykategóriánál 15-25 százalék körül mozog az érték, míg az öregségi nyugdíjasok körében majdnem minden második személy arról számolt be, hogy egyetlen családtagjával, rokonával sem tart fent napi kapcsolatot.

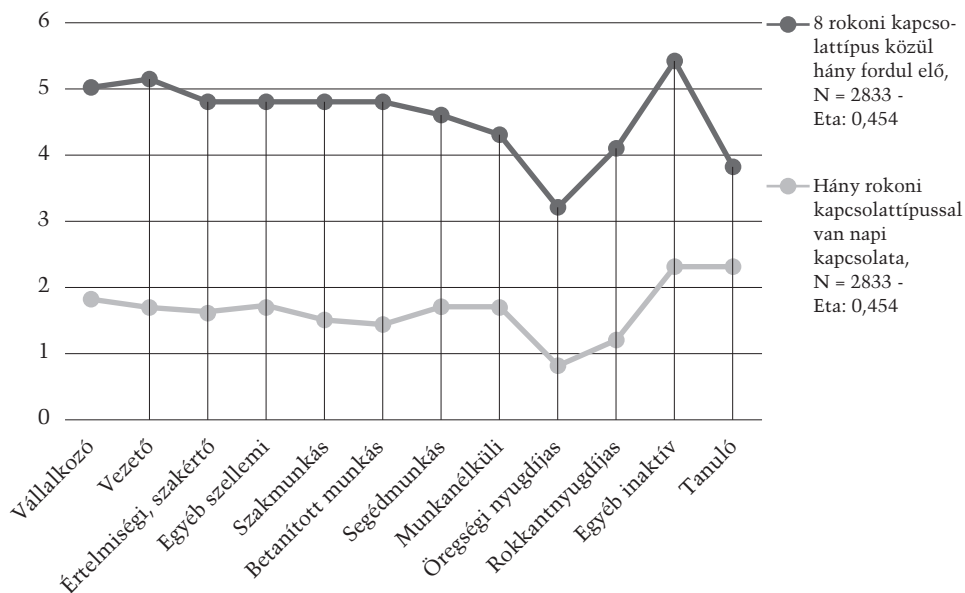
Az erős kötések harmadik válfaját a *barátok* jelentik. Ez univerzális kérdés, normális esetben független az életkortól és az életszakasztól is.

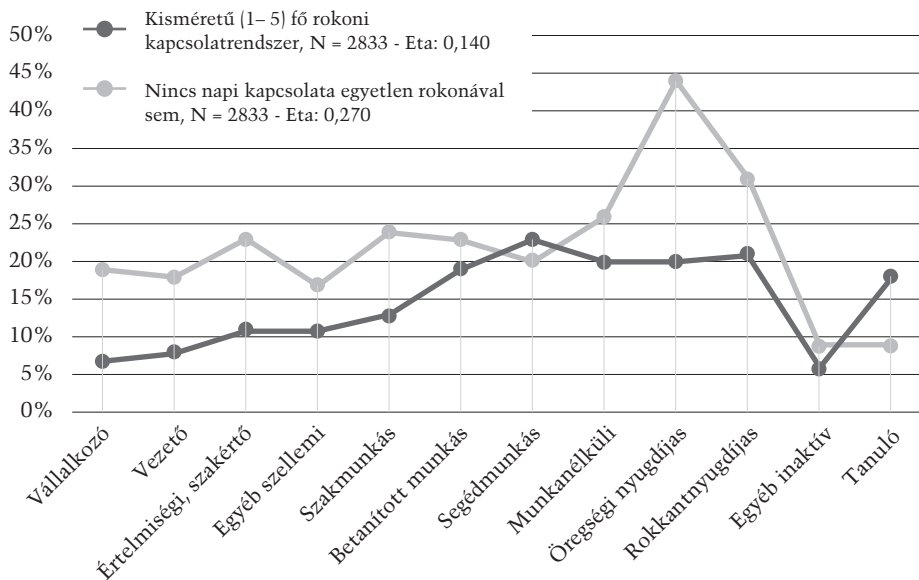
2. ábra. A bizalmas kapcsolatok számának alakulása (átlag, N = 3032, forrás: Győri járműipari kutatás – lakossági felmérés)

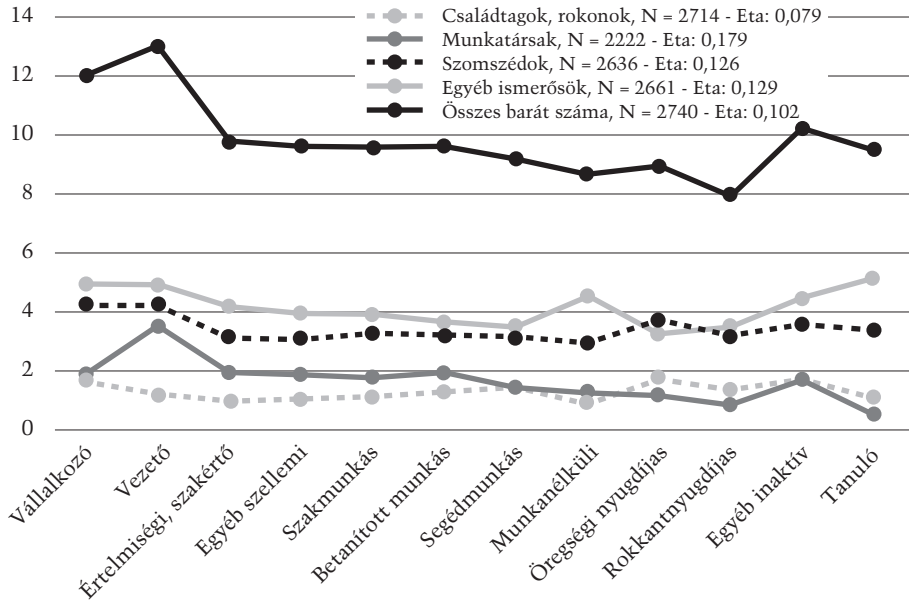
3. ábra. Az összetett bizalmas kapcsolati rendszer (három típus) előfordulása (% , N = 3032, forrás: Győri járműipari kutatás – lakossági felmérés)

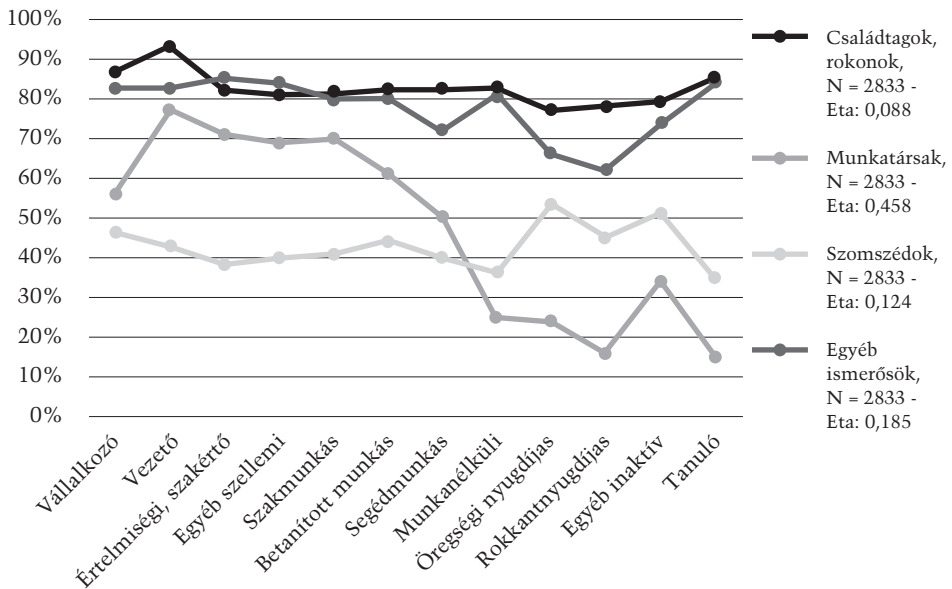
4. ábra. A rokonai kapcsolatok alakulása, összetettség és intenzitás (átlag, N = 3032, forrás: Győri járműipari kutatás – lakossági felmérés)

5. ábra. A kisméretű vagy hiányos rokonai kapcsolatok alakulása (átlag, N = 3032, forrás: Győri járműipari kutatás – lakossági felmérés)

6. ábra. A barátok száma típusonként és összesen (átlag, N = 3032, forrás: Győri járműipari kutatás – lakossági felmérés)

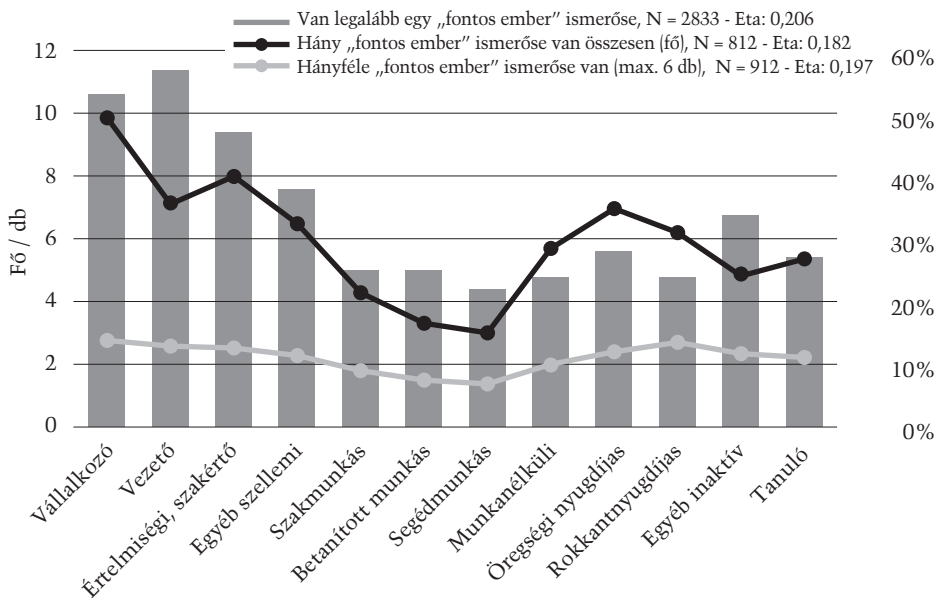

7. ábra. A baráti kapcsolat előfordulási valószínűsége típusonként (% , N = 3032, forrás: Győri járműipari kutatás – lakossági felmérés)

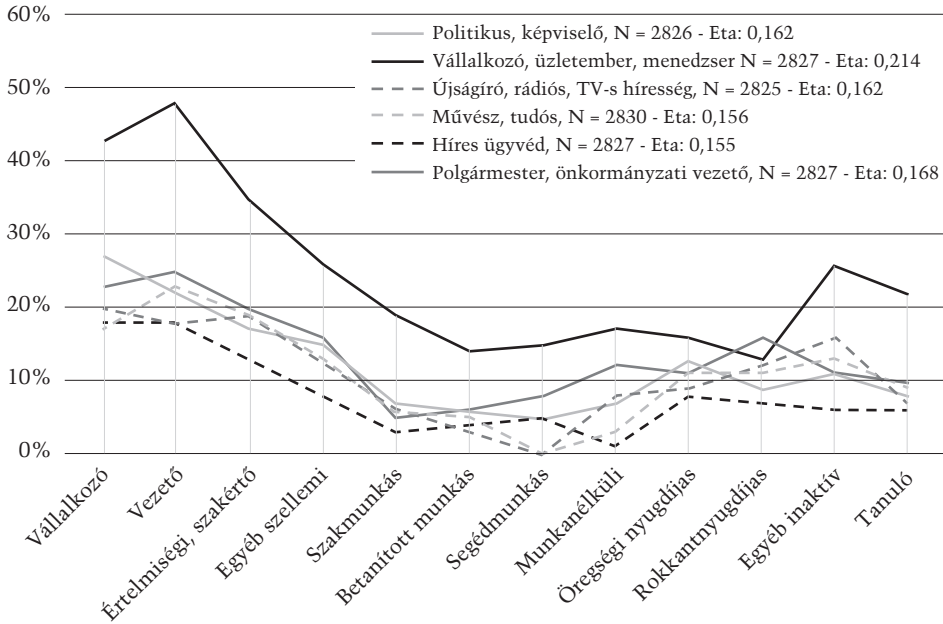

Az eredmények megerősítik a feltevést, hiszen komoly osztályszerkezeti differenciálódás itt sem figyelhető meg. Egyedüli kivételt a vállalkozók és a vezető beosztásúak jelentenek, ahol néhány fővel magasabb a barátok átlagos száma. Összességében 8-10 barátról számoltak be a megkérdezettek, a szórás minimális. Összetételét tekintve mindegyik társadalmi csoportnál az ismerősök, majd a családtagok, rokonok, utána kisebb arányban a munkatársak, végül a szomszédok következnek a sorban. A baráti kör összetettsége ismét csak korszerkezeti és életszakaszhoz köthető kérdés.

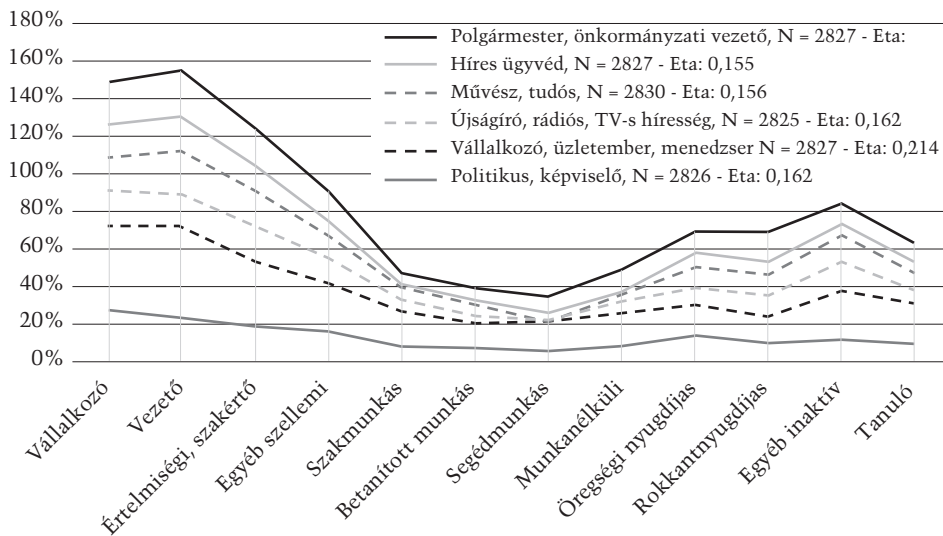
Átlépve a gyenge kötések (8–14. ábra) területére, a helyzet gyökeresen megváltozik. A kapcsolatitőke-készlet maradék két dimenziójában a bizonyos pozíciókon keresztül elérhető ismerősi kapcsolatok erőforrásértéke, a kapcsolattartást biztosító új eszközökkel való ellátottság és az ezekhez rendelhető kontaktvolumen, valamint a tagsági alapú társas és szabadidős aktivitási formák előfordulása és gyakorisága kap szerepet. Úgy gondoljuk, ezek az indikátorok kellően átfogó képet adnak a személyek gyenge kötéseiről, azokról az áthidaló jellegű csatornákról, amelyek más társadalmi világok felé mutatva kínálnak értékes, hasznos erőforrásokat.

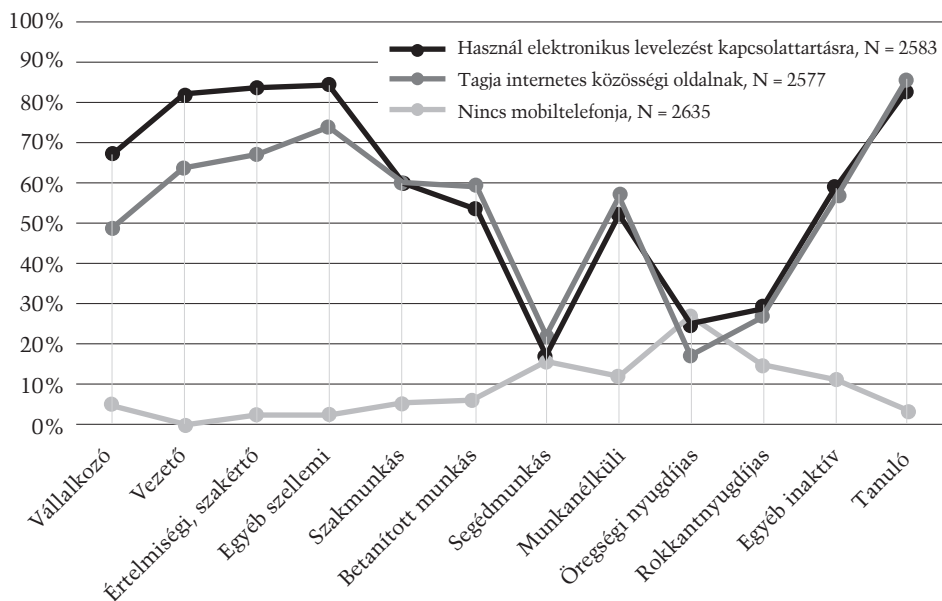
8. ábra. A fontos ember típusú ismerősi kapcsolatok alakulása, előfordulás és összetettség (átlag és %, N = 3032, forrás: Győri járműipari kutatás – lakossági felmérés)

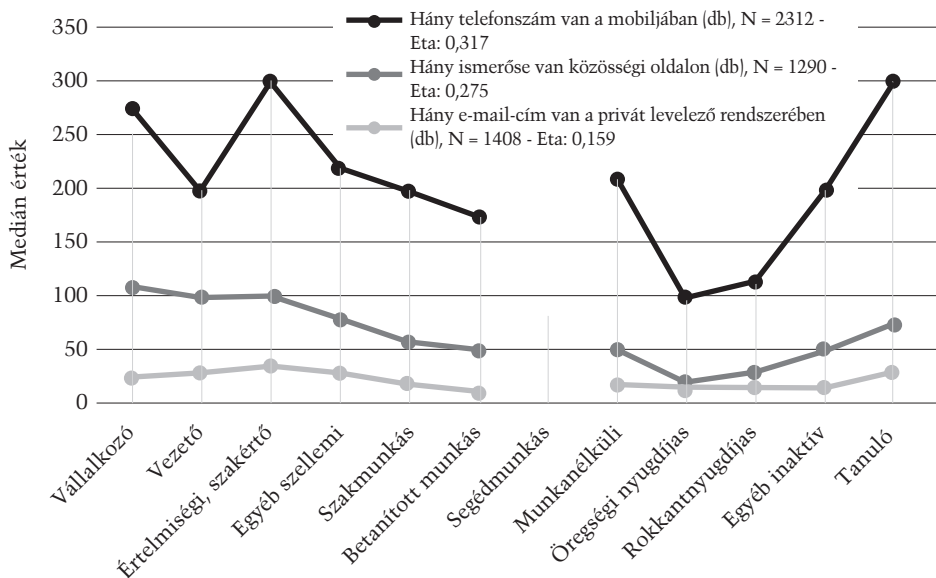
9. ábra. A különböző „fontos ember” kapcsolatok típusainak előfordulási valószínűsége (% , N = 3032, forrás: Győri járműipari kutatás – lakossági felmérés)

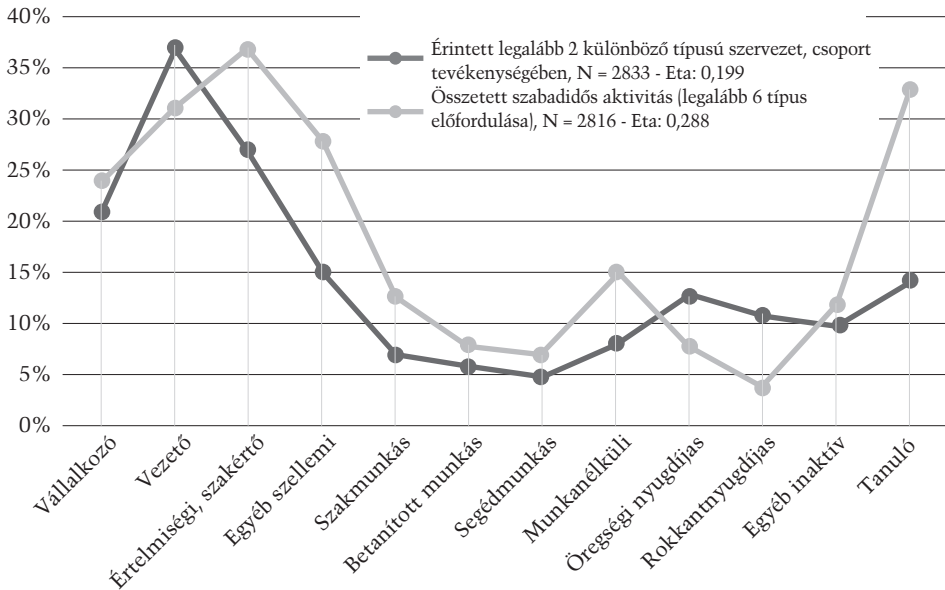
10. ábra. A hat típusú „fontos ember” kapcsolat kumulált gyakorisága (% , N = 3032, forrás: Győri járműipari kutatás – lakossági felmérés)

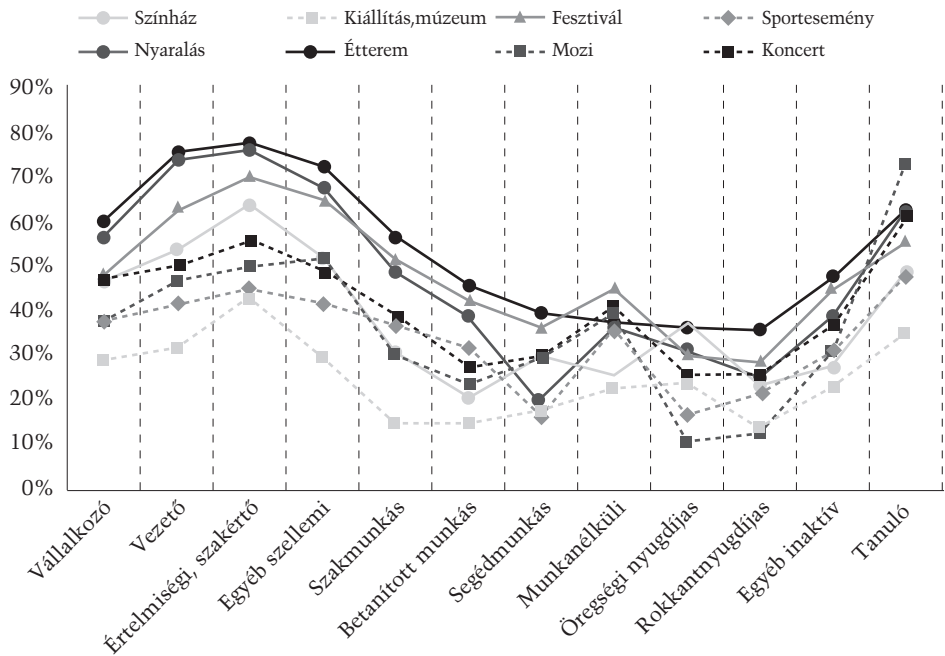
11. ábra. A különböző infokommunikációs kapcsolattartást biztosító eszközök előfordulási valószínűsége (% , N = 3032, forrás: Győri járműipari kutatás – lakossági felmérés)

12. ábra. A különböző infokommunikációs kontaktok „mérete” (medián, N = 3032, forrás: Győri járműipari kutatás – lakossági felmérés). Megjegyzés: a segédmunkás kategória alacsony elemszáma és az eszközök előfordulásának alacsony rátája alapján nem lehet megbízható eredményeket közölni, de a görbe alapvetően nem törik meg ezen a ponton.

13. ábra. A szervezeti tagságra és szabadidős aktivitásra épülő kapcsolati erőforrások előfordulási valószínűsége (% , N = 3032, forrás: Győri járműipari kutatás – lakossági felmérés)

14. ábra. Az egyes szabadidős aktivitási formák előfordulási valószínűsége (legalább egyszer előfordult az elmúlt évben) (% , N = 3032, forrás: Győri járműipari kutatás – lakossági felmérés)

Az eredményekből kirajzolódó összkép elég világos. Ezeknél a kapcsolatotőke-elemeknél a *tőkekonverziós mechanizmusok működése* hatékonyabb, a magasabb státuszú (gazdasági és kulturális erőforrásokkal jobban ellátott) osztályok helyzeti előnye szinte az összes mutatónál kirajzolódik. Alapvetően az osztályszerkezeti hierarchia egyfajta lejtőként jelenik meg a kapcsolati tőke gyakorisági vagy mennyiségi indikátorainál is, a legkedvezőbb értékek általában a vállalkozók, vezetők és magasan képzett értelmiségi, szakértői csoportoknál figyelhetőek meg, majd egyre jobban elolvadnak az alacsonyabb státuszú rétegek felé haladva. Az egyértelmű lineáris összefüggés az inaktívak és főleg a tanulók esetében törik meg kissé az infokommunikációs alapú kötések és a szabadidős aktivitás esetében, ami nem meglepő, hiszen eme technológiák elsődleges célközegét a fiatalok jelentik, másrészt a szabadidő-eltöltés is ebben az életszakaszban a legaktívabb. Az eredmények által sugallt helyzetkép másik olvasata az lehet, hogy a szellemi és a fizikai munkakörök mentén megjelenő törésvonalra fókuszálunk. A vállalkozói és szellemi munkát végző osztálykategóriák utáni „törésekre”, „mély zuhanásokra” gondolunk az adatsorokban, amelyek egyértelművé teszik, hogy az alacsonyabb erőforrás-készletű csoportoknál (szakmunkások, betanított munkások, segédmunkások, munkanélküliek, nyugdíjasok) a kapcsolati tőke legtöbb eleme is jóval korlátozottabb előfordulása, összetettsége és mérete szempontjából is.

A vizsgálat ezen a ponton nem áll meg, hiszen ezt már korábban is tudtuk (lásd a bevezető fejezet hivatkozásait). Az összetett mutatórendszer célja pontosan az, hogy az *osztályok közötti különbségek mértékét* is becsülni lehessen legalább hozzávetőleges szinten. Itt olyan üzenetekre gondolunk, mint például, hogy a „fontos ember” típusú ismerősi kapcsolatok alakulása során a segédmunkás csoportban csak minden ötödik személynél fordult elő legalább egy ilyen fontos ismerős a kapcsolatrendszerben, míg a vezető beosztásúaknál az érték majdnem eléri a hatvan százalékot. A bizonyos kiemelt pozíciókhoz rendelhető értékes ismerősök számában is hasonló mértékű osztálykülönbségek figyelhetőek meg: a vállalkozóknál az átlagérték 10 fontos pozíciót betöltő ismerős, míg az alacsonyabban kvalifikált munkás rétegeknél mindössze 3 személy jelenik meg azoknál, akiknél ez a kapcsolatitőke-forma egyáltalán elérhető. Ha a legszélesebb körben hozzáférhető vállalkozó/üzletember/menedzser pozíciót kivesszük a listából, akkor az előfordulási valószínűségek minden osztálynál jelentkező csökkenése mellett még nyilvánvalóbb lesz az ilyen ismeretségi relációk egyenlőtlen eloszlása. A legszemléletesebben a hat típus előfordulásának kumulált gyakorisága foglalja össze ezt az osztályszerkezeti alapú differenciálódást (10. ábra).

A társadalmi szervezetekben betöltött *tagság* és a *szabadidős aktivitás* összetettsége területén pedig még komolyabb egyenlőtlenségek jelennek meg (13–14. ábra). A legkedvezőbb adottságú csoportnak a magasan kvalifikált vezetői és értelmiségi osztályok tekinthetők ebben az összefüggésben is. Ismét csak a különbségek mértékére utalva érdemes kiemelni, hogy például a vezető beosztásúak több mint 35 százaléka vett részt a kérdezés előtti egy évben legalább kétfajta társadalmi szervezet működésében, míg a munkásosztály körében az érték alig haladja meg az 5 százalékot. De hasonló a helyzet az összetett szabadidős aktivitás esetében is. A nyolc szabadidő-eltöltési tevékenység előfordulási valószínűségeit összefoglaló diagram egy másik érdekességre is rávilágít. A nyolc vonal a tizenkét osztálykategória esetében meglepően szabályosan, a legtöbbször párhuzamosan követi egymást. Tehát az egyes osztályok kulturális preferenciarendszerében nem jelentkeznek olyan markáns különbségek egészen addig, amíg a demográfiai alapú faktorok nem jelennek meg a normatív-funkcionalista modellben (például tanuló, nyugdíjas). „Kereszteződések” főként náluk figyelhetőek csak meg. A nyolc szabadidő-eltöltési forma előfordulási sorrendje a legtöbb kategóriánál a következő láncolatot követi: étterem, nyaralás, fesztivál, színház, koncert, mozi, sportesemény, kiállítás/múzeum.

6. Összefoglalás, következtetések

A vizsgálat legfontosabb eredménye annak kimutatása, hogy milyen alapvető különbség figyelhető meg a bizalom és az erős kötések, illetve a gyenge kötések és a társas-tagsági aktivitás indikátorai között a normatív-funkcionalista osztálymodell kategóriái mentén. Eredményeink azt jelzik, hogy az osztályhelyzet alapján markánsabb különbségek inkább csak az utóbbi két dimenzióban mutathatók ki.

A bizalom szintje és az erős kötések alakulása minimális differenciálódást mutat az egyes osztályok között. Ezek a kapcsolathálózati erőforrások, kötések sokkal egyenletesebben oszlanak el a lakosság körében, a megfigyelhető különbségek mögött az életkornak és az ezzel összefüggő aktuális életszakasznak van jelentősége. Az idősebb korosztály kapcsolati izolációs sajátossága igazából csak a rokoni kötelékeknél mutatkozik meg erőteljesebben. A fiatalabb korosztályoknál pedig a bizalmas kapcsolatok előfordulása mutat magasabb értékeket.

A gyenge kötések esetében a foglalkozási pozícióból, a képzettségből, az anyagi helyzetből fakadó előnyök sokkal markánsabban rajzolódnak

ki, és egymást erősítve összekapcsolódnak. Ezeknél a kapcsolatitőkeelemeknél a tőkekonverziós mechanizmusok működése hatékonyabb, a magasabb státuszú (gazdasági és kulturális erőforrásokkal jobban ellátott) osztályok helyzeti előnye szinte az összes mutatónál kirajzolódik. Alapvetően az osztályszerkezeti hierarchia egyfajta lejtőként jelenik meg a kapcsolati tőke gyakorisági vagy mennyiségi indikátorainál is, a legkedvezőbb értékek általában a vállalkozók, vezetők és magasan képzett értelmiségi, szakértői csoportoknál figyelhetőek meg, majd egyre jobban elolvadnak az alacsonyabb státuszú rétegek felé haladva.

A magasabb státuszú rétegek esetében nem csak arról van szó, hogy jóval nagyobb valószínűséggel fordulnak elő társadalmilag szintén magasabb presztízsű ismerősök a kapcsolatrendszerben, de azok száma is nagyobb; a kapcsolattartást biztosító új infokommunikációs eszközök használata és a segítségükkel elérhető személyek köre is kiterjedtebb, aktívabb szervezeti tagságon keresztül kapcsolódnak be a társadalmi élet formális és informális hálózataiba, és sokkal összetettebb, intenzívebb szabadidő-eltöltési gyakorlatokat tudnak elérni és fenntartani. Egyértelműen kirajzolódik a gazdasági és humán-kulturális tőkeformák mellett a társadalmi/kapcsolati tőke koncentrációjának kiugróan magas egyenlőtlensége. A győri helyi társadalom szintjén vizsgált jelenség arra világít rá, hogy a főváros után gazdasági szempontból második legfejlettebb térségben is jelen van a társadalom szétszakadásának a veszélye, illetve az elsődlegesen a képzettséghez és a sikeres munkaerőpiaci érvényesüléshez kötött boldogulási pálya alternatíva nélküli dominanciája.

Irodalom

- Albert Fruzsina – Dávid Beáta 2007: *Embert barátjáról. A barátság szociológiája*. Budapest, Századvég.
- Albert Fruzsina – Dávid Beáta 2012: Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon. In Kovách Imre et al. (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum Kiadó. 343–357.
- Angelusz Róbert 2010: Tőke vagy erőforrás? Adalékok a társadalmi tőke elméletéhez. *Szociológiai Szemle*, 20/3., 147–166.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert 1991: A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. In *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest, ELTE Szociológiai Intézet – MKI. 55–73.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert 2006: Hálózatok a magyar társadalomban. In Kovách I. (szerk.): *Társadalmi metszetek. Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó. 227–252.
- Barabási Albert-László 2013: *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Budapest, Helikon Kiadó.

- Bourdieu, Pierre 1997: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 156–177.
- Castiglione, Dario – van Deth, Jan – Wolleb, Guglielmo (eds.) 2008: *The Handbook of Social Capital.* Oxford, Oxford University Press.
- Csizmadia Zoltán 2008: Kapcsolathálózatok és társadalmi „tőkék”. A társadalmi viszonyok felértékelődése a szociológia legújabb szakaszában. In Némedi Dénes (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák.* Budapest, Napvilág Kiadó. 265–321.
- Csizmadia Zoltán 2014: Lokális társas kapcsolatok – a kapcsolati tőke bizonyos formáinak alakulása és meghatározottsága Győrben. *Szociológiai Szemle*, 23/3., 113–137.
- Csizmadia Zoltán – Tóth Péter (szerk.) 2014a: *Helyi társadalom és intézményrendszer Győrben.* Győr, Universitas-Győr Nonprofit Kft.
- Csizmadia Zoltán – Tóth Péter 2014b: Egy magyar nagyváros társadalmának szerkezete a XXI. század első felében: Bevezető tanulmány társadalomszerkezeti kitekintéssel. In Csizmadia Zoltán – Tóth Péter (szerk.): *Helyi társadalom és intézményrendszer Győrben.* Győr, Universitas-Győr Nonprofit Kft. 7–27.
- Csizmadia Zoltán – Tóth Péter – Páthy Ádám 2015: A társadalmi rétegződés és komponensei egy magyar nagyvárosi régióban. *Replika*, 2015/3–4., 92–93., 95–119.
- Enyedi György (2012): *Városi világ.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Esser, Hartmut 2008: The two meanings of social capital. In Castiglione, David et al. (eds.): *The Handbook of Social Capital.* Oxford, Oxford University Press. 22–49.
- Füzér Katalin – Gerő Márton – Sik Endre – Zongor Gábor 2006: Társadalmi tőke és fejlesztés. *Társadalmi Riport*, 9/1., 335–350.
- Füzér, Katalin – Monostori, Judit 2012: Social Capital, Social Exclusion and Rehabilitation Policy in the Hungarian Urban Context. In Lewandowski, J. – Streich, G. (eds.): *Urban Social Capital: Civil Society and Urban Life.* Farnham, Ashgate. 31–75.
- Granovetter, Mark 1988: A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet felülvizsgálata. *Szociológiai Figyelő*, 3., 39–60.
- Huszár Ákos 2013: Foglalkozási osztályszerkezet III. Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázlat. *Statisztikai Szemle*, 91/7., 117–131.
- Huszár Ákos (szerk.) 2015a: *2011. évi népszámlálás – 15. A társadalom rétegződése.* Budapest, KSH.
- Huszár Ákos 2015b: Bevezetés. In Huszár Ákos (szerk.): *2011. évi népszámlálás – 15. A társadalom rétegződése.* Budapest, KSH. 15–29.
- Kisfalusi Dorottya 2013: Kapcsolati és hálózati tőke. Vázlat a társadalmi tőke kettős természetéről. *Szociológiai Szemle*, 23/3., 84–101.
- Portes, Alejandro 1998: Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, 24/1., 1–24.
- Rechnitzer János (szerk.) 2007: Regionális központok és regionális fejlődés. *Magyar Tudomány*, tematikus szám, 2007/6., 690–770.
- Rechnitzer János 2014: A győri járműipari körzetről szóló kutatási program. *Tér és Társadalom*, különszám, 28. évfolyam, 2014. június, 3–11.

- Sik Endre 2006: Tőke-e a kapcsolati tőke, s ha igen, mennyiben nem? *Szociológiai Szemle*, 16/2., 72–95.
- Sik Endre – Giczi Johanna 2009: Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. In Tóth István György (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009: Gazdasági attitűdök*. Budapest, TÁRKI. 65–84. (Európai társadalmi jelentés 2.)
- Szirmai Viktória (szerk.) 2009: *A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői*. Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Szirmai Viktória (szerk.) 2015: *A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé*. Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola.
- Tardos Róbert 2008: Foglalkozás, milió, kapcsolathálózatok: külön világok? Egy tipológiai kísérlet körvonalai. *Századvég* 13/4., 5–50.
- Utasi Ágnes 1990: Baráti kapcsolatok. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1990*. Budapest, Társadalomkutató Informatikai Egyesület. 475–487.
- Utasi Ágnes 2002: *A bizalom hálója*. Budapest, Új Mandátum.
- Utasi Ágnes 2008: Élhető kapcsolatok: *A kapcsolatok hatása a szubjektív életminőségre*. Budapest, Új Mandátum.

Melléklet

A minta alapvető demográfiai jellemzői

Változó	Elemsszám, N	Gyakoriság, %
férfi	1422	46,9
nő	1608	53,1
hiányzó válasz	7	0,2
18–29	527	17,4
30–39	658	21,7
40–49	494	16,3
50–59	489	16,1
60–69	451	14,9
70 felett	411	13,6
hiányzó válasz	7	0,2
nőtlen, hajadon	682	22,6
házas	1460	48,3
élettárssal, partnerrel él	259	8,6
elvált	290	9,6
özvegy	332	11,0
hiányzó válasz	16	0,5

Változó	Elemzés, N	Gyakoriság, %
8 általános vagy kevesebb szakmunkásképző	364	12,0
szakközépiskola vagy technikum	674	22,3
gimnázium	895	29,5
főiskola	347	11,4
egyetem	469	15,5
hiányzó válasz	282	9,3
	7	0,2
foglalkoztatott	1497	49,7
nyugdíjas	1093	36,3
tanuló	199	6,6
egyéb inaktív	222	7,4
hiányzó válasz	27	0,9
Belváros	239	8,0
Újváros-Sziget-Pinnyéd	283	9,4
Révfalu	170	5,7
Bácsa-Kisbácsa-Sárás	157	5,2
Gyárváros-Likócs	129	4,3
Gyórszentiván	225	7,5
Nádorváros	355	11,9
Adyváros	391	13,1
Marcalváros	415	13,9
Szabadhegy-Kismegyer- József Attila-lakótelep	341	11,4
Ménfőcsanak-Gyirmót	290	9,7
hiányzó válasz	42	1,4

(N = 3032, forrás: Győri járműipari kutatás – lakossági felmérés)

1890 körül. A Törvénykezési palota (Legfelsőbb bíróság) cellái.
© Fortepan/Klősz György/Budapest Főváros Levéltára.
Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.07.174

A társadalmi tőke árnyoldalai: korrupciós hálózatok és bűnszervezetek

Irásunk célja annak áttekintése, hogy a társadalmi tőkével rendelkező személyek és csoportok milyen formában képesek a társadalom számára káros hatásokkal járó tevékenységeket – például korrupciót és/vagy bűnszervezetet – kialakítani és fenntartani. A tanulmány első részében bemutatunk néhány, a társadalmi tőke mibenlétéről szóló koncepciót, s rámutatunk arra, hogy a személyek közötti kapcsolatok milyen területeken jelenthetnek kedvező tényezőt az érintettek céljainak – legyenek azok bármilyenek is – elérése érdekében, még akkor is, ha ezek társadalmi hatásai kedvezőtlenek. Ezt követően – korábbi kutatási eredményekből válogatva – olyan magyarországi eseteket vázolunk, amelyekben a társadalmi tőke hálózatosodott korrupció és/vagy szervezett bűnözői csoportok létrejöttéhez járult hozzá. Gondolatmenetünket ezen esetek rövid összegzésével és általánosabb tanulságok megfogalmazásával zárjuk.

A társadalmi tőke előnyös és hátrányos hatásai

Robert Putnam (2006, 208) kollektivistikus¹ koncepciójában a társadalmi tőke² olyan közösségi erőforrásként jelenik meg, amely – annak *kedvező hatásai* miatt – szinte nélkülözhetetlennek tűnik a társadalmak „normális” működéséhez. Érvelésében ugyanis megfogalmazza, hogy a megfelelő társadalmi tőke-készlettel rendelkező közösségek élvezik a magasabb gazdasági növekedés, az alacsonyabb szintű bűnözés, az eredményes szocializáció, a jobb lelki/egészségi állapot vagy a jobb iskolai teljesítmény előnyeit (Orbán–Szántó 2006, 143).

Az alábbi rövid áttekintés során – egyes társadalmi tőke-koncepciók felvillantásán keresztül – arra kívánunk rámutatni, hogy az erőforrásoknak ezen sajátos formája alapvetően a fenti pozitív szerepe miatt került a társadalomtudósok érdeklődési körébe. Emellett azonban arra is kitérünk, hogy a társadalmi tőke megléte önmagában nem feltétlenül jelenti azt, hogy akár az egyének, akár pedig a tágabb társadalmi környezet szempontjából kizárólag kedvező eredményekkel lehet számolni.

A társadalmi tőke analitikus felfogását képviselő James Coleman (2006) úgy tekint erre az erőforrástípusra mint (1) valamilyen struktúra sajátos aspektusára, amely (2) megkönnyíti ezen rendszeren belül a szereplők cselekedeteit (Coleman 2006, 111–112). Ezen tőkefajta tehát „akkor jön létre, amikor az emberek közötti viszonyok változnak meg úgy, hogy elősegítsék a cselekvést” (Coleman 2006, 114), s három különböző formában – kötelezettségek és elvárások, információs potenciál, valamint normák és hatékony szankciók – képzelhető el. Ezen koncepció értelmében a társadalmi tőke kifejlődését segíti egyrészt a közösség tagjai közötti *személyközi kapcsolatok zártsága*, másrészt pedig a társadalmi struktúra olyan – eredetileg más célból motivált, önkéntes – megszerveződöttsége, amely alapot biztosít arra, hogy az érintettek később egyéb célból is hasznosíthatóak (Coleman 2006, 118–120). Azt, hogy Coleman

¹ Pierre Bourdieu társadalmi tőke-fogalma jellemzően individualisztikus módon közelíti a csoporthoz tartozásból, illetve a csoporttagok közötti cselekvési viszonyokból származó, rangok és címek formájában intézményesülő – bizonyos körülmények között gazdasági tőkére konvertálható – előnyök rendszerét (Bourdieu 2006, 139–143). A társadalmi tőke ezen individualisztikus, illetve kollektivistikus felfogásának megkülönböztetéséhez lásd Orbán–Szántó 2006, 140–142.

² A társadalmi tőke fogalmának értelmezési lehetőségeit és korlátait, az egyes szerzők sajátos meghatározásait több, a témával foglalkozó hazai tanulmány is áttekinti. Lásd például Orbán–Szántó 2006, 137–139; Füzér–Gerő–Sik–Zongor 2006, 335–337; Sik 2006; Kisfalusi 2013.

megközelítésében a társadalmi tőkéhez alapvetően pozitív hatás kapcsolódik, jól tükrözi, hogy értelmezésében a társadalmi tőke különféle formái *közjóságnak* tekinthetők. Legalábbis abban az értelemben, hogy az erőforrás meglétéből származó haszonból, kedvező eredményekből nem kizárólag azok a személyek részesülhetnek, akik hozzájárultak a társadalmi tőke felhalmozásához, hanem – mivel ezen tőketípus mindig egy adott struktúra aspektusa – mindazok, akik alkotórészei a struktúrának (Coleman 2006, 127).

Colemanhez képest Mark Granovetter (2006) már kevésbé egyoldalú koncepciót dolgoz ki,³ amikor gazdaságszociológiai közelítésmódjában tulajdonképpen ugyancsak a társadalmi tőke – bár más terminológiát használ a jelenség megragadására – működésével foglalkozik. Programjának központi kérdése ugyanis a *beágyazottság* problémája: annak vizsgálata, hogy a gazdasági tevékenység mennyiben ágyazódik be a személyes kapcsolatok konkrét hálózataiba (Granovetter 2006, 32). A kapcsolathálózati beágyazottság alapvető tézise, hogy az egyéni cselekvés hatékonyabban valósulhat meg azon helyzetekben, amikor a személyközi viszonyok kedvezőek, ugyanakkor ennek tágabb társadalmi következményei (bizalom, normák, rend) is előnyösek lehetnek. Granovetter azt is hangsúlyozza, hogy a kedvező kapcsolathálózati konstelláció önmagában előnyös a célmegvalósító tevékenység szempontjából, *függetlenül annak céljától*. Amennyiben az érintett cselekvők viselkedése a tágabb környezet tekintetében káros hatással jár, a felek társadalmi beágyazottsága a társadalmilag nemkívánatos eredményt hozó tevékenységek megvalósítását is megkönnyíti. Granovetter megfogalmazásában például normaszegés vagy bűnelkövetés könnyebben alakul ki a normaszegők, bűnözők közötti megfelelő – támogató, bizalmi – hálózatok jelenlétében (Granovetter 2006, 36).

A cselekvés társadalmi beágyazottságának, illetve ehhez kapcsolódóan a társadalmi tőke fogalmának tisztázása, valamint az empirikus kutatásban való alkalmazhatóságának elősegítése érdekében készített áttekintésükben Alejandro Portes és Julia Sensenbrenner (2006) már nem csak tudatosítják, mint Granovetter, hanem kiemelten foglalkoznak a társadalmi tőke lehetséges negatív hatásaival.⁴ Érvelésük szerint Coleman koncepciója egyoldalú abban a tekintetben, hogy a társadalmi tőke meglétének kizárólag kedvező hatásokat tulajdonít, s a társadalmi

³ Lásd ehhez Portes–Sensenbrenner 2006, 163.

⁴ A társadalmi tőke negatív hatásainak elemzéséhez lásd még: Portes–Landolt 1996; Portes 1998.

tőke általuk továbbfejlesztett formáinak,⁵ típusainak bemutatásakor nagy szerepet kap annak demonstrálása is, hogy ezen sajátos erőforrás miként gátolhatja vagy hiúsíthatja meg a cselekvők céljainak elérését (Portes–Sensenbrenner 2006, 163). Elsődlegesen bevándorlóokra vonatkozó esetbemutatásaik során több megjelenési formáját is megkülönböztetik a társadalmi tőke lehetséges negatív hatásainak: a csoporton belül meglévő bizalom, az összetartozás érzése sajátos potyautas-probléma kialakulásához vezethet, amelynek során a szorgalmas és sikeres csoporttagokkal szemben el nem hárítható követeléseket támaszthatnak kevésbé szerencsés helyzetű társaik, ily módon növelve jelentős mértékben a *közösségi szolidaritás költségét*. A szolidaritás magas szintje továbbá bizonyos szintig be is zárhatja a közösségbe a tagokat, *korlátozott mértékű szabadságot* engedve a kívülvilágba való integrálódás vagy a személyes cselekvés terén. Végezetül a közös nehézségekkel való szembesülésen alapuló csoportmorál *nivellálódási kényszert* eredményezhet a sikeresélyes csoporttagokkal szemben, mivel ezek esetleges kiválása éppen ezen szolidaritás alapját számolná fel (Portes–Sensenbrenner 2006, 177–181).

A társadalmi tőke mint a közösségek megszervezettségének, összetartozásának, kooperációs képességének egyik alaptényezőjéből eredeztethető lehetséges *társadalmi szintű* negatív hatás kapcsán érdemes megemlíteni Hankiss Elemér (1979) társadalmi csapdákról szóló fejtegetéseit is. A társadalmi csapdák⁶ elkerülési lehetőségeinek áttekintése keretében Hankiss arra mutat rá, hogy – alapesetben a társadalmi csapdahelyzetekből való kilépést, illetve azok megelőzését lehetővé tevő általános elv⁷ – az együttműködés, az érintett felek között kialakuló kooperáció is vezethet társadalmi szinten kedvezőtlen eredményekhez (Hankiss 1979, 56–57). Érvelésében a szabályozott vagy spontán kooperáció az önérdék-követésen alapuló, dezertáló magatartással szembeállítva jelenik meg,

⁵ Társadalmi tőkén általánosságban olyan – nem kizárólag a gazdasági életre vonatkozó – elvárásokat értenek adott közösségen belül, amelyek hatnak a csoporttagok gazdasági céljaira és célkövető viselkedésére (Portes–Sensenbrenner 2006, 164).

⁶ A társadalmi csapdák olyan nem zéró összegű stratégiai interakciók, amelyekben az önérdékkövető döntéshozás a játékosok kedvezőtlen helyzetét idézi elő közösségi szinten. Másképpen: az egysíkú önérdékkövetés stratégiája mentén állandósult, rögzült automatizmusok, amelyek kimenetüket tekintve az érintett felek céljaival ellentétes eredményhez vezetnek (Hankiss 1979, 9–10).

⁷ Hankiss érvelésében a társadalmi csapdák megelőzésének, a kooperáció kialakulásának és domináns stratégiává válásának lehetséges módjai (1) az információáramlás, (2) a közösségnek okozott kollektív károk egy részének a dezertálóokra történő visszacsatolása, (3) a dezertőr magatartás dominánssá válását gátló koalícióalakítás, valamint (4) a központi szabályozás (Hankiss 1979, 38–55).

amely azonban ugyancsak társadalmi csapda kialakulásához vezethet. Példaként – az alapvetően alacsonyabb szervezettségi szintű – osztársadalmi kereteken belül kialakuló kisebb, összetartó, magas kooperációs készséggel jellemezhető csoportokat⁸ említi (Hankiss 1979, 57–58).

Diego Gambetta a maffia kialakulásával és működésével foglalkozó esettanulmányyszerű munkájában (Gambetta 2006) pontos képét adja annak, ahogyan bizonyos csoportok adott társadalmon belüli hatékony megszerveződése osztársadalmi szinten kedvezőtlen eredményekhez vezet. Lényegét tekintve társadalmi szempontból a maffia működése – a történelmileg kialakult⁹ – gazdasági és politikai¹⁰ bizalom hiányával hozható összefüggésbe. Az igazságszolgáltatás és a jogrendszer kiszámíthatatlansága, illetve – részben az előbbihez kapcsolódóan – a gazdasági tranzakciók alapját biztosítani hivatott szerződéses viszonyok bizonytalansága olyan széttöredezett és kiszolgáltatott társadalmi berendezkedéshez vezet, amelyben a maffia tagjai mint a rend megteremtői vagy helyreállítói fejthetik ki erőszakon alapuló tevékenységüket (Gambetta 2006, 194–195). A maffiózó tevékenységének lényege egyéni szinten válik igazán jelentőssé, amennyiben egyfajta csapdahelyzetbe kényszeríti a felemelkedés lehetőségeit, mivel a társadalmi mobilitás csatornáit az erőszakos szervezet kiépítésével garantálja. Mindez azonban olyan struktúrát eredményez, amelyben az egyéni racionalitás – a hatékonyan szervezett, azaz magas szintű társadalmi tőkével jellemezhető maffia szabályrendszerének keretei között történő – érvényesítése közösségi szinten rendkívül kedvezőtlen következményekhez vezet: mindenekelőtt az erőszaknak való folyamatos kitettség veszélyéhez, illetve az azzal való fenyegetettséghez, továbbá egyéb lényeges gazdasági (például csalások elterjedtsége, kompetitív piacok működési korlátai) és társadalmi (például elvándorlás) hátrányokhoz (Gambetta 2006, 204–205).

⁸ A versenyképesség és társadalmi fejlődés egyes eseteiben például előfordulhat, hogy maga a civil társadalom is a járadékszerzés (lásd például Johnson 1999, 236–244) melegágyává válik: a civil társadalom szereplői idővel olyan érdekcsoportokká alakulhatnak, amelyek a közösségi forrásokat magáncélokra hasznosítják (Orbán–Szántó 2006, 144).

⁹ Tekintve, hogy – a módszertani individualizmus gondolatmenetének értelmében – a társadalmi tőke kialakulása általában nem szándékolt mellékterméke a hagyományoknak, a történelmi együttélésnek, a közös történelmi tapasztalatoknak, a vallásnak és hasonló társadalmi tényezőknek (Orbán–Szántó 2006, 150).

¹⁰ A politikai bizalmatlanság és a társadalmi tőke kapcsolatát jól mutatja, hogy a társadalmi tőke legfontosabb politikai funkciója éppen a civil társadalom kiterjesztésében és megerősítésében jelölhető meg. A bőséges társadalmi tőke feltétele az aktív civil társadalomnak, ami viszont nélkülözhetetlen a demokratikus politikai rendszer hatékony működéséhez (Orbán–Szántó 2006, 144).

A rövid fogalmi-elméleti bevezető végén egy – eredetileg a társadalmi tőke empirikus kutatásának, mérhetőségének áttekintésére Francis Fukuyama által kidolgozott – analitikus modellt idéünk (Orbán–Szántó 2006, 145–147). A modell azon a feltételezésen alapul, hogy a társadalmi tőke egyrészt meghatározható a társadalmi csoportok és csoporttagok számán alapuló megközelítés alapján, másrészt pedig elkülöníthető egy, a társadalmi szintű bizalom és a civil szerveződések kiterjedtségén alapuló szemléletmód. Az előbbi nézőponthoz kapcsolódóan a társadalmi tőke mérésére az alábbi analitikus összefüggést fogalmazhatjuk meg a civil társadalomhoz tartozó csoportok, illetve azok tagjainak száma alapján:

$$TT = \sum n_{1...t}$$

ahol n a tagok száma, t pedig a csoportok száma. Vagyis ennek értelmében adott közösségben a társadalmi tőke mértéke az önszerveződő csoportok, civil szervezetek által tömörített népességszámot jelenti. A modell több lépésben történő fokozatos finomítása során végül egy komplex mérőszámhoz jutunk, amely további tényezőket is figyelembe vesz:

$$TT = \sum (1/r_n)(r_p kn)_{1...t}$$

ahol r_n a bizalmatlanságsugár, ami azon összetartó csoportok esetén jelenik meg, amelyek negatív külső hatásokat okozhatnak a társadalom egésze számára, azaz *károsak és veszélyesek* a közösségre nézve; r_p a bizalomsugár, vagyis amikor a csoport kooperációs normái mint pozitív externáliák a csoporton kívülre is kiterjednek, k pedig a csoport kohézióját kifejező koefficiens, vagyis a kollektív cselekvési képessége. Összességében tehát adott közösségben jelen levő társadalmi tőke mértéke fordítottan arányos a csoportok által produkált negatív externáliákkal, növeli azonban a csoportoknak a körükön túlterjedő kooperációs készsége, illetve azok összetartása (Orbán–Szántó 2006, 145–147).

A szervezett bűnözői hálózatok kialakulása Magyarországon

Magyarországon a szervezett bűnözés és főleg a korrupció kialakulása már a rendszerváltás előtt megkezdődött, csak akkor ezek a jelenségek – ideológiai-politikai okokból – tabutémáknak számítottak. Ezzel

kapcsolatban érdemes Hankiss (1979) érvelésére utalni, amely szerint a redisztribúció a korrupció előfeltétele.¹¹ A közép-kelet-európai bűnszervezetek a kilencvenes évek előtt még leginkább területi jelleggel bírtak, többnyire egyszerű bűncselekményeket követtek el. A *rendszer váltás* adott nagy lökést a további fejlődésükhöz (Janzsó é. n.), ennek megfelelően a magyarországi szervezett bűnözés kialakulását az alábbi négy lépcsőben lehet leírni (Gulyás 2013):

1. a „rég i rendszer” időszaka (az 1980-as évek előtt): amikor a szervezett bűnözés még nem volt elterjedt;
2. az „előprivatizáció” időszaka (az 1980 és 1989 közti időszak): ekkor kezdett valójában elterjedni a szervezett bűnözés;
3. a „privatizáció” időszaka (az 1990-es évek): a korszak, amikor a szervezett bűnözés virágzott, nevezhetjük ezt akár a hőskornak is, és
4. az „uniós csatlakozás” utáni időszak (2004-től jelenleg is): amikor a magyar szervezett bűnözés bekapcsolódott a nemzetközi vérkeringésbe.

Mielőtt a fenti négy időszakot részletesebben is áttekintjük, szemügyre vesszük azokat a belső és külső hatásokat, amelyek hozzájárultak a szervezett bűnözés kialakulásához. A *külső hatások* tekintetében, bár a nyilvánosságnak a közhatalom azt kommunikálta, hogy nem létezik szervezett bűnözés Magyarországon, a „gulyáskommunizmus” megengedő rendszere hatással bírt annak kialakulására. Magyarországon a rendszerváltás előtt a szocializmus olyan módozata működött, amely sok más szovjet típusú állam berendezkedéséhez képest nagyobb mértékű szabadságot nyújtott az állampolgárainak. Így a „Nyugat” hatása és termékei is jobban beszivároghattak a rendszerbe. Egyúttal a szabályok

¹¹ Amennyiben Hankiss a korrupció előfeltételeként említi (1) a közösség tagjai között *elosztandó közvagyon* megjelenését, (2) az ezt megvalósító *elosztó hatalom delegálását* (olyan tisztségviselők meglétét, akiket a közösség tagjai önként vagy kényszerből elfogadnak a közvagyon elosztóiként), valamint (3) az *elosztás valamilyen rendjét*, amit nem szankcionálnak annyira szigorúan, hogy egyéni érdekből ne lehessen, illetve ne legyen érdemes megszegni. A redisztributív struktúrák mellett azonban a piaci rendszerekben is kialakulhatnak korrupciós kockázatok – jöllehet Hankiss szerint a piacgazdaság elvben mentes a korrupciótól, mivel ott a javak cseréjét a piaci mechanizmus szabályozza. Azonban maga is hozzáteszi, hogy ezen rendszer tiszta formában nem, csak a redisztribúcióval keveredve fordult elő a történelemben, így a korrupciós veszélyeztetettség a piaci rendszerekben is fennáll (Hankiss 1979, 77–78). A különböző típusú korrupciós kockázatok kialakulásának alapvető okát az információs aszimmetriából fakadó morális kockázatban megjelölő szemléletmódok képviselői szerint a gazdasági és politikai piacokon egyaránt számíthatunk korrupció kialakulására, tekintettel az információs aszimmetria előfordulásának általános jellegére (Szántó 2009).

kijátszása, a kiskapuk keresése elfogadott és általános jelenség volt „a legvidámabb barakkban”. Ezt tetézte, hogy a rendszerváltással mind a politikai és gazdasági rendszer, mind a hétköznapi élet írott és íratlan szabályai jelentős mértékben átalakultak. A régi és új normák egymás mellett léteztek, az emberek gyakran egymásnak ellentmondó előírásokkal találták magukat szemben. Sokszor nehéz volt eldönteni, hogy még a régi vagy már az új szabályoknak kell megfelelni, így egyfajta anómiás állapot alakult ki. A fennálló jogi bizonytalanságok miatt az állami szervek nehezen tudtak hatékonyan működni. 1989 után bár az ország áttért a piacgazdaságra, de annak megfelelő működéséhez az elengedhetetlen intézményrendszer (például a bankrendszer) még hiányzott. Ezek a diszfunkciók előmozdították a szervezett bűnözés fejlődését. Ráadásul a külföldi bűnözők egyre nagyobb arányú beáramlása, illetve a természeti katasztrófák, a nemzeti és etnikai feszültségek, a nemzetközi migráció erősödése, a közlekedés fejlődése, az offshore cégek megjelenése és elterjedése, valamint általában a technika fejlődése is felerősítette ezt a folyamatot (Barna 2012).

Ezen külső tényezők mellett *belső hatások* is hozzájárultak a magyar szervezett bűnözés kialakulásához. A bűnszervezetek addigi egyszerűbb, kevésbé hierarchikus felépítése komplexebbé vált a tagok specializációjával. A bűnszervezet magasabb és alacsonyabb szintjein is egyre inkább meghatározott szerepe és feladatköre lett a tagoknak. Például aki a pénzek tisztára mosásáért felelt, nem vett részt a „piszkos munkában”, illetve a drogterjesztésre szakosodott tagok párhuzamosan nem foglalkoztak szerencsejátékokkal. A szervezetek vezetőit már többnyire a „legokosabb a vezér”-elv alapján választották ki a „legerősebb a vezér”-elv helyett. Így szélesebb körben működő, nagyobb területen megjelenő és magasabb taglétszámú szervezetek fenntartása is lehetségessé vált. Egyre inkább megfigyelhető vált a csoporttá szerveződés, mivel normák szerint, valamilyen struktúra mentén, hierarchikus keretek közé rendeződött a szervezet. Egyre hatékonyabban tudtak működni a bűnszervezetek (Barna 2012; Berki 2012).

A „*régi rendszer*” *időszakára* önmagában nem igaz sem az a kijelentés, hogy nem volt bűnözés, sem az, hogy már megjelentek az első bűnszervezetek. 1970-től kezdve megjelentek az első *szervezetszerű bűnözői csoportok*, bár ezek számlájára még mindig csak egyszerű betöréses lopások és más vagyoni elleni bűncselekmények írhatók (Barna 2012; Berki 2012; Janzsó é. n.). Nem csak a bűnelkövetések típusa, de az alkalmazott módszerek is egyszerűek voltak, ezért a tettesek általában hamar kézre kerültek. Az első jelentősebb szervezett csoport Budapesten jelent meg 1975 és 1976 között. Ez a szervezet már *hierarchikusan működött*, a *tagjai professzionálisak* voltak, és *fejlett technikát* használtak. Céljuk

a vagyonszerzés volt, amelyet gyorsan és eredményesen valósítottak meg. A megszerzett vagyon legalizálására is nagy hangsúlyt fordítottak, a pénz tiszttára mosták. A rendszerben fontos szerepet töltöttek be az *informátorok*, akik nélkül a gyors és professzionális munka nem vagy csak sokkal nehezebben valósulhatott volna meg. A tagok nem csak szakmailag, de fizikailag is felkészültek voltak, így képesek voltak a saját és akár mások védelmének megszervezésére is (utóbbit természetesen pénzért cserébe tették). A hierarchiában olyanok is szerepeltek, akik ismerték a hatályos jogszabályokat, így azokat könnyedén ki tudták játszani vagy velük megfelelően tudtak burkolózni. Ezeknek a szervezeteknek azonban még *nincs politikai-gazdasági hatalma* (Gulyás 2013). Ebben az időszakban a szervezetszerűen felépített bűnözői csoportok tagjai bár többé-kevésbé ismerték egymást, az ezekből a kapcsolatokból származó társadalmi erőforrásokat még nem használták ki olyan mértékben, mint az „előprivatizáció” során.

Az 1980 és 1989 közé tehető, „előprivatizációnak” nevezhető időszak a szervezett bűnözés igazi kezdetének tekinthető. Ekkor bár még a rendszerváltás előtt álltunk, azonban a Nyugat felé történő nyitás kis lépésekben ugyan, de már elkezdődött. A *bűnszervezetek laza összefogása*, konspirációja volt megfigyelhető, amelyek a területeket felosztották egymás között, jelentős javakat halmoztak fel, illetve legális fedővállalatokat alkalmaztak tevékenységük elrejtésére (Gulyás 2013; Janzsó é. n.). Vagyis a bűnszervezetek a meglévő társadalmi tőkéjük megfelelő mozgósításának köszönhetően a fejlődés útjára léphettek. A hiánygazdaság megalapozta a bűnszervezetek terjeszkedését. Jól szemlélteti ezt, hogy a vámelőírások megsértése a szocializmusban pozitív devianciának számított, hiszen a hiánycikkekhez csakis így lehetett hozzájutni. Jellemző volt az „elvtársi alapon működő cserebere”, sőt ennek voltak hatóságilag legalizált formái is (Janzsó é. n.; Szendrei 2010). Ennek az időszaknak a jellegzetes bűnözői szerveződései a *magántulajdonon alapuló vállalkozások* voltak. Megjelent a védelmi pénzek szedése, a gépjárműlopás, az embercsempészet, a pénzhamisítás és a fegyverkereskedelem mint a bűnszervezetek elsődleges profilja (Barna 2012; Berki 2012). Ezeken kívül gyakoriak voltak még a zsarolások, az élet elleni súlyos bűncselekmények, a szórakoztatóiparban való működés, a szerencsejáték és a prostitúció is (Janzsó é. n.). A pénzhamisítás a határok átjárhatóságával és a liberalizált külkereskedelemmel egy időben terjedt el.¹² A gépjárműcsempészetnek két útja volt: egyfelől Nyugatról lopott árut hoztak be, másfelől a lopott árut továbbították Magyarországról Keletre (Szendrei 2010).

¹² Szendrei Ferenc (2010) szerint a devizahamisítás is egyre gyakoribb bűntett.

Magyarországon a szervezett bűnözés hőskora, a privatizációval párhuzamban, közvetlenül a rendszerváltás után alakult ki (Gulyás 2013; Janzsó é. n.). Ekkor zajlott le a korábbi antidemokratikus erőszakszervezetek demokratikus alapon történő átszervezése, amely miatt a bűnözés feletti kontroll ideiglenesen meggyengült. A tulajdonosi rendszer átalakulása körüli bizonytalanságok, valamint a Szovjetunió és Jugoszlávia felbomlása is intenzívebbé tette a bűnszervezetek kialakulását (Szendrei 2010). Anómiás állapot jött létre az átalakuló jogszabályok teremtette bizonytalan jogi környezet miatt. Emellett a rendészeti szervek tagjai is lecserélődtek, a tapasztalt tisztviselők helyét „pályakezdő” fiatalok vették át, akik a bűnüldözés terén jóval kisebb tapasztalattal és gyakorlattal rendelkeztek. A határok megnyitásával ezzel párhuzamosan felerősödött a nemzetközi migráció. Földrajzi elhelyezkedésünk miatt így tranzitországgá váltunk (Gulyás 2013). Összességében tehát az *anómia*, a *joghézagok*, a *tehetetlen rendőrség* és a mindenki számára *nyitva álló határok* a bűnszervezetek megerősödéséhez vezettek. A rendszerváltás után megélnékvült a kábítószerrel, sőt esetenként a nukleáris anyagokkal való kereskedelem, elterjedt a pénzmosás, és a korrupció is megerősödött (Gulyás 2013). A kábítószer-kereskedelemben Magyarország először csak tranzitország volt, de egyre inkább célszággá is válik (Szendrei 2010). Éppen ezért ha a térség pénzügyi helyzetét, morális beállítottságát (kiskapuk elfogadását) és a hatóságok hatékonytalanságát nézzük, Közép-Kelet-Európában akkoriban kilátástalannak tűnhetett a szervezett bűnözés elleni harc (Janzsó é. n.).

A bűnözés aranykorában az olyan *életellenes bűncselekmények* voltak a leggyakoribbak, mint a robbantássorozatok és a kivégzéses emberölések, amelyeket főleg Budapesten követtek el. Egyes csoportok *erőszakos bűncselekményekre* specializálódtak, és maffiaszerűen működtek, mint például a lakásmaffia (Janzsó é. n.). Például a M. R. vezette hírhedt Fekete sereg is erőszakos bűncselekmények elkövetésével szerzett magának hírnevet. Bűnözői körökben emellett őrző-védő vállalként működtek: pénzért cserébe bárkinek a védelmét biztosították, vagy a nem kívánatos személyeknek nyomatékosan a tudtukra hozták, hogy félre kell állniuk. Az orosz maffia is híres volt erőszakos módszereiről, s az építőiparban és a szórakozóhelyeken terjeszkedett elsősorban (Szendrei 2010). Az *olajszőkítés* egyre jövedelmezőbb tevékenységnek bizonyult (Janzsó é. n.). A *pénzmosás* is virágzott, amely először a kábítószer-kereskedelemmel került kapcsolatba, de már a piacgazdaság megjelenésével együtt színre lépett. Jellemző volt, hogy az illegális tevékenységet valamilyen *legális vállalkozás működtetésével leplezték* el, illetve hogy a bűncselekményekből megszerzett vagyonokat vállalkozások alapításába fektették be. Így a feketén szerzett pénzt *viSSzaforgetták a gazdaságba*. Az is egyre gyakoribbá vált, hogy adott szervezet több, csődre ítélt vállalkozást

hozott létre a hitelképesség látszatának fenntartása érdekében (Szendrei 2010). A piramisjátékok és a fantomcégek virágkorukat élték (Janzsó é. n.).

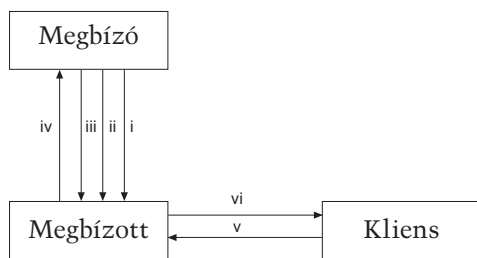
Az uniós csatlakozással a magyarországi szervezett bűnözés a *nemzetközivé válás* útjára lépett, hiszen a határok megszűnésével a tőke, az áruk és a munkaerő szabad áramlása biztosítottá vált, a nemzetközi migráció fokozódott, a határellenőrzés megszűnt. Így már nem csak tranzitországgá váltunk, hanem itt is megjelentek a nemzetközi bűnszervezetek, amelyeknek minden lehetőségük adott volt ahhoz, hogy kisebb központokat alakítsanak ki hazánkban (Gulyás 2013). Az uniós csatlakozás után azonban olyannyira elfajult a helyzet a szervezett bűnözői körökben, hogy a bűnszervezetek egy része időnként vállalta az együttműködést a rendvédelmi szervekkel. Így sikerült a tevékenységüket némileg visszaszorítani.

A korrupció típusai

Az alábbiakban először definiáljuk a korrupció típusait, majd néhány – korábbi hazai empirikus kutatásból származó példán alapuló – esettanulmány rövid ismertetésén keresztül mutatjuk be a társadalmi tőke szerepét a korrupciós hálózatok és a szervezett bűnözői csoportok kialakulásában és működésében.

A korrupciót a gazdaságszociológia és a modern politikai gazdaságtan szemléletmódjára alapozva egyének közötti interakcióként értelmezzük, amely a megbízó-megbízott-kliens közötti tranzakciók hálózatává alakulhat (Szántó 1997, 110; Szántó–Tóth–Varga 2011, 63–64). Tipikus esetben a megbízó alkalmazásában álló megbízott kapcsolatba kerül a klienssel, mindegyik félről feltételezzük, hogy racionálisan cselekszenek, mérlegelve cselekvési alternatíváikat, s azon alternatívát választva, amely esetében a legnagyobb tiszta haszon várható. Ezen gondolati kép értelmében (1. ábra) a megbízó valamilyen hatalommal ruházza fel a megbízottat, vagyis (i) meghatározott feladat elvégzését delegálja rá, (ii) (a megbízó) meghatározza a feladat elvégzésének formális szabályait, és (iii) a feladat elvégzéséért javadalmazásban részesíti (a megbízottat). Utóbbiért cserébe a megbízott (iv) lojális a megbízóhoz; a szabályoknak megfelelően végzi feladatait, azaz (v) a meghatározott keretek között szolgálja ki a (v) kliens igényeit (Szántó–Tóth–Varga 2011, 63–64).

A modell alapján korrupcióról akkor beszélhetünk, ha a szereplők közül valaki – tipikus esetben a megbízott – a szabályok megszegésével megsérti a többiek érdekeit. Ennek négy ideáltipikus formája különíthető el – annak függvényében, hogy mely szereplő a kezdeményező, s hogy mely szereplő viszonyában jelentkezik a korrupciós eset:

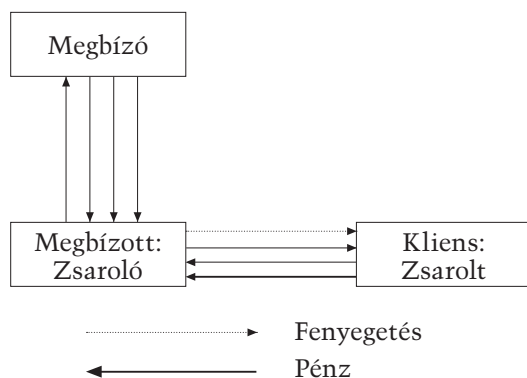
1. ábra. A megbízó-megbízott-kliens gráf (forrás: Szántó-Tóth-Varga 2011, 64)

	ÉRINTETT PARTNER		
KEZDEMÉNYEZŐ	Megbízó	Megbízott	Kliens
Megbízó			NR
Megbízott	Hűtlen kezelés/sikkasztás Csalás		Zsarolás
Kliens	NR	Vesztegetés	

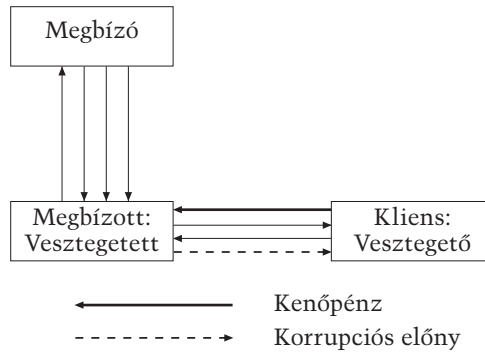
	belső	külső	korruptió
Jelölések:	NR:	nem releváns; mivel a modell alapján nincs közvetlen kapcsolat adott felek között	

2. ábra. A korruptió négy ideáltípusa (forrás: Balogh 2010, 7)

A korruptió külső formái esetében a megbízott és a kliens közötti tranzakcióról beszélhetünk: ha *vesztegetés*ről van szó, a kliens mint kezdeményező kenőpénzt ajánl fel a megbízottnak, cserébe pedig szabálytalan előnyt vár (3. ábra).

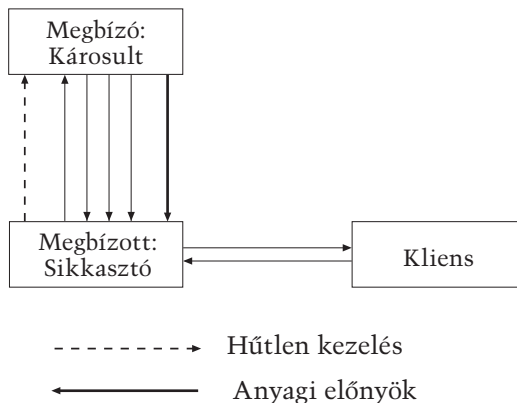

3. ábra. Vesztegetési gráf (forrás: Szántó-Tóth-Varga 2011, 65)

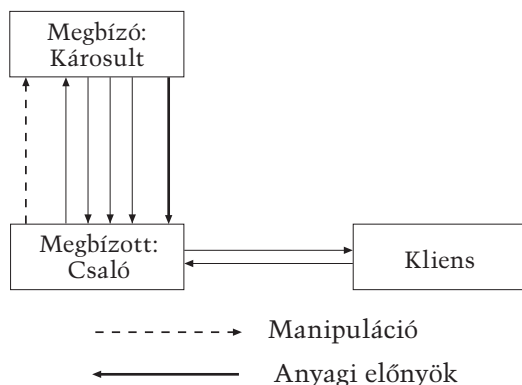

4. ábra. Zsarolási gráf (forrás: Szántó–Tóth–Varga 2011, 65)

A zsarolás esetében fordított az irány (4. ábra); a megbízott mint kezdeményező pénz vagy más előny fejében hatalmát ajánlja fel a kliens számára. A belső korrupciós formák ugyancsak a megbízottól indulnak, azonban a szervezeten belüli felet, a megbízót károsítják meg – elsősorban a köztük meglévő információs aszimmetriát kihasználva. A *hűtlen kezelés/sikkasztás* esetében a megbízott a rábízott vagyontárgyat vagy rendelkezési jogot eltulajdonítja, így módon jutva anyagi előnyökhöz (5. ábra), a *csalás* esetében pedig a megbízott információ elrejtésével, manipulálásával tesz szert tisztességtelen anyagi előnyre (6. ábra).

5. ábra. Hűtlen kezelési gráf (forrás: Szántó–Tóth–Varga 2011, 66)

6. ábra. Csalási gráf (forrás: Szántó–Tóth–Varga 2011, 66)

Magyarországi korrupciós hálózatok és szervezett bűnözői csoportok esetei

1. *Ellenőrzésekhez kapcsolódó hálózatosodott vesztegetés és zsarolás*
 Budapesten a belvárosban a parkolásért időarányosan kell fizetni,¹³ aminek a szabályozása jól működik azoknak az autósoknak az esetében, akik egy-egy ügy miatt, nem rendszeresen keresik fel a belső kerületeket, és a maximális három órán belül elintézik ügyeiket. A szabályozás megalkotói azonban nem gondoltak arra, hogy a belső kerületekben dolgozó vállalkozók, például üzlet- és étteremtulajdonosok, akik továbbra is autóval járnak ide, állandó és rendszeres parkolási keresletet jelentenek. A parkolási társaság munkatársai ellenőrzik a parkoló gépjárműveket, és a parkolási idő túllépése vagy a díj befizetésének elmulasztása esetén a maximális háromórás parkolási díj közel ötszörösét róják ki büntetésként. Mivel a rendszeresen a belső kerületekben parkoló vállalkozók számára a munkanapon a háromóránkénti fizetés nagy odafigyeléssel és idővesztéssel járna, ráadásul a havi parkolási díj számukra rendkívül magas lenne, megérte nekik megvesztegetni a parkolóőröket, hogy azok ne ellenőrizzék a parkolási jegyeket, ne büntessék meg őket. Ezért cserébe hetekre vagy akár egy hónapra előre fizettek nekik bizonyos összeget készpénzben. Elég volt kitenniük az autó szélvédőjére egy cédulát, hogy a „parkolási díjat”, azaz a kenőpénzt ebben és ebben az üzletben kapják meg az ellenőrök. Cserébe ők nem dokumentálták a parkolási díj elmulasztását. Az ilyen típusú megvesztegetés idővel annyira kiterjedt és bevett gyakorlattá vált, hogy a *parkolóőröknek érdemes volt osztozni*

¹³ Az eset részletes bemutatását és értelmezését lásd: Szántó–Tóth–Varga 2011, 70–72.

a korrupciós jutalékon a parkolási társaság vezetőjével. Végül egész korrupciós kapcsolatháló jött létre: a kliensektől a parkolóőrökön keresztül az ellenőrök főnökéig, aki ugyancsak részesedett a korrupciós jutalékból. Területenként meghatározták a korrupciós tarifákat, és a parkolási társaság vezetője rendszeresen megkövetelte, hogy az ellenőrök bizonyos összegeket juttassanak neki az általuk beszédett kenőpénzből, azzal fenyegetve őket, hogy ellenkező esetben lebuktatja őket.

A hálózatosodott vesztegetés és zsarolás ezen példájában a korrupció *személyes kapcsolatokon* keresztül alakult ki: egyrészt – mivel a parkoló autós rendszeresen azonos területen parkol, amely néhány ellenőr ellenőrzési területének számít – óhatatlanul személyes kapcsolatok alakultak ki a felek között az ellenőrzés és a bírságolás során. Másrészt a személyes kapcsolatok egy másik típusa játszott szerepet akkor, amikor a parkolási társaságnál a cég vezetője figyelte erre a jelenségre: egy idő után a cégvezető is részt követelt magának a kenőpénzből, cserébe azért, hogy nem leplezi le a működő korrupciós hálózatot.¹⁴

2. Engedélyek megszerzéséhez kapcsolódó közvetítéses zsarolási hálózat
A magyarországi szabályozás alapján a szélerőművek építéséhez mintegy 15-30 hatósági állásfoglalás/engedély megszerzésére van szükség¹⁵ annak függvényében, hogy a környezetvédelmi hatóság hány társhatóság közreműködését írja elő az ún. környezetvédelmi engedély kiadásához. Ezen engedélyek megszerzése az előfeltétele annak, hogy a befektetők benyújthassák kérelmüket a Magyar Energia Hivatalhoz (MEH), ha az pályázatot ír ki szélerőmű-kapacitások bővítésére. Az engedélyezési idő egy-két év lehet attól függően, hogy mennyi pénzt és energiát hajlandó a befektető az ügymenet gyorsítására áldozni. Ennek során lépésenként követi az általa beadott kérelmek útját a hivatalok között, és korrupciós tranzakciók sorozatával gyorsíthatja a folyamatot. Az ilyen típusú korrupciós tranzakció során tipikus esetben az engedélykiadó a kezdeményező fél, tehát zsarolásról van szó: a megbízott találkozót kezdeményez a hivatalban a klienssel, amelynek során – egyebek mellett – felveti, hogy az engedély megszerzéséhez valamilyen hatástanulmányt kellene készíttetni.¹⁶ Egyúttal azt is a befektető tudomására hozza, hogy ha

¹⁴ Ekkor az eredeti megbízó (a cégvezető) elsődleges szerepéből kilépve a rejtett megbízott szerepét játssza: az ellenőrök pedig hirtelen rejtett kliensi szerepben találták magukat, mivel a cégvezető a rejtett megbízott szerepében zsarolással kényszerítette őket arra, hogy a kenőpénzből részesedést biztosítsanak számára.

¹⁵ Az eset részletes bemutatását és értelmezését lásd: Szántó–Tóth–Varga 2011, 72–74.

¹⁶ A hatástanulmány célja annak vizsgálata, hogyan fog hatni a megvalósuló projekt a közvetlen környezetre, az állat- és növényvilágra (például a repülő gerinctelenekre, mondjuk a legyekre, a levelibékák vonulási útjára, a környező erdők élővilágára).

gyorsan meg akarja kapni az engedélyt, akkor ezt a hatástanulmányt XY céggel kell elvégeztetni. A kliens kényszerhelyzetben van: nem szeretne lekésni a MEH pályázatáról, ezért gyorsítani szeretné a szóban forgó hatóság engedélyének megszerzését. Megbízta hát az engedélyező által ajánlott XY céget a hatástanulmány elkészítésével. Ha ez elkészül, és a hatástanulmányt kifizeti, majd csatolja az engedélykérelemhez, akkor rendszerint napokon belül megkapja a hozzájárulást, és folytathatja az eljárást.

A fenti *hálózatosodott zsarolás* során a megbízott és a kliens között feltűnik az XY cég mint a megbízott közvetítője, aki a korrupciós tranzakció leplezésére hivatott, mégpedig kétféle értelemben is. Egyrészt semmilyen közvetlen pénzmozgás nem történik a megbízott és a kliens között, másrészt a korrupciós jutalék kifizetése (az elkészült hatástanulmány ellentételezése formájában) és a korrupciós előny biztosítása időben elválik egymástól. E két tényező előnyös a korrupciós tranzakció leplezése céljából, s jelentősen csökkenti a megbízott lebukási kockázatát, amit a közvetítő alkalmazása tesz lehetővé. A fontos momentum itt a megbízott és a közvetítő közötti valamilyen *előzetes kapcsolat* léte, amely időben megelőzi a megbízott és a kliens közötti kapcsolat kialakulását. Ez a kapcsolat többnyire személyes (például baráti, rokoni, közeli ismerősi) viszony, de akár intézményesülhet is: a megbízott például résztulajdonosa lehet a hatástanulmányt készítő XY cégnek. Az ilyen típusú korrupció tehát bizonyos *személyes* és *intézményes kapcsolatokba ágyazódik*, amelyek hiányában a tranzakció nem alakulhat ki. Maguk a megbízott és a közvetítő közti intézményes, illetve személyes kapcsolatok természetesen a korrupciótól függetlenül, eredetileg más céllal is létrejöhetnek, de elképzelhető az is, hogy a zsarolási ügyletek lebonyolítása céljából alakították ki őket.¹⁷ Ennek pedig az lehet a következménye, hogy az intézményes és/vagy személyes kapcsolatokba ágyazódó korrupciós hálózat *megszilárdul*: a megbízott a következő klientsől is hasonló módon tud korrupciós jutalékhoz jutni, alacsony lebukási kockázat mellett. S ennek során a hálózat kialakításával járó tranzakciós költségek megrövidülnek.

3. Önkormányzati ingatlanvásárláshoz kapcsolódó hálózatosodott hűtlen kezelés

Az eset kiindulópontját az jelenti, hogy egy külföldi tulajdonban lévő magyarországi cégcsoport értékesíteni akarta egyik irodaházát, de nem

¹⁷ Ebben az esetben például a megbízott (vagy egyik családtagja, ismerőse stb.) azért hozza létre XY céget, hogy ezen keresztül jusson korrupciós jutalékhoz.

akadt rá vevő.¹⁸ Valakinek eszébe jutott a cégnél, hogy talán a helyi önkormányzatot érdekelné az üzlet. A cég képviselője megkereste az önkormányzatot, és felajánlotta, hogy eladnák a szóban forgó ingatlant X millió forintért. Az önkormányzat vagyoni bizottságának vezetője visszakérdezett: „Miért nem adjátok 10%-kal drágábban? Akkor megvesszük!” A cég képviselője először nem értette a kérdést. Később vált világossá számára, hogy a megnövelt vételárból a 10%-ot készpénzben kell majd visszajuttatnia a vagyoni bizottság vezetőjéhez. Az is csak később derült ki, hogy itt nem egyszerű korrupciós ügyletről van szó, hanem olyanról, amelyben a vagyoni bizottság vezetője mögött az önkormányzat többségét alkotó két (egyébként egymással versengő) párt pénztárnokai állnak, akik megállapodtak abban, hogy ha az eladó készpénzben behozza az önkormányzat irodájába a 10%-ot, akkor az önkormányzat képviselőtestülete megszavazza az adásvételi szerződés aláírását.

A *hálózatossodott hűtlen kezelés* megbízó (az önkormányzat első számú vezetője, vagyis a polgármester), megbízott (a vagyoni bizottság valamelyik párt által delegált vezetője) és kliens (az ingatlanértékesítő cég képviselője) szereplői közötti fenti tranzakciójában megjelenik az ún. *rejtett megbízó* (a két politikai párt pénztárnoka személyében). A korrupció itt kétszereplős, egyszeri tranzakciónak látszik, de valójában nem az. Egyrészt a korrupciós jutalék készpénzben történő átadásának módja már feltételezi, hogy a korrumpáló cég megfelelő háttérrel rendelkezzen: a korrupciós kifizetés lebonyolítására például külföldi bankszámlát nyisson. Másrészt a megbízott mögött valójában nem az önkormányzat elsőszámú vezetője áll mint megbízó, hanem megjelennek a rejtett megbízók a két politikai párt képviselőjének személyében.¹⁹ Mivel a kliens tíz százalékkal drágábban értékesíti a megbízónak az ingatlant, intézményes (szerződéses) kapcsolat jön létre, azonban a tíz százalékos árkülönbözetet személyes kapcsolatain keresztül juttatja el a megbízotthoz, aki időközben szerepet cserélt, és a pártok rejtett közvetítőjeként juttatja el a pénzt a rejtett megbízókhoz.

¹⁸ Az eset részletes bemutatását és értelmezését lásd: Szántó–Tóth–Varga 2011, 75–76.

¹⁹ Az ügylet tehát mindkét oldalról sajátos kapcsolatokat tételez fel: a kliens esetében a korrupciós ajánlat következménye a „vonal alatti” kassa létrehozása, a megbízott esetében pedig a politikai párthoz való tartozás megelőzte a korrupciós tranzakciót. Sőt valószínűleg ez a viszony hívta életre a korrupciós ügyletet.

4. *EU-támogatások felhasználásához kapcsolódó hálózatosodott család*
Meghatározott szakmai tartalommal az ABC intézmény több tíz milliós eurós támogatást nyert egy projektre.²⁰ Azonban a nyertes pályázó számára a projekt ütemezett szakmai megvalósítása nagy kihívást jelentett. A feladatot az intézmény vezetői úgy oldották meg, hogy már meglévő, de csak szűk szakmai körben ismert tanulmányok százait vásárolták meg és fizették ki, valamint külső szakértők százait foglalkoztatták egy-két éven keresztül úgy, hogy ezek semmilyen érdemi tevékenységet nem végeztek, továbbá olyan szolgáltatásokat (például kutatásokat) vásároltak, amelyek szakmailag nem illeszkedtek a projekt eredeti célkitűzéseire. Míg tehát a megvalósítás szakmailag alig tekinthető sikeresnek – a megszületett háttér tanulmányok és elemzések többnyire hasznavehetetlenek az eredeti célok megvalósítása szempontjából –, addig pénzügyi szempontból minden az előírásoknak megfelelően történt: a partnereket, ha szükség volt rá, közbeszerzéssel választották ki, szerződéseket kötöttek velük, a teljesítéseket dokumentálták, a kifizetések előtt teljesítésigazolásokat adtak ki.

Az EU-támogatások felhasználásánál felmerülő *hálózatosodott család* efféle eseteiben már az induláskor, a projekt céljának meghatározásánál az a megbízott (a projektmegvalósító) érdeke, hogy minél inkább „feltupírozza” a költségvetést, azaz minél több, az eredeti célokhoz csak lazán kapcsolódó beruházásra, szolgáltatásvásárlásra kerülhessen sor. Ez az érdeke fonák módon egybeeshet a projektről döntést hozó és azt ellenőrző hatóság (a megbízó) azon érdekével, hogy az EU által megítélt támogatás ne vesszen kárba, hanem „megtöltődjön megfelelő szakmai tartalommal”, növelve az ország „abszorpciók képességét”.

A család ebben a vonatkozásban egyrészt az EU (illetve az EU adófizetői) és a projektet elindító és ellenőrző hatóság, másrészt e hatóság és a lebonyolító intézmény relációjában érhető tetten.²¹ Az ilyen típusú családi hálózat kialakulását tehát a megbízott és a rejtett megbízó közti *személyes*, valamint a megbízott és a közvetítő rejtett szerepét játszó kliensek közti, illetve ez utóbbiak és a rejtett megbízó közti *intézményes* (szerződéses) *kapcsolatok* teszik lehetővé.

²⁰ Az eset részletes bemutatását és értelmezését lásd: Szántó-Tóth-Varga 2011, 77–79.

²¹ A megbízott (a projekt megvalósítója) ebben a relációban valamilyen rejtett megbízó érdekei szerint is cselekedhet, amikor valamelyik munkatársának, szakértőjének vagy egy neki alárendelt szervezetnek juttat az általa kezelt támogatási összegből valamilyen kvázi-teljesítés fejében. A rejtett megbízó lehet magáncég, valamilyen állami intézmény vagy politikai párt, így akár rejtett pártfinanszírozás is megvalósulhat.

5. Hierarchikus erőszakipari bűnszervezet

Az M. R. által vezetett Fekete sereg egy olyan *vertikálisan* és *horizontálisan* is *hierarchikus* bűnszervezet volt, amely a magyarországi bűnszervezetek élvonalában működött egészen 2006-ig, amikor is a bíróságon első fokon elítélték M. R.-t és a szervezetben működő több tagot is.²² A Fekete sereg annak köszönhette kitüntetett pozícióját a magyar maffiakörökben, hogy sem a szervezet vezetője, sem a szervezetben működő katonák és végrehajtók nem riadtak vissza az erőszak alkalmazásától. Ugyanakkor a „sereg” kriminológiai és jogi értelemben is a *szervezett bűnözés elit rétegéhez tartozott*, mivel az állandó tagságon kívül *erős hierarchia* uralkodott a tagok között, *a feladatkörök élesen elkülönültek*, a munkákat csoportokra bontva hajtották végre, és „keményebb áruk” is (mint a drog) forogtak a rendszerben.

Ezen „erőszakos bűnözésre épülő (zsarolásra, védelmi pénzekre, prostitúcióra) hierarchikus szerkezetű erőszakipari bűnszervezet” (Zsigmond 2012, 11) Edelényben alakult meg. Az egykori vezető, M. R. is edelényi származású, aki a kezdetekben még különösebb szervezettség nélkül működő, elsősorban garázdaságot elkövető bűnözői csoportoknak volt a tagja. Kiskorúsága ellenére többször is ült börtönben a tetteistársaival, azonban minden bukásukból tanultak valamit, így minden szabadulás után szervezettebben folytatták tevékenységüket. Ezen *tanulási készségük agresszivitásukkal és gátlástalanságukkal* keveredve komoly *tekintélyt szerzett* a társaságnak. A felnőtté válásukkal párhuzamosan komolyabb, zsarolási és védelmi pénzek szedésével kapcsolatos munkákba is belefogtak, rettegésben tartva ezzel Edelény lakosságát. 2002-ben érte el a szervezettség azt a szintet, hogy igazi bűnszervezetről beszélhessünk. M. R. ekkor szabadult egy zsarolási ügye miatti börtönbüntetéséből, a szervezet így a *börtönben kialakított és rokoni kapcsolataiból állt* össze, és a központot áthelyezte Budapestre. Maga a bűnszervezet 30-40 tagot számlált, de szükség esetén több száz katona mozgósítására is képes volt. Külön kapcsolatuk volt bankokkal is, és a pénzt egy K. B. nevű ember mosta tisztára a saját magánnyomozói irodáján keresztül. Néha a piszkos munka elvégzésére külsős tagokat is felbéreltek, például bérgyilkosokat. A *viszonylagos személytelenség*²³ miatt a tagok

²² Az eset részletes bemutatását és értelmezését lásd: Nagy–Szántó 2014, 32–41; Zsigmond 2012.

²³ M. R. alatt közvetlenül a 3-4 bizalmi embere állt (velük még személyes volt a kapcsolat), akik még kivették részüket a döntéshozatalból. Alattuk álltak a végrehajtók, vagyis az egyes alcsoportok vezetői, akik a katonákat irányították és toborozták. E végrehajtók mellett párhuzamosan működött egy gazdasági „osztály” is, amelynek a feladata az anyagi háttér biztosítása és a pénzek kezelése volt. A legelső szinten a katonák és a külsős felbérelt tagok álltak.

név szerint nem is igazán ismerték egymást, csak a keresztnévek vagy a „művésznevek” alapján tudták beazonosítani a másikat.

A szervezet azonban nemcsak horizontálisan, hanem vertikálisan is tagolt volt, egyrészt a területi elkülönülés, másrészt a bűncselekmény kategóriájának alapján. Az ország több nagyobb városában is kialakultak saját alvezérrel bíró alcsoportok, például Miskolcon, Szegeden vagy Szekszárdon. Emellett külön csoportok foglalkoztak a kábítószer-kereskedelemmel, a prostitúcióval, a cigarettacsempészettel és a védelmi pénzek szedésével is.

A szervezet komplexitása, M. R. kapcsolathálója és egyéb, bizonyítást nem nyert tényezők alapján mindössze csak feltételezni lehet, hogy a szervezet szorosan *együttműködött a közhatalommal* is. Az azonban biztos, hogy *más bűnözői csoportokkal* szoros kapcsolatban volt. M. R. már a börtönevei alatt is sok „adóst” szerzett magának, mivel a rácsok túloldalán is védelmet biztosított sokak számára. Ezekben a „lekötelezett” embereken kívül más csoportokkal hol szembekerült, hol azonos oldalon álltak – ez is főleg a bűnözői csoportok közötti konfliktusok megoldása során merült fel.

Sok elkövetett bűncselekményről a mai napig nem tudnak a rendészeti szervek, illetve sokat nem sikerült bizonyítani. Csak néhány nagyon komoly ügy esetében sikerült a bűnösséget bizonyítani, ezek alapján sikerült a vezetés több tagját elítélni.²⁴ A Fekete sereg és a vezetők bűnössége végül 2006-ban nyert bizonyítást. M. R. mellett a Fekete sereg további 27 tagját vádolták meg, akik közül a másodfokú döntés meghozatalával több bandaszervezeti tagot is elítéltek, és akik összességében 153 év letöltendő börtönbüntetést kaptak.

6. P. T. szervezett bűnözői csoportjai

P. T. bűnözői tevékenysége sok területre kiterjedt az olajszőkítéstől kezdve egészen addig, hogy – a gyanú szerint – kísérletet tett a 2010-es parlamenti választások kimenetelének befolyásolására.²⁵ Bár a kezdetekben egyszerű kasszafúróként tevékenykedett, idővel azonban a magyar bűnözői színtér meghatározó alakjává nőtte ki magát. P. T. a *magyar és Magyarországon működő külföldi maffia és bűnözői csoportok nagy részével kapcsolatba került, de a politikai életbe való beszivárgása miatt külön figyelmet érdemel.*

²⁴ Ez azért lehetséges, mert a rendszeren belül a *nagyfokú személytelenség* miatt egyes lokális érdekeltségű bűnözők nem is tudtak arról, hogy kinek dolgoznak, másfelől pedig ez a maffiaszervezetek egyfajta önvédő mechanizmusának is betudható.

²⁵ Az eset részletes bemutatását és értelmezését lásd: Nagy-Szántó 2014, 50–58.

Az *olajszőkítés* a rendszerváltás utáni időszak legjövedelmezőbb üzlete volt, amivel az alvilág tagjai hatalmas összegekkel károsították meg a magyar államot és a társadalmat egyaránt.²⁶ A bűnözés eme válfajával kezdetben a hazánkban tevékenykedő orosz bűnözők foglalkoztak, mert nekik volt meg hozzá a megfelelő gazdasági és kapcsolati háttérük. Azonban hamarosan a magyarok is beléptek az üzletbe. Az 1990-es években P. T. az Energol Rt. vezérigazgatója volt, amely – más vállalatokkal (például a ContiCarral) együtt – az olajszőkítésben aktívan részt vevő cég volt, amelyek vezetői közül 1997-ben többen is börtönbe kerültek, miközben a P. T. által vezetett Energol hatalmas pénzeket és hatalmas mennyiségű gázolajat forgatott meg a piacon. Az Energol és a ContiCar mindezek mellett arról is híres volt, hogy az ellenlábasaikkal szemben az *erőszak*tól sem riadtak vissza. Az 1990-es években kirobbant hírhedt *gyilkosságsorozat* pedig vélhetően az olajszőkítéssel megszerzett hatalmas vagyonok révén kialakult bonyolult tartozási viszonyok miatt lángolt fel. Ezen gyilkosságsorozat több eseménye is P. T. nevéhez köthető – úgy, mint a P.-gyilkosság²⁷ vagy az Aranykéz utcai robbantás.²⁸ Előbbi gyilkosság és annak felderítése nagy szerepet játszott abban, hogy P. T. mindinkább a rendszerváltás utáni időszak legnagyobb magyar bűnözőinek nem hivatalos rangsorának az élére kerüljön. Első fokon 2014-ben a bíróság elítélte a P.-ügyben P. T.-t, illetve az 1990-es évek gyilkosságsorozatának kapcsán szintén felmerült a neve.

7. Z. J. hálózata és a pályázati pénzekkel való visszaélés

A Z. J.-ügy kiváló példa a *fehérgalléros bűnözésre*,²⁹ amelyben az erőszakos cselekedetek semmilyen formában nem jelennek meg (még zsarolás képében sem), és arra, hogy a *szervezett bűnözés és a politikai élet* hogyan képes összefonódni látszólag szabályos keretek között.

Z. J.-t először 2005-ben vádolták meg magánokirat-hamisításban való bűnsegédlet miatt, azonban végül senkit nem vontak felelősségre, mivel az okirat-hamisítást bizonyító eredeti dokumentumok eltűntek. Ugyanebben az évben a „Z.-ügytől függetlenül” egy házkutatás során az ügyészség talált egy rejtett kamerás felvételt, amelyen W. L. kiskunhalasi

²⁶ A nyilvánvaló anyagi károk mellett – vagy ennek ellenére – sajátos módon ezen tevékenység társadalmilag elfogadott volt, sőt sokan hasznosnak is tartották, mivel így többen meg tudták maguknak engedni az autók és motorok tankolását. Azonban az olajszőkítés nem csak jelentős mértékű nemzetgazdasági károkat okozott, hanem sok autó is tönkrement miatta.

²⁷ P. J. az akkori éjszakai élet meghatározó – illegális tevékenységekből meggazdagodott – alakja volt, így a pozíciójával járó presztízs megszerzése is fontos indíték volt.

²⁸ Az Aranykéz utcai robbantásnak külön jelentőséget ad, hogy civil áldozata is volt.

²⁹ Az eset részletes bemutatását és értelmezését lásd: Nagy-Szántó 2014, 73–81.

kistérségi megbízott, Kiskunhalas városának önkormányzati képviselője a pályázati pénzek sikeres elnyerésének folyamatát magyarázza. Az ő közbenjárásával megnyert pályázatokból visszaosztott pénzeket a minisztériumba kellett vinnie, ahol az összegből egy bizonyos százalékot kapott. Az említett videóban az uniós pályázati pénzek „lefölözésének” technikájáról is szó esik. W. L. szerint a pályázati csalásokhoz szükséges *kapcsolatait* Z. J.-on keresztül szerezte meg.

A hírhedtté vált Z.-ügy 2007 nyarára vezethető vissza, amikor a Kiskunhalasi Városi Ügyészségen különösen nagy kárt okozó csalás és a számviteli fejelem megsértésének gyanúja kapcsán már folyt a nyomozás Z. J. ellen. Szeptember 21-én a Szegedi Városi Bíróság elrendelte előzetes letartóztatását, és őrizetbe is vették bünszervezetben elkövetett csalás gyanújával, illetve további 15 társa ellen is eljárást indítottak.

A perben elsősorban a pályázati pénzek jogosulatlan, nem megfelelő felhasználására vonatkozó pontok domináltak. Z. J. 1995-ben kezdte el *kiépíteni* maga köré azt a *szervezetet*, amely a *pályázati pénzekkel való visszaélésre „szakosodott”*. A vádirat szerint a pályázati csalások során mind a feladatok kiosztása, mind a pályázatok biztos sikerének elintézése, vagyis a *közbenjárás* az adott szervezetnél Z. J. feladata volt. A pályázati pénzek elnyeréséhez vélhetően a *legmagasabb kormányzati körök* hozzájárulására is szükség volt: a miniszter jóváhagyása kellett a pénzek odaítéléséhez, és így közvetetten ahhoz, hogy Z. J. a későbbiekben a pénzeket ne a fiktív egyesületekben használja fel, hanem például a saját kampányában. A végső ítélet szerint Z. J. 6 év fegyházbüntetést kapott, tettestársaira enyhébb büntetést (3 év 6 hónaptól 1 év fegyházbüntetést, pénzbüntetést) szabtak ki.

Összegzés helyett

A fenti esetek áttekintése több tanulsággal is szolgálhat. Amellett, hogy a példák egyértelműen illusztrálják, milyen konkrét formában képesek jól szervezett – illetve jól megszerveződni képes –, összetartó hálózatok, *társadalmi tőkével* bíró – vagy arra időközben szert tevő – csoportok a tágabb közösséget károsító tevékenységet kifejtteni, talán megfogalmazható egy módszertani konzekvencia is. Ez arra vonatkozik, hogy a korrupció és a szervezett bűnözés empirikus eszközökkel való vizsgálata meglehetősen komplex feladat, hiszen egyrészt a jelenség résztvevői éppen abban érdekeltek, hogy tevékenységük minél inkább rejtett maradjon, s sokszor csak több forrás – média hírek összegyűjtése, hivatalos választási adatok, statisztikai adatforrások áttekintése, primer

(elsősorban kvalitatív) felvételek, interjúk – együttes figyelembevételével alakítható ki valamilyen kép a vizsgált jelenségről. Másrészt a szervezett bűnözés, illetve politikai korrupció világában a bűnelkövetéssel való *gyanúsítás* is szerepel az alkalmazható eszközök palettáján, ami még jobban nehezíti a valós esetek feltárását és az elkövetők azonosítását.

A másik lehetséges tanulság: már ezen kis számú esetek alapján is kirajzolódik egy olyan mintázat, hogy a korrupciós hálózatok és a szervezett bűnözői csoportok *hatásaikat tekintve* is *komplex* jelenségek. A magyarországi megnyilvánulási formák – feltárható jellemzőik alapján – arra engednek következtetni, hogy a lehetséges szereplők a társadalmi élet eltérő szegmenseihez köthetők, ugyanakkor számos esetben az is megfigyelhető, hogy a társadalmi életnek egyszerre több szférája is összekapcsolódik a korrupciós hálózatok szereplőinek, illetve a bűnszervezetek tagjainak személyi és/vagy intézményi kapcsolatai révén (1. táblázat).

1. táblázat. Magyarországi korrupciós és bűnszervezeti esetek az érintettek és a társadalomnak okozott kár jellege szerint (sorszámuk alapján azonosítva)

A társadalomnak okozott kár...	Az érintettek ...-hez kapcsolódnak		
	alvilági bűnszervezet	gazdasági szervezet	politikai szervezet
erőszakos jellegű	5, 6	5	6
anyagi jellegű	6	1, 2, 3, 4, 5, 7	3, 4, 7
közügyek iránti bizalomhoz kapcsolódó	6	3, 4, 7	3, 4, 6, 7

Ezzel összefüggésben végül megállapítható, hogy az összetartó, többnyire az érintettek társadalmi tőkéjén kialakuló és működő, kooperációra képes hálózatok és szervezetek a társadalom összessége számára is több – akár adott eseten belül is több – dimenzióban képesek kedvezőtlen következményeket előidézni.

Irodalom

Balogh Péter 2011: A társadalom fogaskerekei is rozsdásodnak? Adatok és észlelések a korrupcióról. *Pro Publico Bono Állam- és Közigazgatás-tudományi Szemle Online*. 2011/1. TÁMOP speciál, http://www.propublicobono.hu/pdf/BaloghP_korrupcio_PPB.pdf (letöltés: 2015. 11. 04.)

Barna Orsolya 2012: A szervezett bűnözés oksági összefüggéseinek bemutatása egy esettanulmányon keresztül. *Rendvédelem*, I. évfolyam, 2012/1., 51–76. <http://www.rvki.hu/images/downloads/rentudfoly/2012-i.pdf> (letöltés: 2014. 06. 20.)

- Berki Antal 2012: A szervezett bűnözés Magyarországon 2011. *Rendvédelem*, I. évfolyam, 2012/1., 36–50. <http://www.rvki.hu/images/downloads/rentudfoly/2012-i.pdf> (letöltés: 2014. 06. 20.)
- Bourdieu, Pierre 2006: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdaságpszichológia*. Budapest, Aula Kiadó. 132–146.
- Coleman, James S. 2006: A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdaságpszichológia*. Budapest, Aula Kiadó. 109–131.
- Füzér Katalin – Gerő Márton – Sik Endre – Zongor Gábor 2006: Társadalmi tőke és fejlesztés. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2006*. Budapest, TÁRKI. 335–350.
- Gambetta, Diego 2006: A maffia: a bizalomhiány ára. In Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdaságpszichológia*. Budapest, Aula Kiadó. 191–206.
- Granovetter, Mark 2006: A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdaságpszichológia*. Budapest, Aula Kiadó. 32–47.
- Gulyás Mónika (2013): A szervezett bűnözés kialakulása Magyarországon. In Gulyás Mónika: *A pénzmosás elleni küzdelem eszközei Magyarországon és az Európai Unióban*. 10–13. http://phd.lib.uni-miskolc.hu/JaDoX_Portlets/documents/document_14039_section_6273.pdf (letöltés: 2014. 06. 30.)
- Hankiss Elemér 1979: *Társadalmi csapdák*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Janzso Donát é. n.: *A szervezett bűnözés kialakulása és jelenlétének sajátosságai, különös tekintettel a rendszerváltás hatásaira*. http://www.jogiforum.hu/files/publikaciok/janzso_donat_a_servezett_bunozes_kialakulasa_es_jelenletenek_sajatossagai%5Bjogi_forum%5D.pdf (letöltés: 2014. 06. 30.)
- Johnson, David B. 1999: *Közösségi döntések elmélete. Bevezetés az új politikai gazdaságtanba*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Kisfalusi Dorottya 2013: Kapcsolati és hálózati tőke. Vázlat a társadalmi tőke kettős természetéről. *Szociológiai Szemle*, XXIII. évfolyam, 2013/3., 84–101.
- Nagy Szidónia – Szántó Zoltán (eds.) 2014: *Organized Crime and Corruption. Country Report – Hungary*. ANTICORRP WP9, Organized Crime and Political Corruption. Budapest. Kézirat.
- Orbán Annamária – Szántó Zoltán 2006: A társadalmi tőke koncepciója. In Szántó Zoltán: *Analitikus szemléletmódok a modern társadalomtudományban*. Tanulmányok a gazdaságpszichológia és a politikai gazdaságtan néhány kortárs elméleti irányzatáról. Budapest, Helikon Kiadó. 137–155.
- Portes, Alejandro 1998: Social Capital: Origins and Applications. *Annual Review of Sociology*, XXIV. évfolyam, 1–24.
- Portes, Alejandro – Landolt, Patricia 1996: The downside of social capital. *American Prospect*, XXVI. évfolyam (május–június), 18–21.
- Portes, Alejandro – Sensenbrenner, Julia 2006: Beágyazottság és bevándorlás: megjegyzések a gazdasági cselekvés társadalmi meghatározóiról. In Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdaságpszichológia*. Budapest, Aula Kiadó. 162–187.
- Putnam, Robert D. 2006: Egyedül tekézni: Amerika csökkenő társadalmi tőkéje. In Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdaságpszichológia*. Budapest, Aula Kiadó. 207–219.

- Sik Endre 2006: Tőke-e a kapcsolati tőke, s ha igen, mennyiben nem? *Szociológiai Szemle*, XVI. évfolyam, 2006/2., 72–95.
- Szántó Zoltán – Tóth István János – Varga Szabolcs 2011: A korrupció társadalmi és intézményi szerkezete. Korrupciós tranzakciók tipikus kapcsolatháló-konfigurációi Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, XXI. évfolyam, 2011/3., 61–82.
- Szántó Zoltán 1997: Megbízók, megbízottak és kliensek. Vázlat a korrupció fogalmáról. *Szociológiai Szemle*, XVII. évfolyam, 1997/4., 109–113.
- Szántó Zoltán 2009: Kontraszelekció és morális kockázat a politikában. *Közgazdasági Szemle*, LVI. évfolyam 2009/6., 563–571.
- Szendrei Ferenc 2010: A szervezett bűnözés kialakulás Magyarországon. In Szendrei Ferenc: *A pénzmosás*. 181–194. http://doktori-iskola.ajk.pte.hu/files/tiny_mce/File/Archiv2/szendrei/szendrei_ertekezes_nyilv.pdf (letöltés: 2014. 06. 30.)
- Zsigmond Csaba 2012: Egy bünszervezet elleni nyomozás tapasztalatai, egy bünszervezet felszámolása. *Rendvédelem*, I. évfolyam, 2012/1., 10–36. <http://www.rvki.hu/images/downloads/rentudfoly/2012-i.pdf> (letöltés: 2015. 11. 21.)

1965. Múzeumi látogatók Madarász Viktor Zrínyi Péter és Frangepán Kristóf a bécsújhelyi börtönben című festménye előtt a Magyar Nemzeti Galéria régi épületében a Kossuth téren. © Kovács László Péter/ForTEpan

A társadalmi tőke negatív hatásai

Irásomban a társadalmi tőke negatív hatásait mutatom be két, Magyarországon készült esettanulmány példáján. Amint korábbi írásaiban, így ebben a tanulmányban is a bourdieu-i társadalmi tőke fogalmat használom (Bourdieu 1985); emellett az írás a társadalmi tőke többretegű jellegére épít (Woolcock–Narayan 2000), megkülönböztetve az összetartó társadalmi tőkét (*bonding social capital*), az összekötő társadalmi tőkét (*bridging social capital*) és az összekapcsoló társadalmi tőkét (*linking social capital*). Korábbi kutatások, valamint a szakirodalom több olyan helyzetet is leír, amelyekben a társadalmi tőke jelenlétéhez negatív hatások (is) köthetők (Portes 1998; Rose 1998, 1999; Graeff 2008). Ebben az írásban amellett érvelek, hogy ezek a negatív hatások a különböző társadalmitőke-formák eltérő mértékben való jelenlétével magyarázhatók.

A tanulmány első, elméleti részében bemutatom azt a társadalmitőke-értelmezést, amelyet az írásban alkalmazok, a társadalmi tőke többretegű jellegét, valamint a társadalmi tőke negatív hatásait elemző korábbi kutatásokat, írásokat. A tanulmány második részében az empirikus anyag elemzése olvasható, két kistérségre jellemző társadalmitőke-formák rövid elemzése és összehasonlítása, valamint a következtetéseim és a további kutatások lehetséges irányai.

¹ Az írás megjelenése idején a szerző MTA Bolyai János kutatási ösztöndíjban részesült.

Bevezető

A társadalmi tőke negatív hatásairól szóló vita szinte egyidős a fogalom népszerűvé válásával (Putnam 1993, 2000; Portes 1998; Rose 1998, 1999; Szreter–Woolcock 2004; Adhikari–Goldley 2009). A tanulmányban két kvalitatív esettanulmány alapján azt vizsgálom, hogyan jelennek meg és miként írhatók le a társadalmi tőke negatív hatásai. Az esettanulmányokban két dunántúli kistérség fejlesztéspolitikájának különbségeit elemeztem, arra keresve a választ, hogy mi okozza a hasonló adottságú térségek eltérő (vidék)fejlesztési tevékenysége között a különbséget (Megyesi 2014). Ehhez a társadalmi tőke fogalmát használtam értelmezési keretként, amint más kutatásokban is történt (Gittel–Vidal 1998; Füzér et al. 2006; Goodwin 2003; Lóránd 2009).

Ahogy korábbi írásaimban (Megyesi 2011, 2014), úgy ebben a tanulmányban is Bourdieu, valamint Woolcock írásaiból kiindulva operacionalizáltam a társadalmi tőke fogalmát (Bourdieu 1985; Woolcock 1998), és vizsgáltam annak rétegzettségét. Számos szerző érvel amellett, hogy a társadalmi tőke hatásait mindenekelőtt egyéni szinten kell értelmezni, csoportszinten azonban csak metaforikusan lehet ezt megtenni; amennyiben azonban azt vizsgáljuk, hogy honnan ered a társadalmi tőke, megállapíthatjuk, hogy minden esetben az emberek közötti kapcsolatokban, hálózatokban, közösségekben rejlik a forrása. Amint Szreter és Woolcock érvelnek, a társadalmi tőke „csupán csoporttagságuk függvényében válhat magánjósággá” (2004, 654). Szintén Woolcock és szerzőtársainak írásaira támaszkodom a különböző társadalmi tőke-formák bemutatása során.

A tanulmányban a társadalmi tőke mértékének elemzésére három dimenziót használtam: a kapcsolatokat (Lin 2001), a megbízhatóságot, szavahihetőséget (Ahn–Ostrom 2008), azaz hogy valaki az adott társadalmi struktúrától függetlenül viszonzozza a belé vetett bizalmat, illetve az énhatékonyságot (*self-efficacy*) (Lillbacka 2006), vagyis azt, hogy az egyén mennyire bízik abban, hogy képes befolyásolni a közösség ügyeit.

Az irodalom alapján láthatjuk, hogy a társadalmi tőke magas szintje okozhat negatív következményeket (Portes 1998; Rose 1998, 1999; Adler–Seok–Woo 2000; Graeff 2008). Ebben a tanulmányban amellett érvelek, hogy ezek a negatív következmények a különböző társadalmi tőke-fajták eltérő eloszlására vezethetők vissza.

A tanulmány két kvalitatív esettanulmány másodelemzése alapján készült. Az esettanulmányokban a helyi, vidékfejlesztési folyamatokat elemeztem félig strukturált interjúk, dokumentumelemzések és terepbejárás módszerével. A fejlesztéspolitikai kérdések középpontba állítása részben segítette a helyi kapcsolatrendszerek, bizalmi viszonyok feltá-

rását, részben azonban korlátot is jelentett. Az egyes kezdeményezések, fejlesztési projektek részletes elemzése alapján jól leírható a szereplők közötti viszonyrendszer, a szereplők személyes viszonya a közösséghez, azonban a teljes kapcsolathálóok rendszerezett feltérképezésére nem ad lehetőséget sem a kérdésfeltevés, sem pedig a félig strukturált interjú módszere.

Elméleti alapok

Az alábbiakban bemutatom a társadalmi tőke három formáját, valamint azokat a dimenziókat, amelyek alapján a kistérségekre jellemző társadalmi tőkét elemeztem. A tanulmánynak ebben az első fejezetében részletesen elemzem a társadalmi tőke negatív hatásait vizsgáló korábbi kutatásokat és írásokat, ezt követően megfogalmazom a kutatási kérdéseimet.

Bár nem Woolcock és szerzőtársai voltak az elsők, akik megkülönböztették a társadalmitőke-formákat, mégis nekik köszönhető a gondolat elterjedése (Woolcock–Narayan 2000; Woolcock 1998). Írásaikban megkülönböztetik az összetartó társadalmi tőkét (*bonding social capital*) és az összekötő társadalmi tőkét (*bridging social capital*). Az összetartó jellegű társadalmi tőke általában a személyközi kapcsolatokban, homogén társadalmi csoportokban van jelen. Az összekötő társadalmi tőke különböző csoportok tagjai között teremtve kapcsolatot segítheti a külső erőforrások kiaknázását (Woolcock 1998). Később különbséget tettek a csoportok közti kapcsolatokban aszerint, hogy ezek vertikális vagy horizontális jellegűek-e; a horizontális kapcsolatokat összekötő társadalmi tőkeként tartják számon, míg a vertikális kapcsolatok leírására az összekapcsoló társadalmi tőke (*linking social capital*) elnevezést használja a szakirodalom (Szreter–Woolcock 2004). Az összekapcsoló társadalmi tőkével tehát azok a kapcsolatok írhatók le, „amelyek során az egyének átlépik a kialakult, intézményesült hivatali hatalom különböző szintjeit” (Szreter–Woolcock 2004, 655). Az összekapcsoló társadalmi tőke vizsgálatának különös jelentőséget ad, hogy a társadalmi tőkének ez a formája metszi az intézményesült hatalmi viszonyokat: közvetlen kapcsolatot jelent a hatalommal bírók, a döntéshozók és a hatalommal nem rendelkezők között, így ez utóbbi csoport tagjai is képesek érvényesíteni elképzeléseiket.

A társadalmi tőke mértékének elemzése során a társadalmi tőke különböző elemeit a társadalmi tőke indikátorainak tekintem, elfogadva Grootaert–Bastelaer (2002, 30) megállapítását, az elemzés során három

szempontot vizsgáltam részletesen: a szereplők közötti kapcsolatokat, a megbízhatóságot vagy szavahihetőséget és a szereplők énhatékonyságát (*self-efficacy*).

A *kapcsolathálózati megközelítés* megkerülhetetlen a társadalmi tőke mértékének és jellegének elemzése során (Lin 2001, Tardos 1995), ezért elemeztem különböző térségi szereplők közötti *kapcsolatok meglétét és azok jellegét*. További elemzési dimenzió volt a megbízhatóság mértékének vizsgálata. Ahn és Ostrom (2003, 2008) amellett érvelnek, hogy a *megbízhatóság* arra utal, hogy valaki viszonyozza a bizalmat akkor is, ha ezt nem ösztönzik a társadalmi hálózatok vagy az intézmények (Ahn–Ostrom 2008, 88). Az elemzés során használt harmadik elemzési szempont az *énhatékonyság* (Lillbacka 2006) volt. Ez utóbbit írja le, hogy az egyén mennyire érzi magát képesnek arra, hogy befolyásolja saját környezete, közössége ügyeit.

A társadalmi tőke negatív hatásai

A társadalmi tőke negatív hatásait Portes és Sensenbrenner bevándorlók közösségében és kisebbségi csoportokban (Portes–Sensenbrenner 1993; Portes 1998), valamint átalakuló társadalmakban vizsgálta. Szintén átalakuló társadalmakban, a rendszerváltó Kelet-Közép-Európában több kutató is tanulmányozta az állami intézményeket, és a folyamatokat a társadalmi tőke fogalmát használva kísérelte meg értelmezni (Rose 1999; Kluvankova–Oravska–Chobotova 2006).

Portes négy olyan helyzetet mutat be, amikor a társadalmi tőke negatív következménnyel jár. Ezek a negatív következményekkel járó helyzetek az alábbiak: „a kívülállók kizárása, a csoport különleges igényeket támaszt a csoporttagokkal szemben, a csoport korlátozza a tagok egyéni szabadságát, és lefelé nivellálnak a csoporton belül a normák” (Portes 1998, 15).

Portes korábbi kutatásokra hivatkozik, amelyek Egyesült Államokba érkező olasz, ír, koreai bevándorló közösségeket vizsgálva mutat be olyan helyzeteket, amelyekben az összetartó közösség tagjai kirekesztik a kívülállókat. Az ennek következményeként jelentkező hátrányokat a csoportba nem tartozók szenvedik el, azaz a társadalmi tőke magas szintje a csoporton kívüliek számára káros, a csoporttagok számára azonban, legalábbis rövid távon pozitív hozadéka van a társadalmi tőkének. Ezekben az esetekben az összetartó társadalmi tőke (*bonding*) szintje magas, míg az összekötő társadalmi tőke (*bridging*) szintje alacsony.

A másodikként leírt helyzet az előzőnek éppen az ellentéte: a hátrányos következmények magukat a csoporttagokat sújtják. Bizonyos esetekben olyan igényekkel, elvárásokkal lépnek fel a csoport tagjai egymással szemben, amelyek akadályozzák a csoporttagok kibontakozását. Portes számos korábbi szerzőtől idézve hoz példát olyan esetre, amelyekben csökkentik egymás gazdasági sikerét a csoporttagok (Portes 1998, 16). Ezek a negatív hatások olyan csoportokban mutatkoznak, amelyekben az összetartó társadalmi tőke (*bonding*) szintje magas.

A harmadikként leírt helyzet olyan kis közösségekben jellemző, ahol a sűrű kapcsolatok miatt erős a közösségi ellenőrzés, emiatt pedig a szigorú társadalmi normák és a személyes szabadság ellentétben vannak egymással. Ennek következtében azok a csoporttagok, akik számára ez nem megfelelő, elköltöznek a közösségből, azaz a magas társadalmi tőke negatív következményekkel jár (Portes 1998, 17). Ebben az esetben is azt láthatjuk, hogy a csoporton belüli, összetartó társadalmi tőke magas.

A negyedik eset, amikor a társadalmi tőke negatív következményekhez vezet, olyan helyzetekben alakul ki, amikor a csoport identitását a többségi társadalommal szembeni ellenállás alapozza meg. Ebben az esetben az egyéni siker alááshatja a csoportkohéziót, így a magas társadalmi tőke lefelé nivelláló normákat eredményezhet. Erre illegális tevékenységet végző csoportok szolgálhatnak példaként.

Ahogy az első három esetben, úgy itt is az összetartó társadalmi tőke magas szintje jellemző. Mindkét utóbbi esetben a nyitott, sikeres csoporttagok kiléphetnek a közösségből, ami hosszú távon előnytelen a közösségnek. A csoport éppen az alakuló összekötő társadalmi tőke gyarapodását kívánja akadályozni. Megállapíthatjuk, hogy a fenti példákban a csoporton belüli társadalmi tőke, azaz az összetartó (*bonding*) jellegű társadalmi tőke szintje magas volt, szemben a csoportok közötti, összekötő (*bridging*) társadalmi tőke szintjével, ami alacsony volt. Azaz nem általában a társadalmi tőke bír negatív következményekkel, hanem az összetartó társadalmi tőke magas szintje.

Warren cikkében hasonló eredményekre jut: azt elemzi, hogy „melyik társadalmi tőke jó, és melyik rossz” (Warren 2008, 133). Három országban vizsgál három olyan esetet, amelyekben „a társadalmi tőke negatív externáliákhoz vezető rendszereket eredményez” (Warren 2008, 123). Ezek szintén olyan esetek, amelyekben a csoporton belüli (összetartó, *bonding* jellegű) társadalmi tőke szintje magas. Warren amellettt érvel, hogy a „demokratikusabb hatalomelosztás – nagyobb mértékű demokrácia – csökkenti annak a valószínűségét, hogy a társadalmi tőke negatív hatásokkal járjon” (Warren 2008, 147). Ez az érvelés hasonlatos Woolcock érveivel, aki amellettt érvel, hogy a szervezetek tisztessége, feddhetetlensége segíti a fejlesztésekhez való egyenlőbb hozzáférést (Woolcock 1998).

Graeff (2008, 143) cikkében korrupciós helyzeteket elemez, és mellett érvel, hogy a korrupció magas összetartó (*bonding*) társadalmi tőkével jellemezhető csoportok esetében fordul elő, ahogy ezt az előzőekben láthattuk Portesnél a harmadikként és negyedikként leírt esetekben. Graeff olyan helyzeteket elemez, amelyekben a korrupció csoportnormává, az összetartó társadalmi tőke alapjává válik; ezért véli tarthatónak álláspontját, miszerint az összetartó társadalmi tőke magas szintje káros hatásokkal bír.

Ha el is fogadjuk, hogy a társadalmi tőke szintjét kizárólag a csoportra jellemző normák révén mérjük, érdemes végiggondolni, hogy a korrupció általában a csoporton kívüli, vertikális kapcsolatokban valósul meg, azaz az összekapcsoló (*linking*) társadalmi tőke jelenlétére utal. Sik a kapcsolatérzékenységről írt cikkében a korrupció jelenségét egyrészt normának (elvárás az egyes szereplők felé), másrészt kapcsolatrendszeren alapuló jelenségnek tekinti, de mégis inkább ez utóbbi jellegzetességét látja fontosabbnak (Sik 2012, 153–157). Értelmezése szerint tehát a korrupció ugyan az összetartó (*bonding*) társadalmi tőke jelzőszámaként is megjelenhet, de alapvetően az összekapcsoló (*linking*) társadalmi tőke jelenlétéről árulkodik.²

Az alábbiakban azt vizsgáljuk, hogy vajon csupán az összetartó társadalmi tőke (*bonding*) okoz-e negatív hatásokat, vagy találunk-e példát arra, hogy a társadalmi tőke más típusai is vezetnek negatív következményekhez. A következőkben bemutatott cikkek az erős összekapcsoló (*linking*) társadalmi tőke negatív hatásait elemzik.

A Kelet-Közép-Európában a kilencvenes éveket követő társadalmi-tőke-vizsgálatok abból a feltételezésből indultak ki, hogy a totalitárius rendszerekben leépül a társadalmi tőke, csökken annak mértéke (Paldam–Svendsen 2000, 22–23; Putnam 1993), és ez a vállalkozás és gyülekezési szabadság hiánya mellett az általános bizalomszint csökkenésére vezethető vissza (Rose 1999). Egy további fontos tényezőre is felhívja a figyelmet Rose, miszerint a szocializmus időszakában a formális intézmények nem működtek megfelelően. Ahogy fogalmaz: „a szervezetek nem úgy működtek, mint egy modern társadalomban” (Rose 1999, 148). Ezért ahhoz, hogy a dolgokat el lehessen intézni, szükség volt az informális hálózatokra, mivel azok „helyettesítették a hiányzó modern bürokratikus szervezeteket. További eljárás volt a személytelen hivatalnokokkal való személyes kapcsolat kialakítása, vagy az összeköttetéseket kihasználva, megvesztegetést alkalmazva rávenni a hivatalnokokat,

² A szerző saját szóhasználatával élve inkább úgy kellene fogalmazni, hogy bár a horizontális kapcsolati tőkének is részét képezheti a korrupció, az alapvetően a vertikális kapcsolati tőke mértékéről tájékoztat.

hogy átlépjenek a szabályok felett” (Rose 1999, 155). Ezek a kommunista időszakban a túlélés érdekében kialakult, erős szemtől szembeni, informális vertikális hálózatok az összekapcsoló (*linking*) jellegű társadalmi tőke részének tekinthetők, amelyek azonban „a negatív társadalmi tőke kialakulásához vezettek, ami a gazdasági növekedésre nézve inkább káros, mint hasznos”, vélik Cholupkova és szerzőtársai (Cholupkova et al. 2003, 246). A régióban az informális vertikális hálózatok erősek maradtak, azaz az összekapcsoló (*linking*) jellegű társadalmi tőke szintje magas, az továbbra is eredményesen használható. Így tehát a korábbi állami intézményekkel szembeni bizalmatlanság ma is jelen van, immár a demokratikus intézményekkel szembeni bizalomhiány formájában (Klůvankova-Oravska–Chobotova 2006), ami a kapcsolatok jelentőségének továbbéléséhez vezet (Sik 2012, 175), és akadályt jelent akár az új típusú együttműködések kialakulásában is (Bodorkős–Kelemen 2007).

A különböző szerzők (Woolcock 1998; Rose 1999; Cholupkova et al. 2003; Warren 2008) egyetértenek tehát abban, hogy a (demokratikus) intézményrendszer segít elkerülni a társadalmi tőke negatív hatásait, bár mindegyik cikk máshová helyezi a hangsúlyt. A posztszocialista országokban a központi kormányzat és az intézményrendszer nem megfelelő működése egyszerre tapasztalható (Rose 1998); Woolcock ezt a jelenséget a szervezet egységességének hiányából fakadó negatív hatásnak nevezi (*lack of organizational integrity*) (Woolcock 1998, 176); Warren a demokratikus működés hiánya okozta nehézségeket elemzi (Warren 2008). A társadalmi tőkeformák jelenlétét vizsgálva azt a megállapítást tehetjük, hogy az összekapcsoló (*linking*) társadalmi tőke jelenléte magas, míg a csoportközi (összekötő, *bridging*) és az összetartó (*bonding*) társadalmi tőke mértéke csekély.

Összefoglalva a fenti cikkek megállapításait, a példák egy részében az összetartó (*bonding*) jellegű társadalmi tőke szintje jelentősen meghaladta mind az összekötő (*bridging*), mind az összekapcsoló (*linking*) társadalmi tőke szintjét, egy másik részében pedig az összekapcsoló (*linking*) társadalmi tőke szintje haladta meg az összetartó (*bonding*) jellegű és összekötő (*bridging*) társadalmi tőke mértékét. Az látható tehát, hogy a társadalmi tőke-formák mértéke nem egyenlő a bemutatott példákban, azaz nincs egyensúly a különböző tőkeformák között; érvelésem szerint a társadalmi tőke negatív következményei akkor lépnek fel, amikor a társadalmi tőke különböző formái között nincsen egyensúly.

Ebben az írásban arra vállalkozom, hogy részletesen vizsgálom a társadalmi tőke esetleges negatív hatásait, illetve ennek okait. A kérdés kutatásával egyidős a társadalmi tőke hatásainak vizsgálata, ezekre utalt Putnam (1993) is, de a jelenséget Portes (1998), Warren (2008) és Rose (1998, 1999) elemezték részletesen. Ebben az írásban tehát a társadalmi

tőke negatív hatásait elemzem két dunántúli esettanulmány alapján, az alábbi kutatási kérdésekre keresve a választ:

- Megfigyelhetőek-e a társadalmi tőke negatív hatásai az esettanulmányokban?
- Milyen negatív hatásai lehetnek az összetartó jellegű társadalmi tőke magas szintjének?
- Milyen negatív hatásai lehetnek az összekapcsoló jellegű társadalmi tőke magas szintjének?
- Hogyan alakul a két vizsgált kistérségben a különböző típusú társadalmi tőke-formák, az összetartó (*bonding*), az összekötő (*bridging*) és az összekapcsoló (*linking*) jellegű társadalmi tőke mértéke, egymáshoz való aránya?

Módszerek

A tanulmány két feltáró, kvalitatív esettanulmány *másodelemzésén* alapul (Yin 1994; Gerring 2007; Kovács 2007). Az esettanulmányok összesen 70 félig strukturált interjú alapján, dokumentumelemzést és terepbemjárásokat követően készültek el. Mindkét térségben az esettanulmányok a helyi fejlesztéspolitika alakulására fókuszáltak. Az első esettanulmány 2008-ban készült a Vasvári kistérségben, egy, a Nemzeti Fejlesztési Terv hatáselemzését végző nagyobb kutatás részeként. Ezt követően 2014-ig több alkalommal visszatértem a terepre.³ A Lengyeltóti kistérségben szintén a fejlesztéspolitika alakulását vizsgáltam több kutatás során, az utolsó interjúk 2013-ban készültek. Mindkét helyen a terepmunka megkezdése előtt megkerestem és rendeztem a kistérségről az interneten és a sajtóban elérhető dokumentumokat, ennek alapján megfogalmazhatóak voltak az előzetes hipotézisek, és az adott terephez igazítottam az interjúfonalat, valamint összeállítottam az interjúalanyok listáját, és érintett-térképet is készítettem (Bryson 2004).

Mint a kvalitatív kutatások során általában, az esettanulmány-készítés során is alapvetően a tematikus reprezentativitás elérése volt a cél. Az első körben felkeresett interjúalanyok javaslatai és az interjúk alapján bővítettem az alanyok körét. Az interjúzást a telítési pontig folytattam, azaz addig, amíg azt nem tapasztaltam, hogy a különböző interjúalanyok hasonló történeteket mondanak el. Az interjúalanyok a kistérségek

³ A terepmunkában nyújtott segítséget Kelemen Eszternek (SZIE KTI, ESSRG Kft.) köszönöm.

polgármesterei, fejlesztésekben aktív önkormányzati dolgozók, civilek és vállalkozók közül kerültek ki.

A félig strukturált interjú kvalitatív kutatási technikának számít; célja, hogy az interjúalany életvilágáról (valóságfelfogásáról) gyűjtött információt, az interjúalany által elbeszélte jelenségeket a kutatási kérdés szempontjai szerint interpretálja (Kvale 1994). A kvalitatív interjú a kérdező és a válaszoló közötti interakcióra épül, s rugalmasság, egymásra figyelés jellemzi. Bár a kérdező az előre összegyűjtött kérdések révén képes irányítani, fókuszálni a beszélgetést, a válaszadónak is nagy befolyása van az interjú menetére: az egyes témákról alkotott ismeretétől, véleményétől, érzéseitől függően ugyanis az interjúzó kisebb-nagyobb mértékben eltérhet az interjúfonalától (Letenyey 2005). Az interjúfonal rugalmas használatát az indokolja, hogy így a kérdező és a válaszoló között személyes kapcsolat alakul ki, amelynek során az interjúalany saját kognitív struktúráját követve megismerhetők mögöttes attitűdjei, értékrendje, valóságfelfogása is, és nem csupán a tényszerű adatokra, információkra lehet rákérdezni (Kovács 2007).

A félig strukturált interjúk elemzéséhez az úgynevezett félig nyitott kódolás módszert választottam (King 1994; Ryan–Russell 2000). Ez az elemzési módszer alkalmas arra, hogy a megalapozott elméletet ért kritikák egy részét kezelje a kutató. Amint Kucsera (2008, 105–106) bemutatja, a kritikák egy része az előre meghatározott kulcskategóriák mentén való kódolással kivédhető. Szintén segítette az elemzést az a felismerés, amely szerint a kutató értékei, előfeltevései befolyásolják a kutatást és az elemzés menetét, „a konstruktivista kutató ezért reflexív, elemzi az elmélet kialakulásának a folyamatát és benne a saját szerepét is” (Kucsera 2008, 104). Az eredmények ellenőrzését, a validálást segítette, hogy az elkészült esettanulmányokról visszajelzést kértem a helyben élőktől is.

Esettanulmányok

A Vasvári kistérség Vas megye délkeleti csücskében fekszik, szomszédos a Zalaszentgróti kistérséggel. A kistérség központja az alig 4500 lakosú kisváros, Vasvár; emellett további 22, kis lélekszámú község alkotja. A kistérség lakosság száma ma csak mintegy 14 500 fő, egyike a legkisebb népességű kistérségeknek. A kistérség népességszáma az elmúlt hatvan évben csökkent majd a felére: a 20. század közepéig folyamatos növekedéssel 27 ezer lakosa volt (Sill 1982). A kistérségben alacsony a munkanélküliség; sok az ingázó, és bár a vállalkozói aktivitás alacsony, a kistérségben működik néhány jelentősebb szolgáltató cég. Bár elma-

radottsága alapján a Vasvári kistérség az elmúlt tíz évre visszatekintve mindig a területfejlesztési-támogatási rendszer kedvezményezettjének minősült, csak hátrányos helyzetű besorolást kapott.

A térségben a civil aktivitás magas, a helyi választásokon való részvételi adatok elemzése során pedig érdemes megfontolni, hogy igazán éles verseny csak 2006-ban alakult ki a polgármesteri helyért.

A 2004–2006-os időszakban az egy főre eső kifizetett támogatások mértéke kifejezetten magas; a 2007–2011-es időszakban azonban csökkent az EU-források aránya, és azt sem piaci, sem hazai források nem pótolták. A hazai források aránya nagyon alacsony. A fejlesztési források elnyerésében több helyi szereplő és szervezet is aktív, ezek között rendszeres és alkalmi szövetségek alakulnak a kívánt cél elérése érdekében. A társadalmitőke-mutatók, a kistérséget átszövő kapcsolatok, a pályázati aktivitás dinamikus változása miatt ez a kistérség különösen alkalmas a kutatási kérdések alaposabb vizsgálatára.

A Lengyeltóti kistérség Somogy megyében, a Balatontól 15 kilométerre fekvő sávban fekszik, az itt található települések a Balaton háttértelepülései, de a kistérséghez tartoztak a 19. században a Balaton déli partjának települései Boglártól a mai Balatonmáriafürdőig, valamint Táska is. A Balaton-part szerepének átalakulása meghatározó volt a kistérség életében is. Miután a járási székhely elkerült Lengyeltótiból, a hatvanas években a mai kistérséget alkotó tíz település szinte mindegyike a nagyközségi tanács alá tartozott, ennek emléke ma is meghatározó. A kistérség települései közötti együttműködést beárnyékolja ez az időszak. A Lengyeltóti kistérség a jelenlegi KSH Kistérségi fejlettségi mutató alapján a 174 kistérségből a 33. legkevésbé fejlett. A települések egyikén sincsen jelentős ipar, a mezőgazdaságot a nagyüzemi gazdálkodás határozza meg.

2007-et megelőzően nagyon alacsony volt a pályázati aktivitás (az országban a legalacsonyabb), 2007 után, feltehetően az LHH besorolás következményeként az országos átlagot meghaladó fejlesztési aktivitás látható. A piaci befektetések és a hazai források aránya kifejezetten alacsony. A fejlesztés kulcsszereplői a nagyobb önkormányzatok vezetői, valamint elméletileg néhány jelentősebb vállalkozó. A kistérségben nagyon gyenge az együttműködés a különböző szférák szereplői között, a civil aktivitás alacsony. A Lengyeltóti kistérség EMVA- és NSRF-támogatásai is alacsonyak (Balás 2013, 93–97).

A pályázati dinamika és a társadalmi tőke mérésére használt mutatók értéke jelentősen eltér a vasvári hasonló mutatóktól, így a két kistérség párba állítva érdekes összehasonlításra teremt lehetőséget.

Társadalmi tőke a két kistérségben – összehasonlító elemzés

Az alábbiakban a két esettanulmányi helyszínen, a Lengyeltóti és a Vasvári kistérség szereplőinek vizsgált jellemzőit hasonlítom össze. Először a két kistérség adottságait, fejlesztési teljesítményében mutatkozó különbségeket, majd pedig a szereplők horizontális és vertikális kapcsolatrendszerét hasonlítom össze, ezt követően pedig ezeknek a kapcsolatoknak a megbízhatóságát, végül pedig a szereplők énhatékonyságát. A fentiek alapján a különböző társadalmi tőke-típusok kistérségekre jellemző mértékét mutatom be, valamint azt, hogy a társadalmi tőke eloszlásának különbsége mögött milyen tényezőket tártam fel a kutatás segítségével.

A két kistérségben eltérő a társadalmi tőke mértéke, és a különböző társadalmi tőketípusok egymáshoz való aránya is különbözik. Általánosságban kijelenthető, hogy a Vasvári kistérségben magasabb a társadalmi tőke, mint a Lengyeltóti kistérségben, különösen a horizontális kapcsolatokon nyugvó összetartó és összekötő társadalmi tőke mértéke haladja meg jelentősen a Lengyeltóti kistérség hasonló mutatóit. A két kistérségben a hasonló intézményi háttér ellenére alapvetően különböző jellegzetességeket mutat a fejlesztéspolitika (Megyesi 2014).

Adottságok

A két kistérség természeti és földrajzi adottsági hasonlók; a közúti és vasúti összeköttetés a fővárossal és a megyeszékhellyel elfogadhatónak tekinthető, bár a Vasvári kistérség gazdasági környezete, köszönhetően a még ma is működő könnyűiparnak, valamivel kedvezőbb, mint a Lengyeltóti kistérségé; az idegenforgalmi adottságai ez utóbbinak jobbak. A mezőgazdaságot mindkét térségben a nagyüzemi szántóföldi gazdálkodás és a kisebb volumenű, de jelentős gyümölcsstermesztés jelenti.

A településszerkezet kismértékben különbözik: a Vasvári kistérségben számos apró- és törpefalva található, a központi település vezető szerepe egyértelmű, a kistérségen belül egyáltalán nincs olyan, amelyik riválisa lehetne, de a szomszédos városok között sem található olyan, amelyik átvehetné a szerepét. Lengyeltóti vezető szerepe ezzel szemben nem egyértelmű. A kistérségen belül is érzékelhető versengés a város és a nagyobb községek között, ám a város központi szerepével szemben a legerősebb kihívást a part menti települések jelentették, amelyek több és jobb minőségű szolgáltatást, munkahelyeket kínáltak a kistérség lakói-

nak. 2012-ben pedig, ahogy már korábban, 1949-ben is, Lengyeltóti ismét elvesztette központi szerepkörét, amikor a járások kialakítása során a szomszédos Fonyódi kistérséggel összevonva a Balaton-parti városba került a járásközpont.

Kapcsolatok, megbízhatóság és énhatékonyság a két kistérségben

A társadalmi tőke mérésére három dimenziót használok. Az alábbiakban a három dimenzió (a kapcsolatok, a megbízhatóság és a szavahihetőség) szerint elemzem a két kistérségben jellemző társadalmi tőke mennyiségét és eloszlását.

A két kistérségben a horizontális kapcsolatok, a különböző háttérű szereplők, az önkormányzatok, vállalkozók, civil szervezetek esetében eltérnek. Az önkormányzatokat vizsgálva az látható, hogy a Vasvári kistérségben a formális és informális helyzetek révén gyakori és rendszeres kapcsolat van az egyes önkormányzatok, valamint a civil szervezetek és vállalkozók között. A civilek egy része, például az oszkói Hegypásztor Kör bekapcsolódik ebbe a hálózatba, mint pályázattíró, mint a pályázatok megvalósítója vagy a pályázatok szervező LEADER Helyi Akciócsoport gesztorszervezete. A vállalkozások egy része szintén megtalálja az utat a hálózatokba. A Vasvári kistérségben a társulási elnök hagyományosan az egyik kistérség vezetője, míg a jelentős fejlesztéseket szervező Hegypásztor Kör szintén az egyik kis településen működik. A különböző szereplők közötti kapcsolatokat a szereplők közötti egyenlőségre való törekvés és a megbízhatóság magas foka jellemzi a kistérségben.

A Lengyeltóti kistérség önkormányzatai közötti gyenge és változékony kapcsolatokat sem a Pogányvölgye Többcélú Kistérségi Társulás, sem az informális kapcsolatok nem erősítik, az együttműködésekben megvalósuló kapcsolatokat a pénzügyi és jogi kényszerek tartják fent, a települések viszonyát alá-fölrendeltség és rivalizálás jellemzi, ahogy ezt a Lengyeltóti székhellyel működő közös iskola fenntartásának példája jól szemlélteti. A társulás elnöke a központi település polgármestere, aki lehetőség szerint minden döntést és funkciót a településnél tart, ez pedig a többi polgármesterben a nyolcvanas évekbeli közös tanács rossz emlékeit idézi. Mindebből következik, hogy a szereplők közötti kapcsolatokat a megbízhatóság alacsony foka jellemzi.

Az önkormányzatok kistérségen kívüli kapcsolatai szintén eltérnek a két kistérségben: Vasváron ezek is erősebbek és gyakoribbak, mint Lengyeltótiiban; a megbízhatóság foka pedig magas. Míg a Vasvári kis-

térségben helyben fontos kérdések megoldása érdekében szerveződnek a kapcsolatok (például a Hegyháti Jóléti Szolgálat szervezésében megvalósult közétkeztetés szervezése köré), addig a Lengyeltóti kistérségben a külső kapcsolatokat is a versengés jellemzi. Erre példa az egészségügyi ellátás szervezése vagy a közoktatás átalakítása (részletesen lásd: Hamar-Váradi 2012, 415–450).

A vertikális önkormányzati és civil szervezeti kapcsolatok a Vasvári kistérségben esetlegesekek, ráadásul a megbízhatóság csekély mértéke jellemzi ezeket; a civil szervezetek szakmai kapcsolatokat építettek ki, amelyek segítenek a projektötletek generálásában, esetenként a megvalósításban is (mint történt a határ menti együttműködés keretében megvalósult Kneipp-kúra útvonal kiépítése esetében). Mindezek ellenére ebben a kistérségben a vertikális kapcsolatokat ritkán említik, ezeknek a megbecsültsége csekélyebb. A Lengyeltóti kistérségben a vertikális kapcsolatok relatív szerepe nagyobb, mint a Vasvári kistérségben, ezekre gyakran hivatkoznak. Ugyanakkor a részletes elemzés alapján látszik, hogy a vertikális kapcsolatok is a Vasvári kistérségben erősebbek; ezt mutatja például, hogy a Lengyeltóti kistérségben nem valósult meg a kistérség határait átlépő projekt, valamint a megyeszékhelyen működő intézményekkel kialakult kölcsönös kapcsolatok is.

A kapcsolatok eltérő jellege összefügghet azzal, hogy az énhatékonyság mértéke a Vasvári kistérségben magas: nem külső szereplőktől, hanem saját maguktól várják, hogy tegyenek a kistérségért, a projekteket a távlatos, stratégiai tervezés jellemzi. Ezzel szemben a Lengyeltóti kistérségben a szereplők kívülről várják a segítséget, a megoldást a helyi problémákra.

A kistérségen kívüli horizontális és vertikális kapcsolatok jellege a gazdasági társaságok, vállalkozások esetében mind a két kistérségben hasonló: ezek fontos üzleti kapcsolatok. Az alábbiakban táblázatos formában foglalom össze a két kistérséget jellemző kapcsolatokat:

1. táblázat. A Vasvári és a Lengyeltóti kistérség összehasonlítása a társadalmi tőke jelzői alapján (forrás: szerzői szerkesztés)

A társadalmi tőke jelzői		
Tényezők	Vasvári kistérség	Lengyeltóti kistérség
Vertikális kapcsolatok	gyenge	gyenge
Horizontális kapcsolatok	erős	gyenge
Megbízhatóság a kistérségen belül	magas	alacsony
Megbízhatóság a kistérségen kívüli szereplők között	alacsony	alacsony
Énhatékonyság	magas	alacsony

A társadalmi tőke jellege a két kistérségben

A két kistérség szereplőinek kapcsolatait, megbízhatóságát és énhatékonyságát összehasonlítva alapvető különbségek láthatók. A Vasvári kistérségben belül a kapcsolatokat a megbízhatóság jellemzi, azaz a szereplők azt feltételezik, hogy viszonzásra talál a bizalom, amelyet táplálnak a másik fél iránt. Szintén megállapítható, hogy a szereplők énhatékonysági foka magas, úgy vélik, képesek a térség ügyeit előremozdítani, ebben magukra számítanak. A felsorolt három tényező alapján tehát az összetartó (*bonding*) jellegű társadalmi tőke mértéke magas a Vasvári kistérségben. A Vasvári kistérségben belül a helyi életet két erős szereplőcsoport szervezi, amely csoportokon belül is magas az összetartó (*bonding*) társadalmi tőke mértéke. Ugyanakkor a két csoport között is erős, rendszeres érintkezés van, a kapcsolatok gyakoriak, ezeknek a kapcsolatoknak a megbízhatósága azonban csekélyebb mértékű. A kistérségen kívüli, illetve a szomszédos településekkel kialakult kapcsolatok, ezek megbízhatóságának mértéke hasonlóan jellemezhető, tehát az összekötő (*bridging*) társadalmi tőke is magas, bár mértéke alacsonyabb, mint az összetartó (*bonding*) jellegű társadalmi tőkéé.

Ezzel szemben a Lengyeltóti kistérség szereplői között ritkák és esetlegesek a kapcsolatok, azok megbízhatóságának mértéke alacsony, a szereplők nem bíznak abban, hogy képesek tenni a kistérségben felmerülő problémák megoldásáért, tehát az összetartó (*bonding*) jellegű társadalmi tőke mértéke alacsony. Bár elkülöníthető két csoport a kistérség szereplőin belül, a LEADER akciócsoport és a szocialista jelölt, illetve a városi, Lengyeltóti polgármesterek körül alakult csoportok, de ezeken belül sincsenek erős, megbízható kapcsolatok, azaz nem alakultak ki összetartó csoportok. A két csoport körvonalait a köztük feszülő ellentét rajzolja meg.

Ahogy a szereplők közötti és a kistérségben belüli, úgy a szomszédos településekkel kialakult kapcsolatok is ritkák, a megbízhatóság mértéke alacsony, tehát az összekötő (*bridging*) társadalmi tőke mértéke is alacsony.

A vertikális kapcsolatok a két kistérségben hasonlóak: két típusát lehet elkülöníteni, az egyikbe a vállalkozói szféra üzleti, piaci kapcsolatai tartoznak, a másikba az önkormányzatok, fejlesztési intézmények kapcsolatai. Ez utóbbiakat elemeztem részletesen. Az önkormányzatok kapcsolatai a központi intézményekkel ritkák, esetlegesek, megbízhatóságuk alacsony, a helyiek úgy vélik, hogy nem számíthatnak a jó szándékuk viszonzására. A leglényegesebb jellemzője ezeknek a kapcsolatoknak, hogy a helyi szereplők a központi intézményeket teljesen kiszámíthatatlannak tartják. Ezekben a kapcsolatokban az énhatékonyság mértéke is

csekély. Ezek alapján tehát az összekapcsoló (*linking*) társadalmi tőke mértéke alacsony mindkét vizsgált kistérségben.

A hasonlóság ellenére van különbség a két kistérség között az összekapcsoló társadalmi tőke szerepét illetően. A vertikális kapcsolatokat a Lengyeltóti kistérség szereplői különösen fontosnak érzik a kistérség fejlesztése szempontjából, ahogy ez a dokumentumelemzésből, interjúkból kiviláglik, emiatt a vertikális kapcsolatokban megmutatkozó összekapcsoló társadalmi tőke felértékelődik a kistérségben. A Vasvári kistérség szereplői ezzel szemben kevésbé hangsúlyozzák az összekapcsoló társadalmi tőke szerepét. Az alábbiakban táblázatos formában foglalom össze a két kistérséget jellemző társadalmi tőkeformákat:

2. táblázat. A Vasvári és a Lengyeltóti kistérség összehasonlítása a társadalmi tőke jellege és mértéke alapján (forrás: szerzői szerkesztés)

A társadalmi tőke jelzői		
Tényezők	Vasvári kistérség	Lengyeltóti kistérség
összetartó (<i>bonding</i>) jellegű társadalmi tőke,	erős	gyenge
összekötő (<i>bridging</i>) társadalmi tőke	erős	gyenge
összekapcsoló (<i>linking</i>) társadalmi tőke	gyenge	gyenge

Ezek alapján a két kistérségben tehát különbözik a társadalmi tőke mértéke. Egyrészt a különböző típusú társadalmi tőkék mértéke is különbözik, másrészt pedig ezek szerepe, egymáshoz való viszonya is eltérő. A továbbiakban a háromféle társadalmi tőke jelenlétének eltérő mértékével összefüggő jelenségeket elemzem, mert ahogy az elméleti részben érveltem, ehhez köthető a társadalmi tőkének tulajdonított negatív következmények egy része.

A Lengyeltóti kistérségben az összekapcsoló társadalmi tőke szerepe és a mértéke is meghaladja a másik két tőkefajta jelentőségét. A társadalmi tőke negatív következményei közül a lengyeltóti esettanulmány tehát az erős összekapcsoló társadalmi tőke káros hatásainak következményeire példa. Az esettanulmányok alapján látszik, hogy a fejlesztési intézményrendszer egyik szervezője a politikai lojalitás, és feltételezhető, hogy a kedvezményezett helyzetű vertikális kapcsolatok, amelyek ráadásul magas megbízhatósággal jellemezhetők, korrupciós hálózattá alakulnak. Az összetartó társadalmi tőke hiánya pedig odavezet, hogy pontszerű fejlesztések valósulnak meg azon szereplők környezetében, akik hozzáférnek a fejlesztési forrásokhoz. Ezek a megállapítások a kelet-

európai átalakulást vizsgáló kutatások eredményeit erősítik meg (Rose 1999; Sik 2012, 175).

A Vasvári kistérség esete azt mutatja, amiről a kilencvenes évek kelet- és közép-európai kutatásai írnak. A tökéletlenül működő intézményrendszerrel szembeni egyik lehetséges stratégia a *személyes kapcsolatok kialakítása*: az összekapcsoló (linking) társadalmi tőke mértékének növelése (Rose 1999; Cholupkova et al. 2003, 246). A kistérségben működő pályázó szervezetek abban az esetben próbáltak személyes kapcsolatot kialakítani a központi szervezetekkel, ha a formális intézményrendszer működése akadozott.

Következtetések

A *társadalmi tőke negatív hatásai* tehát megfigyelhetők a két esettanulmányban. Azonban ahogy a kérdés elméleti irodalmának elemzése során is utaltam rá, ezek a negatív hatások nem egyszerűen a társadalmi tőke jelenlétéhez kapcsolhatók, hanem a társadalmi tőke különböző megjelenési formáinak egyenlőtlen elosztásának tulajdoníthatók.

Az esettanulmányok a vertikális kapcsolatokon nyugvó, összekapcsoló társadalmi tőke negatív hatásait mutatják legvilágosabban. A tökéletlenül működő intézményrendszerrel szembeni egyik lehetséges stratégia eleme a személyes kapcsolatok kialakítása: az összekapcsoló (*linking*) társadalmi tőke mértékének növelése (Rose 1999; Cholupkova et al. 2003, 246), ami korrupciós kockázatokat rejt. Az esettanulmányok alapján feltételezhető, hogy az átlátható és demokratikusan ellenőrzött intézményrendszer képes lenne hozzájárulni a társadalmi tőke negatív hatásainak elkerüléséhez (Woolcock 1998; Rose 1999; Sik 2012, 175; Warren 2003). A Lengyeltóti kistérségben készült esettanulmány alapján az látszik, hogy a fejlesztési intézményrendszer egyik szervezőlve a politikai lojalitás, ez pedig kiegészül azzal, hogy a helyiek maguk is hisznek abban, hogy a vertikális kapcsolatok segítik a sikeres fejlesztéseket. Ez az összekötő (*bridging*) társadalmi tőke hiányával kiegészülve kedvezőtlen fejlesztéspolitikai eredményekhez és korrupciós helyzetek kialakulásához vezethet.

A Vasvári kistérség esetében láthatjuk, hogy az összetartó társadalmi tőke (*bonding social capital*) és az összekötő társadalmi tőke (*bridging social capital*) magas, a kettő között egyensúly van. A vertikális kapcsolatokon nyugvó összekapcsoló társadalmi tőke (*linking social capital*) alacsony mértékét nem érzékelik hiányként a helyi érintettek. Bár adott esetben megjelenik a tökéletlenül működő intézményrendszerrel

szembeni egyik lehetséges stratégia: a személyes kapcsolatok kialakítása az intézményrendszeren belül (Rose 1999; Cholupkova et al. 2003, 246). Feltehető, hogy éppen a magas összetartó és összekötő társadalmi tőkének köszönhető, hogy a külső szereplők beavatkozási kísérletei nem okoztak komoly helyi konfliktusokat. A magas összetartó társadalmi tőke okozta negatív hatások (Portes 1998, 15) egyike sem figyelhető meg a Vasvári kistérségben. A kistérségben nem jellemző a kívülállók kizárása. Az esettanulmányban több példát is bemutattam arra, hogy külső szereplőket bevontak a fejlesztések szervezésébe. A kistérségbe ÖTM-koordinátorként érkező külső szereplő sikeresen bekapcsolódott a fejlesztések szervezésébe, abban részt vesz a hálózat felszámolása után is, a LEADER HACS átalakítása során kibővült akciócsoport is befogadta a kistérségen kívülről érkező szereplőket. A többi negatív következmény, amelyek szerint a közösség különleges igényeket támaszt a csoporttagokkal szemben, vagy a csoport korlátozza a tagok egyéni szabadságát, esetleg lefelé nivellálnak a csoporton belül a normák, szintén nem jelenik meg a kistérségben.

Kutatásom alapján amellettt érvelek, hogy az összetartó és az összekötő társadalmi tőke egyfajta védelmet jelent a gyakran változó és nehezen kiszámítható külső környezettel szemben, ugyanakkor a közösségi ellenőrzés elég erős ahhoz, hogy bizonyos belső normákat érvényesítsen, a kifelé mutató, horizontális kapcsolatokon nyugvó összekötő társadalmi tőke képes megakadályozni vagy ellensúlyozni az összetartó társadalmi tőke esetleges káros következményeit.

Mindkét térségben folytatni fogom a kutatást, illetve korábbi esettanulmányokat felhasználva kiterjesztem azt más térségekre is. Ez lehetőséget nyújt arra, hogy a társadalmi tőke mértékének és jellegének változását is elemezzem. Ismerve a kiinduló helyzetet (2009–2010), feltárható lesz az is, hogy mi állhat a társadalmi tőke-változásnak a hátterében, melyek azok a tényezők és folyamatok, amelyek segítik a társadalmi tőke gyarapodását egy adott kistérségben, így hozzájárulva a társadalmi tőke-kutatások további sokat vizsgált kérdéseinek megválaszolásához (Cholupkova et al. 2003; Svendsen–Svendsen 2006).

Irodalom

- Adhikari, Krishna Prasad – Goldey, Patricia 2010: Social Capital and its “Downside”: The Impact on Sustainability of Induced Community-Based Organizations in Nepal. *World Development* 38/2., February 2010, 184–194. (doi:10.1016/j.worlddev.2009.10.012)
- Ahn, Toh-Kyeong – Ostrom, Elinor 2003: *Foundations of Social Capital*. Cheltenham, UK, Edward Elgar.
- Ahn, Toh-Kyeong – Ostrom, Elinor 2008: Social Capital and Collective Action. In Castiglione, Dario – van Deth, Jan – Wolleb, Guglielmo (eds.): *The Handbook of Social Capital*. Oxford, Oxford University Press. 70–100.
- Adler, Paul S. – Seok-Woo, Kwon 2000: Social capital: the good the bad and the ugly. In Lesser E. L. (ed.): *Knowledge and Social Capital: Foundations and Applications*. Boston, MA, Butterworth-Heinemann. 89–115.
- Balás Gábor 2013: *Végső értékelési jelentés. Az EU-s támogatások területi kohézióra gyakorolt hatásainak értékelése*. Kutatási jelentés. Budapest. <http://hetfa.hu/2013/08/az-eu-s-tamogatasok-teruleti-koheziora-gyakorolt-hatasainak-ertekelese/> (letöltés: 2013. 09. 25.)
- Bourdieu, Pierre 1985: The Forms of Capital. In Richardson, J. G. (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York – London: Greenwood Press. 241–258. (Magyarul: Bourdieu, Pierre 1997: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum. 156–177.)
- Bryson, John M. 2004: What to do when stakeholders matter. Stakeholder Identification and Analysis Techniques. *Public Management Review*, 6/1., 21–53.
- Bodorkós, Barbara – Kelemen, Eszter 2007: *Re-establishing a Co-operative in a Disadvantageous Region of Hungary: Social Capital, Action Research and the Role of Researchers*. Draft paper for the XXII. ESRS Conference, Wageningen, the Netherlands, 20–24 August 2007.
- Chloupkova, Jarka – Svendsen, Gunnar Lind Haase – Svendsen, Gert Tinggaard 2003: Building and destroying social capital: The case of cooperative movements in Denmark and Poland. *Agriculture and Human Values*, 20, 241–252.
- Füzér Katalin – Gerő Márton – Sik Endre – Zongor Gábor 2006: Társadalmi tőke és fejlesztés. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2006*. Budapest, TÁRKI. 335–350.
- Gerring, John 2007: *Case Study Research: Principles and Practices*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Gittell, Ross J. – Vidal, Avis 1998: *Community Organizing: Building Social Capital as a Development Strategy*. Thousand Oaks, CA, Sage Publications.
- Goodwin, Neva 2003: *Five Kinds of Capital: Useful Concepts for Sustainable Development*. Global Development and Environment Institute Working Paper No. 03-07. http://ase.tufts.edu/gdae/publications/working_papers/03-07sustainabledevelopment.PDF
- Graeff, Peter 2008: Social capital: the dark side. In Castiglione, Dario – van Deth, Jan – Wolleb, Guglielmo (eds.): *The Handbook of Social Capital*. Oxford, Oxford University Press. 143–176.

- Grootaert, Christiaan – van Bastelaer, Thierry 2001: *Understanding and Measuring Social Capital*. Washington, World Bank. <http://siteresources.worldbank.org/INTSOCIALCAPITAL/Resources/Social-Capital-Initiative-Working-Paper-Series/SCI-WPS-24.pdf> (letöltés: 2015. 11. 20.)
- Hamar Anna – Váradi Mónika Márta 2012: „Ma semmi másról nem szól a történet, mint a pénzről”. Közoktatás a Lengyeltóti kistérségben. In Balázs Éva – Kovács Katalin (szerk.): *Többcélű küzdelem: Helyzetképek a kistérségi közoktatásról*. Budapest, Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet (OFI). 415–459.
- King, Nigel 1994: The Qualitative Research Interview. In Cassell, C. – Symon, G. (eds.): *Qualitative Methods in Organizational Research: A Practical Guide*. Sage. 14–36.
- Klúváňková-Orávská, Tatiana – Chobotová, Veronika 2006: *Shifting Governance in Slovensky Raj National Park*. Bratislava, Institute for Forecasting, Slovak Academy of Sciences. ICAR discussion paper 15/2006.
- Kovács Éva (szerk.) 2007: *Közösségtanulmányok*. A Néprajzi Múzeum és a PTE Média Kommunikáció Tanszék közös kiadványa.
- Kucsera Csaba 2008: Megalapozott elmélet: egy módszertan fejlődéstörténete. *Szociológiai Szemle*, 3, 92–108.
- Kvale, Steiner 1994: Ten Standard Objections to Qualitative Research Interviews. *Journal of Phenomenological Psychology*, 25, 147–173.
- Letenyei László 2005: *Településkutatás I–II*. Budapest, L'Harmattan – RÁCIÓ Kiadó.
- Lin, Nan 2001: *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Lillbacka, Ralf 2006: Measuring Social Capital: Assessing Construct Stability of Various Operationalizations of Social Capital in a Finnish Sample. *Acta Sociologica*, 49/2., Social Capital. 201–220.
- Lóránd Balázs 2009: A fejlesztéspolitika sikerességét elősegítő tényezők és a kohéziós országok tapasztalatai Magyarország számára. *Tér és Társadalom*, 23/2., 213–224.
- Megyési Boldizsár 2011: A társadalmi tőke mint a vidékfejlesztési folyamatok elemzési kerete. In *Nézőpontok. Fiatal kutatók tanulmányai*. 69–80.
- Megyési Boldizsár 2014: Fejlesztéspolitika helyben. A társadalmi tőke és a fejlesztéspolitika összefüggései a Vasvári és a Lengyeltóti kistérségben készült esettanulmányok alapján. *Socio.hu*, 3, 100–109.
- Paldam, Martin – Svendsen, Gert T. 2000: An essay on social capital: looking for the fire behind the smoke. *European Journal of Political Economy*, 16, 339–366.
- Portes, Alejandro 1998: Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, 1–24
- Portes, Alejandro 2000: The Two Meanings of Social Capital. *Sociological Forum*, 15/1., 1–12.
- Portes, Alejandro – Sensenbrenner, J. 1993: Embeddedness and Immigration: Notes on the Social Determinants of Economic Action. *The American Journal of Sociology*, 98/6., 1320–1350.
- Putnam, Robert D. 1993: *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press.
- Putnam, Robert D. 2000: *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. New York, Simon–Schuster.

- Rose, Richard 1998: Getting Things Done in an Anti-Modern Society: Social Capital Networks in Russia. In *Social Capital Initiative*. Working Paper No. 6. <http://siteresources.worldbank.org/INTSOCIALCAPITAL/Resources/Social-Capital-Initiative-Working-Paper-Series/SCI-WPS-06.pdf>
- Rose, Richard 1999: Getting Things Done in an Anti-Modern Society: Social Capital Networks in Russia. In Dasgupta, Partha – Seraeldin, Ismail (eds.): *Social Capital: A Multifaceted Perspective*. Washington, DC, The World Bank. 147–171.
- Ryan, W. Gery – Bernard, H. Russell 2000: Data Management and Analysis Methods. In Denzin, N. K. – Lincoln, Y. S. (eds.): *Handbook of Qualitative Research*. London: Sage. 769–802.
- Sik Endre 2012: *A kapcsolati tőke szociológiája*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- Sill Ferenc 1982: Vasvár településtörténetének vázlata a 18. századig. In *Vas megye múltjából II. Levéltári Évkönyv*. Szombathely. 3–32.
- Svendsen, Gunnar Lind Haase – Svendsen, Gert Tinggaard 2006: *The creation and destruction of social capital, entrepreneurship, co-operative movements and institutions*. Oxford, Edward Elgar Publishing.
- Szreter, S. – Woolcock, Michael 2004: Health by association? Social capital, social theory, and the political economy of public health. *International Journal of Epidemiology*, 33, 650–667.
- Tardos Róbert 1995: Kapcsolathálózati elemzés: új paradigma? *Szociológiai Szemle* 1995/4., 73–80
- Warren, Mark R. 2008: The Nature and Logic of Bad Social Capital. In: Castiglione, D. – Deth, Jan van – Wolleb, G. (eds.): *The Handbook of Social Capital*. New York, Oxford University Press. 122–149.
- Woolcock, Michael 1998: Social capital and economic development: Toward a theoretical synthesis and policy framework. *Theory and Society*, 27, 151–208.
- Woolcock, Michael – Narayan, Deepa 2000: Social Capital: Implications for Development Theory, Research, and Policy. *The World Bank Research Observer*, 15/2., 225–249. <http://www.csae.ox.ac.uk/conferences/2000-OiA/pdfpapers/woolcock.PDF> (letöltés: 2009. 03. 27.)
- Yin, Robert K. 1994: *Case study research. Design and methods*. London – New Delhi, Thousand Oaks – Sage Publications.

POLITIKATUDOMÁNYI SZEMLE

2015/4

XXIV. évfolyam

JÁTÉKELMÉLET

- Tóth I. János: A politika mint a fogolydilemma meghaladása

A HUNGARIAN CAP (COMPARATIVE AGENDAS PROJECT)

- *Boda Zsolt–Sebők Miklós*: Előszó: a Hungarian Comparative Agendas Project (CAP) bemutatása
- *Sebők Miklós–Kubik Bálint György–Molnár Csaba–Szendi Gábor*: Miért kérdeznek a képviselők? Az interpellációk benyújtásának tényezői Magyarországon, 1990 és 2014 között
- *Boda Zsolt–Patkós Veronika*: A „politikai kormányzás” a média- és a közpolitikai napirendek tükrében, 2010 és 2014 között
- *Böcskei Balázs*: Rezsicsökkentés: a közpolitikai változás mint politikai innováció

KITEKINTŐ

- *Szép Viktor*: A gazdasági szankciók politikai hatékonysága

RECENZÍÓ

- *Vásárhelyi Árpád*: Mi a teendő? (*Stumpf István*: *Erős állam – alkotmányos korlátok*)
- *Szabó Gabriella*: Gyarmatok és gyarmattartók (*Péter Bajomi-Lázár*: *Party colonisation of the Media in Central and Eastern Europe*)

KÖNYVFIGYELŐ

Csoportkép a 6. szocialista munkaverseny díjazottjairól a Közvágóhídnál, Budapesten, 1949-ben. © Kovács Márton Ernő/Fortepan

Orbán Annamária

Társadalmi tőke, társadalmi innováció, szociális gazdaság¹

a tanulmány célja egyrészt rövid irodalmi áttekintés keretében felvázolni a társadalmi tőke, a társadalmi innováció és a szociális gazdaság összefüggésrendszerét, másrészt bepillantást nyújtani a magyar szociális gazdaság egyes szegleteibe néhány önszerveződő közösségi modell bemutatásával úgy, hogy közben választ találjunk fő kutatási kérdéseinkre: milyen kapcsolat áll fenn a társadalmi tőke megléte, milyensége és a magyar szociális gazdaság részét képező különböző önszerveződő közösségi modellek kialakulása és fennmaradása között? Feltevésünk szerint egyes modellek elsősorban városi környezetben, mások inkább vidéki környezetben működőképesek. Azonban hosszabb távú sikeres fennmaradásukhoz mindegyiknél elengedhetetlen a társadalmi csoporton belül a bizalmon alapuló, „pozitív” és „befogadó” társadalmi tőke megléte, legtöbb esetben egy stratégiai gondolkodású vezetővel, „motoremberrel” a középpontban. A tanulmány elején tisztázzuk az alapfogalmakat, összefüggéseket, majd a kvalitatív – dokumentumelemzésen és interjúkon alapuló – empirikus kutatás eredményeinek felhasználásával próbáljuk a fenti kutatási kérdéseket megválaszolni.

¹ Jelen tanulmány a szerző „Building Smart Communities in the Hungarian Social Economy” című, az *Oxford Journal of Community Development* folyóiratban 2015-ben közzéadásra elfogadott, hamarosan megjelenő angol nyelvű tanulmányának a módosított, kiegészített magyar nyelvű változata.

Társadalmi tőke, társadalmi innováció és szociális gazdaság

A társadalmi tőke fogalma, kutatása az 1970–80-as évek óta reneszánszát éli (Bourdieu 1997; Coleman 1988; Putnam 2000, 2002; Lin 2001; Field 2003), sőt a kilencvenes évektől az akadémiai jellegű érdeklődés mellett megjelent és jelentősen megélnkült a gyakorlati/közpolitikai érdeklődés is a társadalmi tőke koncepciója iránt (World Bank 1999). Nemzeti és nemzetközi fejlesztési ügynökségek, gazdasági, pénzügyi és politikai szervezetek egyre fontosabb felismerésévé vált, hogy mind a szűkebb értelemben vett gazdasági növekedésnek, mind pedig a széles értelemben vett fenntartható társadalmi-gazdasági fejlődésnek nélkülözhetetlen feltétele a társadalmi tőke. Ennek következtében sorra jelentek meg a „hivatalos” társadalmi-tőke-definíciók, mint például a Világbank meghatározása, miszerint „a társadalmi tőke azokra az intézményekre, kapcsolatokra és normákra utal, amelyek az adott társadalom társas interakcióinak mennyiségét és minőségét alakítják” (World Bank 1999).

Jelen tanulmányban a szerző Fukuyama (1995, 1999) nyomán a társadalmi tőkét egyfajta társadalmi erőforrásnak tekinti, amely az emberek közti társadalmi együttműködést elősegítő, „mozgósított” informális társadalmi normák és értékek – mint például kölcsönös segítség, szolidaritás, bizalom, civil kurázsiz – együtteséből áll. A hangsúly két kulcsszón van: együttműködés és mozgósítás. Társadalmi tőkéről, vagyis felhasználható és bővíthető erőforrásról ugyanis csak akkor beszélhetünk, ha a potenciális társadalmi normákat adott társadalmi kapcsolatban – legyen az a kölcsönösség normája egy baráti kapcsolatban mikrotársadalmi szinten vagy az általános bizalom és civil kurázsiz az egész társadalom szintjén – életre hívjuk, mozgósítjuk a kölcsönösen előnyös együttműködés céljából. A közgazdasági szakkifejezés, a tőke használata arra utal, hogy a társadalmi kapcsolatokban rejlő, majd az együttműködéshez életre hívott társadalmi normák segítségével a társadalmat ugyanúgy lehet építeni és rombolni, mint az anyagi/fizikai vagy az emberi tőke segítségével. Vagyis a társadalmi tőke kiaknázása is történhet a társadalmi fejlődés előmozdítása céljából, de más esetekben etnikai konfliktusok vagy törzsi háborúk kitörését, kirekesztést, korrupciót, bűnözést és egyéb káros társadalmi jelenségeket idézhet elő. Ezzel arra szeretnénk rávilágítani, hogy a társadalmi tőke önmagában nem feltétlenül előnyös, nem biztos, hogy a közjót szolgálja. Éppen ezért, amikor a társadalmi tőke működését és mértékét vizsgáljuk, fontos kérdés annak társadalmi „összhasznossága” (Orbán–Szántó 2005).

A társadalmi innováció (*social innovation*) – hasonlóan a társadalmi tőkéhez – egyre inkább terjed a különböző társadalom- és gazdaságtudományi területeken (lásd Cameron et al. 2004; Deakin–Allwinkle 2007; Moulaert–Ailenei 2005; Moulaert et al. 2005, 2013; Mumford 2002; Wolfe 2009). Ám pontos tudományos és módszertani meghatározása még gyerekcipőben jár (Moulaert et al. 2005, 2013; Mumford 2002). Mumford (2002) szerint ennek több, elsősorban módszertani oka van: a társadalmi innovációk elég ritkán fordulnak elő, diffúz módon, több szereplővel és hosszabb időhorizontot lefedve, ezért nehéz a sikeres és kreatív végeredményt azonosítani. Az egyének gondolatainak a társadalomra gyakorolt hatását is nehéz mérni, ezért ez a terület is elhanyagolt a társadalmi normák és szervezetek vizsgálatával összehasonlítva az akadémiai vitákban, szakirodalomban. Azonban van néhány közös pont, hasonló jellemvonás a különböző szakirodalmi értelmezésekben, amelyek számunkra is iránymutatóak a további vizsgálataink során. A társadalmi innovációk egyik ilyen jellemzője, hogy általában akkor jelennek meg a társadalomban és/vagy gazdaságban, amikor a társadalomban meglévő intézményekkel, ideákkal és kapcsolatokkal szemben elégedetlenség merül fel, leginkább különböző válságok idején, ha történelmi távlatokban vizsgáljuk. Több szerző is összeköti értelmezését a társadalmi igazságosság és társadalmi integráció kérdésével: hogyan lehet csökkenteni a társadalmi kirekesztettséget, elidegenedést és egyben erősíteni, fejleszteni a helyi közösségeket és növelni jólétüket (lásd például Gerometta et al. 2005; Moulaert–Ailenei 2005; Moulaert et al. 2005, 2013). Moulaert és szerzőtársai egyik friss tanulmányukban (2013) a társadalmi innovációt a társadalmi integráció erősítését szolgáló és a közösségek jólétét növelő társadalmi kapcsolatok javulásaként, társadalmi megerősödési folyamatként (*empowerment process*) értelmezik. Emellett a társadalmi innovációk sok esetben a szociális gazdaság (*social economy*) velejárói, mint a társadalmi igazságosság, szolidaritás eszméinek, értékeinek visszahelyezése a gazdasági folyamatokba. Nem véletlen, hogy több szerzőnél a szociális gazdaság mint szolidáris (vagy alternatív) gazdaság jelenik meg (lásd például Moulaert–Ailenei 2005; Primavera 2010, 2013). Továbbá igen fontos szerepet játszanak abban, hogy az új módszerek, intézmények vagy szolgáltatások bevezetésével kielégítsék a gazdaság területén megjelenő, – az eddigi rendszerben – kielégítetlen szükségleteket (Harrisson et al. 2010; Moulaert–Ailenei 2005).

A szociális gazdaság fogalma ma már világszerte ismert és elfogadott, bár – ahogy a fentiekben is említettük – több helyen szolidáris (*solidarity economy*), alternatív vagy harmadik gazdaságnak (*third sector*) is nevezik (Defourny–Nyssens 2013; Moulaert–Ailenei 2005; Primavera 2010, 2013). Definíciós problémával itt is szembesülünk, annak ellenére, hogy

több mint százéves irodalma van, elsősorban a francia és angolszász akadémiai vitákban (Moulaert–Ailenei 2005). A fogalom első megjelenése a francia szakirodalomban a 20. század fordulójára tehető, amikor a – ma is ismert – szociális gazdaság jogi-intézményi alapjait lefektették, valamint az első formái – például a szövetkezetek, segélyegyletek és különféle kölcsönösségi alapon működő önszolgáltató szervezetek – megjelentek. Azóta sokféle formában újjászülettek, leginkább a társadalmi-gazdasági válságok idején, mostanában pedig válaszul a jóléti állam és piacgazdaság 21. századi problémáira, kihívásaira, elsősorban a piac és/vagy az állam kudarca miatt (Defourny–Nyssens 2013; Moulaert–Ailenei 2005). A 19. századi első formái a mezőgazdasági vagy takarékszövetkezetek voltak, majd a 1930-as évek gazdasági és pénzügyi válsága idején a fogyasztói és lakószövetkezetek jelentek meg, hogy a munkanélküli tömegek alapvető szükségleteinek kielégítésében segítsenek (Moulaert–Ailenei 2005). Itt említhetjük meg a mai LETS (*Local Exchange and Trading Systems*) önszolgáltató modell elődjének is nevezhető, pénzmentes, munkaérték alapú ausztriai „Wörgl” alternatív kísérleti gazdaságot az 1929–33-as világgazdasági válság idején (Blanc 1998).

A szociális gazdaság fogalma mára már az EU szintjén is ismertté és elfogadottá vált (EP 2009). A lényege, hogy a hasznosságot a szolidaritással ötvözve alapvető fontosságú szerepet játszik a gazdaságban, megerősítve a társadalmi és területi kohéziót, az aktív civil részvételt, a szolidaritást, a fenntartható fejlődést, illetve a szociális, környezetvédelmi és technológiai innovációt. A szociális gazdaság olyan vállalkozási és/vagy jogi formákon, intézményeken keresztül fejlődött ki, mint a szövetkezetek, kölcsönös társulások, szövetségek, szociális vállalkozások, önkéntes szervezetek és alapítványok. A szociális gazdasági vállalkozások rendszerint a fenntartható gazdasági-társadalmi modellhez hozzájáruló egyéni kezdeményezések, kis- és középvállalkozások, ahol a szolgáltatásokat használó tagok szociális és gazdasági érdeke – amely elsőbbséget élvez a profittal szemben – a szolidaritás és a felelősség elve alapján összhangban áll a közérdekkel. A szervezeti tagság önkéntes, és nyitott, autonóm gazdálkodás és demokratikus irányítás jellemzi (EP 2009). Ami talán a legfontosabb, hogy olyan szociális innovációs kapacitással rendelkezik, amely arra ösztönzi a nehézséggel küzdőket, például munkanélkülieket, leszakadóban lévő, „peremre került” városi vagy vidéki területeken élőket vagy gyermeket egyedül nevelő nőket, fogyatékkal élőket, hogy önszolgáltató módon saját gazdasági/társadalmi/szociális problémáikra megoldásokat találjanak.

A szociális gazdaság térnyerése még nem jelentős sem a világon, sem az EU-ban. Ez utóbbit tekintve egyelőre csak az összes európai vállalkozás 10%-át foglalja magában, ami 2 millió vállalkozást és a teljes

foglalkoztatás 6%-át jelenti (EP 2009). Mindazonáltal a világgazdasági válságra adott válaszok egyik meghatározója lehet az Európai Unióban és hazánkban is. Ezt a feltevéssünket erősíti meg a Nobel-díjas Muhammad Yunus professzor – a mikrohitel és Grameen Bank (Grameen Bank 2011) alapítójának – nemrégiben megjelent beszéde a szociális gazdaság és üzlet szerepéről a válságból való kilábalásban.² Ma már úgy tűnik, hogy az EU-intézmények egyre növekvő figyelmet szentelnek a társadalmi innovációnak és szociális gazdaságnak – mint a „versenyképesség, növekedés és társadalmi jólét elősegítőinek”. Az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság 2014 őszén tartott konferenciáján felhívták az újonnan megválasztott EU Bizottság és Parlament képviselőit, hogy próbálják meg holisztikus módon, jogi-politikai és gazdasági-pénzügyi úton is segíteni a szociális gazdaság különböző típusainak megerősödését az EU-ban.³

Szociális gazdaság és önsegítő közösségi modellek Magyarországon

Szociális gazdaság, kormányzati programok

Magyarországon a szociális gazdaság egyfajta szolidáris gazdaság, ahol különböző kormányzati, civil (NGO) és önsegítő kezdeményezésekkel próbálnak a leghátrányosabb helyzetben lévő térségek és közösségek küzdeni a szegénység, munkanélküliség és kirekesztettség ellen.

Az elmúlt évek sikeres kormányzati programjai közé tartozik a 2011-ben indított, munkanélküliséget csökkentő kormányzati START program, amelynek támogatási összege 2011–2013 között megháromszorozódott (64-ről 183 milliárd forint), a részt vevő – problémával leginkább sújtott – települések száma pedig 480-ról 1730-ra nőtt. Ennek keretében több – a települések önfenntartását értékteremtő és költségkímélő módon segítő – speciális társadalomgazdasági beruházási alprogram is indult.

² Lásd Prof. Muhammad Yunus a *European Social Business Forumon* elmondott (Lund, Sweden, 2014. május 15.) beszéde alapján kiadott, *The role of social business to exit the crisis in Europe* című sajtóközleményt (forrás: <http://www.muhammadyunus.org/>, letöltés: 2014. 05. 22.).

³ Az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság konferenciája, *Social economy and social innovation as drivers of competitiveness, growth and social well-being: perspectives and priorities for the new Commission and the European Parliament* címmel, Brüsszel, 2014. október 1. (forrás: <http://www.eesc.europa.eu/resources/docs/conclusions-en--5.pdf>, letöltés: 2014. 11. 25.).

Például a *Bio- és megújuló energia programban* több mint 600 vidéki település kapott támogatást bioenergiával működtetett fűtőberendezések, kazánok megvásárlására, hogy egyrészt enyhítsék az erőteljes gázfüggőséget, másrészt csökkentsék az önkormányzati kézben lévő közintézmények (óvodák, iskolák stb.) energiaszámláját (egyes települések esetében akár 80%-kal!). Más alprogramok a sajátos helyi termékek, élelmiszerek előállítását vagy helyreállító közmunkák (út- és csatornavajítás stb.) támogatását célozzák meg.⁴

A Szociális Szövetkezet program egy másik „önsegítő” módot és lehetőséget kínál a magas munkanélküliséggel, társadalmi-gazdasági problémákkal küzdő települések közösségei számára. A szociális szövetkezetek – minimum hét taggal, amelyből egy jogi személy (például önkormányzat, civil szervezet) – egy éven keresztül kaphatnak munkahelyteremtő kormányzati támogatást, elsősorban a lelegelettebbek – hosszabb időn keresztül munkanélküli idősebbek vagy pályakezdő fiatalok, elváltak és gyermeküket egyedül nevelők – (ön)foglalkoztatásának megoldására. A hazai és EU regionális fejlesztési alapokból finanszírozott kezdeményezés sikerességét mutatja, hogy 2008 és 2011 között 19-ről 259-re nőtt a szociális szövetkezetek száma, minden fontosabb gazdasági szektort lefedve, a mezőgazdaságtól az iparon át egészen a turizmusig. Fontos megemlíteni, hogy a szociális szövetkezetek közel ötöde a két leghátrányosabb megyében, Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében alakult. Azonban hosszú távú fennmaradásukhoz és önálló működtetésükhöz elengedhetetlen a stratégiai és realisabb tervezés, valamint a jóval kedvezőbb jogi-adminisztrációs környezet.⁵

A vidéki közösségek mezőgazdasági kezdeményezésének egyik gátját jelentheti azonban a település közvetlen közelében lévő, mezőgazdasági termőterület hiánya a rendszerváltás utáni privatizáció, szövetkezeti felszámolások stb. következtében. Szakértők szerint a magyarországi települések több mint felét, 1700 települést érint ez a probléma, miközben egy közepes méretű falu önfenntartó gazdálkodásához elegendő lenne 80–100 ha termőterület is. Tehát az 1700 település számára elegendő lenne kb. 17 ezer ha, a jelenlegi mezőgazdasági összes termőterület 3,7%-a (!). Azonban kormányzati-jogi beavatkozás nélkül (például állami földek cseréje) ezek a települések nem tudnak önálló gazdálkodást

⁴ Forrás: dr. Hoffmann Imre helyettes államtitkár (Belügyminisztérium) konferencia-előadása, *Önfenntartó falu – önfenntartó vidék* konferencia, 2013. október 3., Nemzetstratégiai Kutató Intézet.

⁵ Forrás: Németh László, Szociális Szövetkezetek Országos Szövetségének elnöke, *Szociális szövetkezetek: Magyarországi helyzetkép* konferencia-előadása, 2012. október 18–19., Szekszárd.

folytatni.⁶ Megoldási lehetőséget jelent a *Szociális földprogramban* (lásd részletesen később az esettanulmányos részben Rozsály és Túrístvándi esetében) való részvétel is, amelynek segítségével már a rendszerváltást követően elkezdhettek önfenntartó módon gazdálkodni a hátrányos helyzetű települések.

*Civil és önszegítő közösségi programok,
modellek a szociális gazdaságban*

Tanulmányunkban a szociális gazdaság részének vagy éppen megtestesítőinek tekintjük az olyan önszegítő közösségi kezdeményezéseket, mint a szívességbank, kaláka kör, időbank, mikrohitel-közösség, helyi termelői-fogyasztói együttműködés, helyi gazdaság és közösségfejlesztő kezdeményezés, önfenntartó falu. Ezek közül a szívességbankkal, kaláka körrel, időbankkal és az önfenntartó falvakkal foglalkozunk részletesebben a továbbiakban. Mint látni fogjuk, mindhárom modell létrejöttében és potenciális fennmaradásában döntő szerepet játszik a „pozitív és befogadó (bridging)” társadalmi tőke, pontosabban az alapítást és későbbi együttműködést elősegítő bizalom és az ezzel rendelkező ún. „motoremberek”. Ahogy a bevezetőben már említettük, kutatásunk egyik fő kérdése: melyik modell működik sikerebben vidéken, illetve városi környezetben? Az eddigi szakirodalmi és saját empirikus kutatási eredmények alapján úgy látjuk, hogy a következőkben bemutatott típusok közül az időbank inkább városi környezetben, míg a kaláka kör vagy szívességbank vidéki környezetben is működőképes, de igazán sikeressé csak a városokban (például Miskolci Óraker, Szolnoki KÖR) és elsősorban Budapesten vált (Talentum Kör). Az elmúlt évtizedekben több próbálkozás is volt kisebb településeken (Pilisi Korona Kör, Eger környéki kis kaláka kör), ám hosszú távú fennmaradásuk kérdéses.

Azonban léteznek olyan kezdeményezések, amelyek vidéki kistelepeken, falvakban és kifejezetten a legelmaradottabb térségekben jelenthetnek kiutat a kilátástalanságból. Magyarországon – többek között – az Autónia és a Polgár Alapítványok segítségével már több mikrohitelprogram is lezajlott az elmúlt években, például a *Befektetés*

⁶ Forrás: dr. Sipos Gyula, Belügyminisztérium, Szociális Szövetkezetek Program Iroda, konferencia-előadása, *Önfenntartó falu – önfenntartó vidék* konferencia, 2013. október 3., Nemzetstratégiai Kutató Intézet.

a *jövőbe*⁷ vagy a *Kiút*⁸ programok. A területi korlátra való tekintettel, ebben a tanulmányunkban nem térünk ki részletesen ismertetésükre, csak megjegyezzük, hogy fontos szerepet játszanak a lemaradt, aprófalvas, munkanélküliséggel küzdő térségek elsősorban cigányok lakta településeinek túlélésében, az uzsorázás visszaszorításában és – sikeres esetben akár – a kitörésben, felemelkedésben is. Ez utóbbit segítette a néhány évvel ezelőtti, EU-s forrásokra is támaszkodó, komplex *EQUAL BRIDGE* képzési és közösségfejlesztési projekt Borsod-Abaúj-Zemplén megye csereháti térségében, amelyben több cigány civil szervezet (Lungo Drom Mérai Tagszervezete, Bódva Völgyi Cigányok és Hátrányos Helyzetűek Érdekképviseleti Szövetsége, Perkupa) is részt vett, és eredményeként hosszú távon is működőképes asztalos- és faüzem (Méra), valamint kovácsműhely (Perkupa) létesült.⁹

Néhány évvel ezelőtt indította el – szintén EU-s pályázati forrásokra is támaszkodva – a Polgár Alapítvány igen sikeres *Kiút* mikrohitel- és roma integrációs gazdasági-társadalmi felzárkóztatási programját,¹⁰ a már korábban említett Nobel-díjas Muhammad Yunus mikrohitel- és Grameen Bank-modellje (Grameen Bank 2011) alapján. A program fő célkitűzése, hogy a legelmaradottabb térségekben élő szegény, elsősorban roma családokat segítse az önfoglalkoztatásban és a gazdasági-társadalmi „kiútkeresésben”, felemelkedésben. A program legfontosabb feladatai közé tartozik a mikrohitel pénzügyi segítségnyújtáson túlmenő személyes mentorálás és információszolgáltatás, amelyek segítségével a mikrohitelprogramban résztvevők önálló, hosszú távon is fennmaradó gazdasági-kereskedelmi tevékenységet tudnak folytatni a helyi gazdaságban. Már több sikeres vállalkozójuk és projektjük van, kezdve az uborkatermelőktől a használtruha-kereskedőkön át a helyi mindenes kisboltig. Az Alapítvány programját az EU és a Világbank szakemberei is modellértékűnek és követésre méltónak tartották a környező,

⁷ Forrás: személyes interjú Béres László és Lukács György vezető alapítványi tagokkal és programkoordinátorokkal 2008 őszén, valamint a Befektetés a jövőbe, Autónia Alapítvány programjának dokumentumai (forrás: <http://www.autonomia.hu/>, letöltés: 2009. 01. 30.).

⁸ Forrás: *Kiút* program, Polgár Alapítvány dokumentumai (<http://www.kiutprogram.hu/index.php/hu/>, letöltés: 2013. 06. 15.).

⁹ Forrás: az Autónia Alapítvány dokumentumai (<http://www.autonomia.hu/>) és személyes interjú Béres László, valamint Lukács György vezető alapítványi tagokkal és programkoordinátorokkal 2008 őszén.

¹⁰ Forrás: *Kiút* program, Polgár Alapítvány dokumentumai (<http://www.kiutprogram.hu/index.php/hu/>, letöltés: 2013. 06. 15.).

hasonló gazdasági leszakadási és társadalmi kirekesztettségi problémákkal küzdő régióbeli országokban (például Románia, Szlovákia, Macedónia).¹¹

Kalákakör vagy szívességbank: a Talentum Kör¹²

Az egyik legsikeresebb kezdeményezés a szociális gazdaságban működő önszolgáltató közösségi modellek közül a több mint húsz éve megalapított Talentum Kör. Ez közvetlenül egy osztrák modell és szervezet segítségével jött létre, de megvannak történelmi hagyományai Magyarországon is, a kalákázásban. Az alapvető különbség, hogy ebben a rendszerben nem viszonzás, reciprocitás alapon működik a szívességadás, hanem körben, hogy mindenki be tudjon tenni és ki is tudjon venni. Ebből a szempontból inkább szívességbank.

Az alapítás rövid története maga is annak első bizonyítéka, hogy bizalom nélkül nem lehet sem elkezdni, sem építkezni. Az egyik, máig is meghatározó alapító elmondása szerint az egész egy konferencia-részvétellel kezdődött. Az 1990-es évek elején találkozott először a hasznossági kezdeményezések, természetes gazdasági modellek gondolatával, amelynek egyik fő képviselője Adolf Paster volt, aki 1971-ben alapította meg Ausztriában a HIFA¹³ nevű szervezetet, majd 1972-ben a gazdasági folyamatokra összpontosító INWO-Österreichet.¹⁴ A HIFA mozdítója a krisztusi szereteteszmény, feladatának érzi egy igazságos gazdasági rendszer megteremtését, ennek érdekében például támogatja az angol nyelvterületen LETS¹⁵-rendszernek nevezett mozgalomhoz hasonló Talentum-rendszert. Az osztrák modell lényege, hogy minden ember „fogyatékos” valamilyen szempontból, tehát segíteni kell egymáson, kiegészítve egymás tudását, képességét, alapvetően pénz nélkül. Ez egy kalákakör, amelyben az emberek kreatív módon használhatják ki elhanyagolt vagy nem használt képességeiket, és hozzásegít, hogy a tehetséget másokban is észrevegyék. Cserelehetőséget és – ami

¹¹ Forrás: Kiút program, Polgár Alapítvány (<http://www.kiutprogram.hu/index.php/hu/aktualis/62-elismerest-valtott-ju-bruesszelben-a-kiutprogram>, letöltés: 2013. 06. 15.).

¹² A Talentum Körről szóló esettanulmány Zsombok György és Almássy Tamás alapító tagokkal készített személyes interjúk és beszélgetések (2008. nyár), valamint a *Közösségi önszolgáltató modellek* című konferencián (2008. 06. 04.) elhangzott előadások alapján íródott.

¹³ Hilfe für Alle = Segítség mindenkinek.

¹⁴ Initiative für eine natürliche Wirtschaftsordnung = Természetes Gazdasági Rend Kezdeményezés.

¹⁵ Local Exchange and Trading Systems.

ennél is fontosabb – munkalehetőséget teremt az egyébként reménytelen helyzetben lévő emberek számára, például a munkanélkülieknek, a szegényeknek és azoknak, akiknek kevés az emberi kapcsolatuk, akik fölöslegesnek érzik magukat. Ezáltal segíti a helyi kezdeményezéseket, erősíti a helyi gazdaságot, piacot, és építő hatással van a helyi közösségi életre is. Csupán lelkesedéssel, nagyon kevés pénzzel, igen kis csoportokkal komoly sikereket értek el. Megjegyezzük, hogy a háttérben még ennél is régebbi modell húzódik meg: a bevezetőben már említett, az 1930-as évek világválsága idején az ausztriai Wörglben létrehozott szabadpénz-kísérlet, értékalapú, pénzt kiküszöbölő munkaelismervények, utalványok rendszere (Blanc 1998).

Ennek mintájára 1993-ban megalapították meg a HIFA Hungariát, és egy tucat résztvevővel az első próba-Kalákakört is elindították. Sajnos kellő indíttatás, belső késztetés, kitartás hiányában ez még sikertelennek bizonyult, a kezdeményezés egy év alatt elhalt. Azonban lökést adott az 1990-es évek közepén egy újabb HIFA-konferencia, amely után 50-60 újabb jelentkezővel és abból 15 komoly szándékú résztvevővel már megvolt az a „kritikus tömeg”, amely a sikeres működést megalapozta. A cél az önségítés és a közösségépítés volt. A kalákakör neve – paradox módon – mégis a pénzhez kötődik, mert az alapítók az ókori „talentum”, tömeg- és pénzegység jelentésű elnevezést választották.

A Talentum Kör sikeres működésének alapja két összetevőből áll: a máig meghatározó és aktív, széles körű kapcsolatrendszerrel és kiterjedt bizalmi rádiusszal rendelkező „motoremberekből”, valamint a szigorú szabályok, közösségi normák lefektetéséből, következetes betartásából és betartatásából. Az önkéntes alapon működő közösségek alappillére – vagy ahogy az előbb neveztük, motorja – a lelkes, mindenkit ismerő és megmozgató, gazdag (pozitív és befogadó) társadalmi tőkével rendelkező „vezető”, aki nélkül egyetlen közösség sem működőképes hosszú távon. Kérdés azonban, hogy sikerül-e áthagyományozni ezt a tisztséget a közösségben, vagyis újabb vezető egyéniséget találni „belülről” a folyamatosság fenntartásához. Ez kritikus kérdés, mert bizonyíthatóan sok civil kezdeményezés az ún. „zöld pénz gazdaságban” a lelkes kezdetek és külső (NGO-projekt alapú) segítség elmúltával, kellő belső erő és utánpótlás hiányában halt el az 1990-es évek végén, 2000-es évek elején (North 2006).

Természetesen ezeknél a csoportoknál is megfigyelhető már az intézményesülés folyamata, ahogy említettük, nagyon fontosak a szervezet működését meghatározó formális és informális normák. Azonban hangsúlyozzuk, hogy csupán szervezeti szabályok meglétével, „motor” nélkül ezek az önségítő kezdeményezések hosszú távon nem életképesek. A Talentum Kör esetében a vezetői „generációváltás” sikeres volt, bár

az alapító atyák egyike még mindig meghatározó személyiség, komoly tekintélye, véleményformáló ereje van.

Tehát, ami a második alappillért illeti, a Kalákakör a következő szabályok alapján működik:

- A kör nyitott bárki előtt, belépni azonban csak „ajánlóval”, ismerős útján lehet, mint egy angol klubba. Vagyis az új belépőnek már az első lépések megtételéhez szüksége van kapcsolatokra, a közösség részéről megelőlegezett bizalom alapja egyik társuk „kezességvállalása”.
- A Kalákakör lényege a „mindenki saját képessége szerinti” munkavégzés a közösségi tagok számára, amelyet „talentumban” mérnek. A durva számítás alapja 1 munkaóra = 100 talentum. Természetesen nem lehet pontosan összemérni az egyes munkafajtákat, ezért a fizetség egyrészt 100–300 talentum között mozoghat, másrészt egyéni megegyezés kérdése, ki mennyit fogad el. A szívességbank központi eleme a felajánlás és ennek cseréje. A konkrét munka/ szolgáltatás megbeszélése már két tag között közvetlenül zajlik, ez egyfajta üzletkötés. Tehát a végső értékbecslés már az ő kettejük egyezségén múlik. Ám attól kör a kör, hogy a tagok rendszeresen találkoznak egymással, ez az esetükben kéthavonta történik, amikor személyesen is meg tudják egymással beszélni az újabb cseréket. Van egy fix nap és egy találkozóhely, amelyet mindenki több-kevesebb rendszerességgel látogat. Ezek a körök személyes beszélgetéssel, a közties események, problémák megtárgyalásával, esetleg új tag felvételével, bemutatkozásával kezdődnek. Fontos, ahogy a fentiek során is említettük, hogy az új tagot valaki ajánlja. Ritkán fordul elő, hogy valaki az utcáról „essen be”. Ennek megvan a „természetes” oka, mert a találkozók időpontját csak a „belsősök” tudják, a hely is változó volt – attól függően, hol találtak – az évek folyamán. Aki egy évig nem jelenik meg ezeken a személyes találkozókön, azt „alvó listára” helyezik, ami nem jelent kizárást, de nem kap – a később említendő – hírlevelekből, tájékoztatókból. Vagyis újabb példáját, pontosabban előfeltételét látjuk a személyes kapcsolattartás, kapcsolatépítés és a bizalmi tőke gyarapításának erősítésének.
- Az adott és kapott munkaegységeket, talentumokat minden tagnál nyilvántartják, mindenkinek van folyószámlája. A szabály, hogy +/- 20 000 talentuma senkinek nem gyűlhet össze. A pozitív szaldó is problémát jelent, mert nem könnyű ledolgozni a többieknek. Persze vannak megengedett kivételes alkalmak, mint egyik interjúalanyunk esetében, aki tudatosan halmozott fel az elmúlt évben még ennél is nagyobb követel oldalt: fuvarozott, szerelt, tanított,

segített társainak sok-sok munkaórában, mert nagy eseményre készült. Esküvőt tartottak, amit a kör tagjai „adtak össze” cserébe a folyószámlán felhalmozott több tízezer talentum értékben.

- A lényeg, hogy mindenkinek kiegyensúlyozott mérlege legyen, ne csak adjon, hanem kapjon is, vagyis fogadjon is el a többiektől szívességet. Általában ez utóbbi a nehezebb, mert sokan csak adni szeretnének, de az nem jó, mert idővel működésképtelenné teheti az egész rendszert. Vannak állandó költségek, mint például a fent említett hírlevél kiküldése és egyéb postaköltségek, ezért mindenkinek évi 450 talentumot tagdíjként be kell fizetni.
- Ma már minden információ elektronikus formában áramlik, levelezőlisták, e-mailek, honlap formájában. A levelezőlista a fontos, ezen keresztül történik a hirtelen jött kérések, szükségletek teljesítése, gyors segítség nyújtása.

A Talentum Kör alapvetően egy budapesti önsegítő csoport, de vannak vidéki tagjai is. Azonban itt vetjük fel, hogy a szívességbankok – legálábbis az eddigi magyarországi próbálkozások alapján – leginkább városi környezetben működőképesek, bár voltak/vannak újabb kezdeményezések – az elmúlt évek gazdasági válsága idején például – kisebb vidéki településeken is. Ennek oka, hogy a szívességbank fennmaradásához a résztvevők között viszonylag kiegyensúlyozott, rendszeres, oda-vissza irányuló cserekapcsolatok megléte szükséges, amit túl nagy távolság – költséges utazás, idővesztés stb. – esetén nehéz teljesíteni. A Talentumban kb. 200-an vannak, de a „mag” ennek csak tizede, kb. 20-25 ember, ám – az egyik vezető elmondása szerint – ennyi emberrel már működőképes. A munkacserén kívül a kör közösséget, akár baráti kört is jelent, mivel kirándulásokat, összejöveteleket és – lásd fenti példánkat – akár esküvőt, családi rendezvényeket is tartanak közösen. A fennmaradás további feltétele, hogy a helyi közösségben viszonylag ne nagy létszámmal (max. 500 fő) működjön, az átláthatóság, ellenőrizhetőség miatt. Ez, mint tudjuk, a bizalom alapja. A bizalmi rádiusz hatótávolsága is jól kimutatható: a körön belül egyre távolodó kapcsolat meghatározza, milyen jellegű munkát, szívességet lehet kérni.

Összefoglalva: a Talentum Kör jó példa arra, hogy néhány lelkes ember kitartó munkával, odaadással hosszú távon is működő önsegítő közösségi rendszert tudott kialakítani és életben tartani, aminek alapja a kapcsolatokban rejlő, nagyon erős bizalmi tőke.

*Egyszemélyes időbank*¹⁶

A következő példánk az előzőhöz részben hasonló városi önsegítő közösségi modell. A „szükségből erényt” tipikus esetével állunk szemben egy százhalombattai kezdeményezés kapcsán. Egy egyedülálló, munkanélküli kétgyermekes édesanya munkát szeretne keresni/találni, de nincs kire hagyni gyermekeit. Hosszas keresés után végül talált egy kedves nyugdíjas nénit, akinek pénz hiányában munkáját tudta cserébe felajánlani: takarítást, bevásárlást, vasalást. Ennek olyan sikere lett, hogy híre ment ismerősei körében, és kezdtek megkeresni különböző igényeikkel: hol villanyszerelőre, hol kerti munkához értő segítő kézre volt szükség. A fiatalasszony azon vette észre magát, hogy időbankárrá, időbrókerré vált. A felgyülemelő információ kezeléséhez, tárolásához pofonegyszerű módszerhez folyamodott: vett egy kockás füzetet, és abban kezdte el vezetni, kinek milyen felajánlása, munkaigénye vagy felajánlása volt. Itt is az egy órányi munka a cserealap, de nincs üzletkötés, mint az előző esetben, mert kezdetben a felek személyesen nem találkoznak. Az elszámolást számlatömb segítségével végzi, ez egyfajta utalvány. A kézi adminisztrálás után vezet át számítógépes rendszerbe. A fiatalasszony az, aki próbálja „felhajtani” a lehetséges partnereket, mondjuk, ácsot egy idős asszony számára. Igazából ő a motor, az egyszemélyes időbank és bizalmi ember. Személyesen keresi meg az embereket, ellenőrzi őket, és intézi az ügyleteket. Ezáltal ő a garancia arra, hogy komoly felajánlásokról van szó. A probléma éppen ebből adódik: nagyon sok idejét veszi el, nincs igazi közösség mögötte, és ami még ennél is rosszabb, nincs, aki segítse őt. Bár kapott irodahelyiséget az egyik helyi egyesülettől heti két órára, egymaga nehezen győzi a munkát. Másik probléma, hogy a legtöbb jelentkező inkább csak igényelni akar valamilyen munkát, de felajánlani nem tud vagy nem akar. A fiatalasszony próbálja ráébreszteni őket, hogy valamihez biztosan értenek, volt/van valamilyen szakmájuk, akár hobbijuk, amivel segíteni tudnak másokon. A kezdeményezés a kutatás időpontjában nagyon korai stádiumban volt, egyáltalán nem formalizált, intézményesült, és ahogy említettük, nagyon személyfüggő. Feltételezhető, hogy amennyiben nem tudott kiszélesedni, közösségi alapokra helyeződni, akkor a fiatalasszony lelkesedésének gyengülésével a kezdeményezés már virágzása idején elhalt.

¹⁶ Az esettanulmány Vig Ágnes konferencia-előadása (*Az Időbank első lépései* címmel a *Közösségi önsegítő modellek* című konferencián, 2008. 06. 04., BSZF) és a vele készült interjú alapján íródott.

Önfenntartó falvak: Túrístvándi, Rozsály, Cserdi

A következő három rövid esettanulmányban vázolt falu az innovatív, önfenntartó vidéki közösségek követendő példája, amelyek Magyarország legelmaradottabb – gazdasági-társadalmi problémákkal halmozottan terhelt – térségeiben próbálnak önszorgó módon megmaradni úgy, hogy szeretnék megtartani és büszkén felvállalni „falusi mivoltukat”. Mindhárom közös jellemzője és (feltételezésünk szerint) sikeres működésük előfeltétele – a fenti városi önszorgó modellekhez hasonlóan – a középpontban lévő, stratégiai gondolkodású, ötletgazdag és közösségéért elkötelezett, bizalmon alapuló gazdag társadalmi tőkével rendelkező vezető, „motoreMBER”.

A túristvándi modell¹⁷

Túrístvándi 750 lelket számláló falu Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Már a rendszerváltást követően, az 1990-es évek elejétől gazdasági és társadalmi értelemben is halmozottan hátrányos helyzetű település volt: nagyarányú munkanélküliség, elvándorlás, kiöregedés és alacsony iskolázottsági szint (az összlakosság mindössze 2%-a rendelkezett felsőfokú iskolai végzettséggel) jellemezte. Ingatag és kiszolgáltatott gazdasági alapokkal rendelkezett: kevés vállalkozó kevés tőkével, az önkormányzat költségvetését jóformán az állami szociális transzferok jelentették (nyugdíjak, szociális és munkanélküli segélyek, gyed/gyes), kb. havi 20 millió forint értékben. 1996-ban azonban egy lelkes, ötletgazdag és közösségéért tenni akaró és tudó polgármestere¹⁸ lett a falunak, aki elhatározta, hogy a falu önfenntartó módon megmaradhat, sőt fejlődhet is, úgy, hogy közben megmarad „falunak”. Szembesülve a település súlyos gazdasági-társadalmi problémáival, először számba vette a közösség anyagi és nem-anyagi erőforrásait, hogy stratégiai és hosszú távú település- és közösségfejlesztő programot indíthasson el.

Először is elhatározták, hogy önellátó élelmiszertermelésbe fognak, mivel a korábban már említett havi 20 millió forintos (transzfer)bevételeiből a falu lakossága közel 6 milliót (a teljes bevétel egyharmadát)

¹⁷ Az esettanulmány Sira Magdolna, Túrístvándi korábbi polgármestere konferencia-előadása (*Önfenntartó falu, önfenntartó vidék* konferencia, 2013. október 3.), a Nemzetstratégiai Kutató Intézet és Túrístvándi önkormányzatának honlapján (<http://turistvandi.hu/>) található dokumentumok alapján készült.

¹⁸ Sira Magdolna, Túrístvándi volt polgármestere, 2013-ban a Fehérgyarmati járás vezetője, parlamenti képviselő.

a közeli nagyvárosok bevásárlóközpontjaiban élelmiszerre költötte el. E célkitűzés tekintetében a falu szerencsés adottsága, hogy a lakosság tulajdonában 1400 ha, továbbá az önkormányzatában 5 ha mezőgazdasági termőterület van, lehetővé téve, hogy különböző agrár- és vidékfejlesztési programot pályázzanak meg és indítsanak el. Ily módon már 2001 óta részt vesznek a korábban is említett *Szociális földprogramban*, amely a rendszerváltás idején, már 1993-ban elindult. E kormányzati program legfontosabb célkitűzései közé tartozik, hogy hozzájáruljon a területi hátrányok mérsékléséhez, a helyi társadalmi és gazdasági jólét javításához, a foglalkoztatottsági szint emeléséhez, a hátrányos helyzetű emberek életminőségének javításához, valamint a termelési és értékesítési folyamatok tervszerű kialakításához. Elsősorban a többszörösen hátrányos helyzetű, gyakran tartósan munkanélküli egyének és családok önszorgató képességének és munkavégző készségeinek fejlesztésével, megerősítésével próbálják aktivizálni őket, saját megélhetésüket biztosító, a helyi erőforrásokra, infrastruktúrára és táji adottságokra támaszkodó gazdálkodási formákban (SZMM 1993).¹⁹

A *Szociális földprogram* keretében sikeresen elindították az uborkatermesztést, saját palántázó- és fóliasátrak felépítésével együtt. Míg a költségeket teljes mértékben az önkormányzat állja, a bevételen 50-50% arányban osztozik a termelőkkel, így kb. 20 család számára állandó jövedelmet biztosítanak a nyári hónapokban. Az „uborkázásnak” köszönhetően az elmúlt években két családnak is lehetősége nyílt gyermekét felsőoktatási intézménybe küldeni továbbtanulni, ahol a diákok sikeresen diplomáztak. Itt megemlítendő, hogy a közösség együtt hozza meg stratégiai döntését arról, hogyan „fektessenek be a humán tőkébe”, vagyis milyen szakmákban van hiány, hol legegésőbb az utánpótlás, hol szükséges az oktatás. A hosszú távú és előrelátó gondolkodás és a fiatalok taníttatásába való közös befektetés már meghozta az első eredményeket: orvosi, tanári és szociális munkás diplomával tértek haza fiatalok, hogy szülőfalujukban éljenek, és adják vissza a közösségnek, amit kaptak.

¹⁹ A kezdetekhez képest ma már több, egymáshoz kapcsolódó alprogramban hirdetnek meg pályázatokat. 2014-ben, 224 291 271 Ft értékben, a *Szociális földprogram* pályázatai három kategóriában kerültek meghirdetésre: a *Közfoglalkoztatáshoz kapcsolódó szociális földprogram* elnevezésű alprogram keretében a nyilvántartott álláskeresők munkavállalását, az *Eszközbeszerzési és fejlesztési alprogram* keretében a mezőgazdasági termelést is folytató szervezetek piacra jutását elősegítő eszközök fejlesztését, míg a *Kertkultúra és kisállattartási alprogram* keretében a résztvevők saját háztartásgazdaságuk, kertkultúrájuk művelésében történő munkatapasztalatának kialakítását elősegítő projektekre lehetett támogatást igényelni (forrás: Szociális földprogram, Emberi Erőforrás Támogatáskezelő, http://www.emet.gov.hu/hatter_1/szocialis_foldprogram, letöltés: 2015. 09. 25.).

Általánosságban is elmondható, hogy a faluban 2006 óta majdnem megduplázódott a felsőfokú végzettségűek száma (2-ről 3,8%-ra).

A gazdasági önellátás fontos, szükséges, de nem elégséges alapfeltétele a megmaradásuknak. Bizalom, együttműködés, szolidaritás és társadalmi integráció nélkül a közösség szétesne. Ezt felismerve kötötték meg 2009-ben a Túristvándi Társadalmi Szerződést, lefektetve több generáció prosperáló együttélését biztosító, legfontosabb közösségi normákat, kötelezettségeket. Például ennek keretében vállalta az önkormányzat a helyi termelői piac kialakítását, működtetését és ellenőrzését, ahol a helyi termelők saját készítésű termékeiket el tudják adni mind a falu lakosságának, mind a környékbelieknek. A piacon több roma család is árulja saját termelésű zöldségeit, valamint szállít az önkormányzat által működtetett általános iskola konyhájára is. Őseik – sajnos már elfelejtett – mezőgazdasági, kertgazdálkodási tudásának újjáélesztésére hoztak létre egy mintagazdaudvart, ahol a falubeliek megtanulhatják az önellátó kertművelés, állattartás alapjait. Megragadnak minden lehetőséget a különböző gazdasági-társadalmi fejlesztési források bevonására. E célból 1999 óta működtetik sikeresen az önkormányzati pályázati irodát, amely segítségével több mint 500 millió forint értékben nyertek különböző kormányzati és EU-s pályázatokon. Többek között a falusi turizmus fejlesztése terén voltak sikeresek: felújították a falu szimbólumának is tekinthető híres vízimalmot, 750 jól felszerelt vendégszobát alakítottak ki. Túristvándi a régió egyik legkedveltebb látogatóhelye lett, az elmúlt években több mint 40 ezer vendég fordult meg náluk. Mindezen gazdasági-társadalmi fejlődést látva, egyre több fiatal dönt úgy, hogy hazatér, illetve sokan más vidékről érkeznek ide letelepedési szándékkal.

Konklúzióként: a sikeres és évek óta jól működő Túristvándi önfenntartó falu modell létrejötté elképzelhetetlen lett volna a több cikluson át újra megválasztott, elkötelezett, bátor és stratégiai gondolkodású (volt) polgármester asszony nélkül, aki hatékonyan mozgósította, majd formalizálta-intézményesítette az őt körülvevő, erős bizalmi alapú, informális társadalmi tőkét.

A Rozsály-modell²⁰

Rozsály 800 lakosú, hosszú történelmi múlttal rendelkező település Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, a román és ukrán határtól nem messze. Az első írásos emlékek szerint „Rosal” a kora 14. századtól község volt, de régészeti leletek – öntöde, fegyverek maradványai – arra utalnak, hogy már a bronzkorban is lakott település volt. A rendszerváltást követő történelme azonban igen szomorú, a térség többi falvához hasonlóan nagyarányú munkanélküliség, szegénység és elmaradottság jellemezte. A termelőszövetkezet 1992-es felbomlását követően az önkormányzat úgy döntött, hogy 94 ha művelhető földet és gyümölcsöst megtart közösségi tulajdonban, majd hamarosan az említett *Szociális földprogram*ba is becsatlakoztak, így alapozva meg a mai önfenntartó falu modelljét. (Itt hangsúlyozzuk még egyszer, hogy művelhető föld nélkül – mint legfontosabb anyagi erőforrás, magán- és/vagy közösségi tulajdonban – hosszú távon nem képzelhető el önfenntartó vidéki település!)

E szükséges alapfeltételen túlmenően Rozsály jól fel van szerelve az önfenntartáshoz elengedhetetlen gazdasági-társadalmi intézményekkel és eszközökkel, például a földműveléshez szükséges mezőgazdasági gépekkel, traktorral, kombájjal, sőt van saját sertéshizlaldája és vágóhídja, ahol nemcsak saját, de a környék lakosait is el tudja látni friss és feldolgozott hústermékekkel. A *Szociális földprogram* keretében vágtak bele ők is az uborkatermesztésbe, elsősorban roma családok önkéntes részvételével. Kezdetben 13 család kapott földet, eszközöket és segítséget a termesztéshez, amiből 3-4 család folytatja máig is kitartóan, példát mutatva a többieknek, hogyan lehet gazdaságosan és eredményesen termelni. Nemrégiben épült fel a gyümölcsaszaló, ahol 100%-ban természetes, szárított gyümölcsöt állítanak elő piaci eladásra, vagy nyílt meg a „szociális bolt”, ahol helyben gyártott saját termékeket és alapélelmiszereket árulnak.

A felelős és kiegyensúlyozott önkormányzati gazdálkodásnak köszönhetően meglepően sok szociális intézményt tudnak fenntartani: van óvoda, általános iskola, körzeti orvos, védőnő, idősgondozó és még közösségi fürdő-mosodát (mosógéppel) is építettek, ahol a legszegényebbek is biztosítani tudják maguknak (saját fürdőszoba, mosógép hiányában) a legalapvetőbb higiéniai feltételeket. Őket támogatja az évek során meg-

²⁰ Az esettanulmány Sztojka Zoltán, Rozsály polgármestere konferencia-előadása (*Önfenntartó falu, önfenntartó vidék* konferencia, 2013. október 3., Nemzetstratégiai Kutató Intézet), egy 2008-as konferencián (*Közösségi önszolgáltató modellek*) történt személyes beszélgetés és Rozsály önkormányzat honlapján (<http://www.rozsaly.hu/rozsaly.php>) található dokumentumok alapján készült.

sokszorozott, ingyenes téli tűzifaakció is (kapacitása 2007–2012 között 82 000 kg-ról 400 000 kg-ra nőtt), amely a szociális segítségen túlmenően környezetvédelmi hatással is bír, az illegális fakivágások, erdőirtások megfékezésével. A környezetvédelem és energiatakarékosság jegyében fogtak bele a bioenergia-programba: az almáskertekben összegyűjtik a lehulló faágakat, saját aprítógéppel aprítják, majd az önkormányzati intézményekben fűtésre használják fel.

Ami az „önsegítő” oktatást illeti, megalapították a Nyitok nevű, mindenki számára nyitott oktatási központot, ahol különféle önképzési, szakmai tréning programokon lehet részt venni, valamint a számítógépekkel jól felszerelt, ingyenes internetszolgáltatást nyújtó Teleházat azok számára, akiknek otthon nincs eszközük és/vagy hozzáférésük. A közösségépítés, kulturális élet és a hagyományok ápolása szintén fontos számukra, ezért a falu tagjai több civil szervezetet is alapítottak, sikeres programokat szerveztek, mint például a Rozsályi nyári fesztivált, ahol a közösségből bárki felléphet, előadhatja, amit tud (például néptánc, ének).

Végül, de nem utolsósorban, kutatási kérdésünk szempontjából a legfontosabb elemét is megemlítyük e modellnek. Az előzőhöz hasonlóan, Rozsály középpontjában is egy energikus, stratégiai gondolkodású polgármester áll, aki jól ismeri a falu összes lakóját és valamennyi baját, de egyúttal kész tenni is értük. Ám „egyedül nem megy”, elmondása szerint az őt körülvevő bizalom és támogatás nélkül nem jött volna létre az országSZerte követendő példaként bemutatott „rozsályi önfenntartó falu”.

*A cserdi modell*²¹

Cserdi közel 500 lelket számláló falu, az ország másik hátrányos helyzetű szegletében, Baranya megyében, ahol 2006 óta ugyanaz a polgármester²² vezeti sikeresen a falut, és mutat fel kiemelkedő eredményeket arra vonatkozólag, hogyan is lehet „saját hajánál fogva kihúzni magát

²¹ Az esettanulmány Bogdán László, Cserdi polgármestere konferencia-előadása (*Collectivity and Empowerment in Poverty Alleviation – India and the Roma* című konferencia, 2015. június 23., BCE-Indiai Nagykövetség), a vele folytatott személyes beszélgetés és internetes oldalakon (www.origo.hu, www.mno.hu, www.echotv.hu, www.citytv.hu/) elérhető (2015. július–augusztus folyamán letöltött) interjúk, dokumentumok alapján készült.

²² Bogdán László, Cserdi polgármestere, akit Malay Mishra, India magyarországi nagykövete a „jövő emberének” hívott 2015 nyarán. És akinek a tanulmány szerzője személyes tiszteletét és egyben köszönetét is szeretné kifejezni azzal, hogy tanulmányában tudományos eszközökkel is igyekezett híret vinni példászerű munkájának.

a bajból” egy többségében cigány faluközösségnek, ahol 98%-ról 2%-ra csökkent a munkanélküliség, és több tízmilliós vagyon gazdái lettek tíz év alatt. Talán túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a „cserdi modell” egy kivételes ember sajátos missziós tevékenységének eredménye. A program kezdetben „egyszemélyes” szociális gazdasági és egyben társadalmi-pedagógiai vállalkozási kísérletnek indult, fokozatosan elnyerve a közösség tagjainak bizalmát, együttműködését, és mára országszerte ismert, egyben elismert „önfenntartó falu” példájának bizonyult.

Hírüket messze vitte a sajtó, az internetes média és a polgármester saját maga, aki folyamatosan hasonlóan nehéz helyzetben lévő településekre látogat el országszerte, hogy gazdasági-társadalmi újításokon és tapasztalataikon alapuló tanácsaival segítse őket. Ő maga gyerekkorában sokat éhezett, sokáig cipője sem volt, de Cserdiben ma már senki sem éhezik, sőt ők visznek ajándékképpen a piros „Zsigával” élelmet, burgonyát országszerte más szegényeknek. A legfontosabb alapélelmiszereket, zöldségeket – burgonya, hagyma, paprika, paradicsom – maguk termelik, több hektáron építettek a palántázáshoz szükséges fóliaházakat is (a környező települések közül eddig egyetlenként). Ez utóbbiak létét mind az önellátásban, mind pedig a kiemelkedésben a polgármester nagyon fontosnak tartja, mert felelősséget, odafigyelést és rendszert visz az életükbe. A falu gazdasági-társadalmi vagyona is évről évre gyarapodott a különböző pályázatok segítségével: ma már többmilliós gépparkjuk van traktorral, falubusszal, több ezer kötetes könyvtár számítógéppel a fiatalok oktatására.

A gyermekeket, fiatalokat tartja a felemelkedés és jövő legfontosabb pillérének, sokféle módon próbálja ösztönözni őket a minél jobb tanulásra (például év végén számítógépet kapnak, ha jól tanulnak), a példászerű viselkedésre a sport (például dzsúdó) segítségével. Ő maga csak három általános iskolai osztályt végzett (a többit autodidakta módon az életben/élettől tanulta), de tudja és hirdeti, hogy tanulás nélkül nincs társadalmi felemelkedés, kitörés a mélyszegénységből. Ezért nagyon büszkék a falu középiskolásaira, akik közül többen rendőrnek készülnek. Ami a többi társadalmi (pedagógiai) újítását illeti, a polgármester – bátran felvállalva cigányságát – próbál jó (és „elrettentő”) példákat felmutatni a gazdasági-társadalmi felemelkedésre (és a lecsúszás lehetőségére). Néhány éve elvitte a falu fiataljait (és szüleiket is) egy pécsi börtönlátogatásra, hogy saját tapasztalataik révén szembesüljenek azzal, a bűnözés hova vezet. Mindezek hatására tíz év alatt sikerült évi 600-ról minimálisra, 2015-ben 9-re (!) csökkenteni a bűncselekmények számát a faluban és környékén.

Szerinte a föld szeretete, a munka, a felelősségvállalás, az igényesség, igény a változásra, a helyes viselkedési szabályok (például közlekedési

eszközökön, boltban) megtanulása, elsajátítása jelenthet gazdasági-társadalmi felemelkedést a cigányság számára országszerte. Vallja, és egyben célkitűzése, hogy a „cigánykérdés” ma Magyarországon ne probléma, hanem feladat legyen, amelyet közösen kell megoldani – a cigányközösségeknek éppúgy, mint a magyar társadalomnak, de ehhez folyamatos párbeszéd, személyes találkozások és tapasztalatok kellene, hogy kölcsönösen megértőbbek és elfogadóbbak legyenek az emberek. Ezért járja az országot, tartott már több száz előadást különböző egyetemeken, civil szervezeteknél és az Indiai Nagykövetségen. Várnak bárkit az országból, aki szeretné megismerni őket és a cserdi modellt. Ezért is szeretnék, ha minél többen megismernék – és egyben meg is kóstolnák – a „Lasipe”, azaz ’jóság’ márkanévvel forgalmazott, saját készítésű termékeiket (például lecsót, savanyúságot, lekvárt).

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a „cserdi modell” kezdetben egyszemélyes szociális gazdasági és társadalmi vállalkozási kísérletnek indult, amely fokozatosan nyerte el a közösség tagjainak bizalmát, együttműködését, és mára országszerte ismert és elismert „önfenntartó falunak” bizonyult. Ami kutatási feltételezésünket illeti, ebben az esettanulmányban – a korábban bemutatott példákhoz hasonlóan – szintén megerősítést nyert, hogy energikus, innovatív és odaadó „motorember”, valamint az általa katalizált közösségi pozitív társadalmi tőke megléte nélkül az önsegítő modell sem működik.

Összegzés, konklúzió

Tanulmányunk első részében rövid, alapvetően nemzetközi irodalmi áttekintés keretében igyekeztünk felvázolni a társadalmi tőke, társadalmi innováció és szociális gazdaság elméleti összefüggésrendszerét. A második részben több éve tartó empirikus kutatásunk eredményeinek felhasználásával bepillantást nyújtottunk a magyar szociális gazdaságba, néhány önsegítő közösségi modell bemutatásával.

Több esettanulmány bemutatásával is illusztráltuk feltevésünket, miszerint egyes modellek, mint például a szívesség- vagy időbankok elsősorban városi környezetben, míg mások – mikrohitel- vagy önfenntartó faluközösségek – inkább vidéki környezetben működőképesek. Azonban mindegyikben találhatunk többféle „társadalmi újítást” is, amelyek „szükségből erényt” alapon kísérik a bajból a hátrányos helyzetű egyéneket (egyszemélyes időbank), közösségeket (Talentum Kör), segítenek hosszú távon gondolkodni, együttműködni és megmaradni (Túristvándi, Rozsály) és egyben integrálódni a nagyobb társadalmi

közösségbe (Cserdi). Azonban véleményünk szerint hosszabb távú sikeres fennmaradásukhoz mindegyiknél elengedhetetlen a társadalmi csoporton belül a bizalmon alapuló, „pozitív” és „befogadó társadalmi tőke” megléte, ideális esetben egy stratégiai gondolkodású vezetővel a középpontban. Ám szerintünk ez utóbbi feltétel jelenti a legnagyobb kihívást azon hátrányos helyzetű közösségeknek, ahol – még vagy már – nincs ilyen „motoreMBER”. Kulcskérdés, hogy miképpen lehet „átörökíteni” vagy megtanulni ezt a szerepet.

Irodalom

- Blanc, Jerome 1998: Free Money for Social Progress: Theory and Practice of Gesell's Accelerated Money. *American Journal of Economics and Sociology*, 57/4., 469–483.
- Bourdieu, Pierre 1997: The forms of capital. In Halsey, A. H. et al. (eds.): *Education: Culture, Economy, Society*. Oxford, Oxford University Press. 46–58.
- Cameron, Jenny – Odendaal, Nancy – Todes, Alison 2004: Integrated Area Development Projects: Working Towards Innovation and Sustainability. *Urban Forum*, 15/4., 311–339.
- Coleman, James Samuel 1988: Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94, 95–120.
- Deakin, Mark – Allwinkle, Sam 2007: Urban Regeneration and Sustainable Communities: The Role of Networks, Innovation, and Creativity in Building Successful Partnerships. *Journal of Urban Technology*, 14/1., 77–91.
- Defourny, Jacques – Nyssens, Marthe 2013: Social Innovation, Social Economy and Social Enterprise: What Can the European Debate Tell Us? In Moulaert, Frank et al. (eds.): *The International Handbook on Social Innovation: Collective Action, Social Learning and Transdisciplinary Research*. Edward Elgar Publishing. 40–52.
- EP (European Parliament) 2009: *European Parliament Resolution on Social Economy of 19 February 2009*. <http://www.europarl.europa.eu> (letöltés: 2011. 05. 11.)
- Field, John 2003: *Social Capital*. London – New York, Routledge.
- Fukuyama, Francis 1995: *Trust. The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York, Free Press.
- Fukuyama, Francis 1999: *Social Capital and Civil Society*. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm> (letöltés: 2009. 01. 30.)
- Gerometta, Julia – Haussermann, Hartmut – Longo, Giulia 2005: Social innovation and civil society in urban governance: strategies for an inclusive city. *Urban Studies*, 42/11., 2007–2021.
- Grameen Bank 2011: *Grameen Bank at a Glance, Grameen Bank, October 2011*. http://www.grameen-info.org/index.php?option=com_content&task=view&id=26&Itemid=0 (letöltés: 2014. 05. 22.)
- Harrison, Denis – Klein, Juan-Luis – Browne, Paul Leduc 2010: Social Innovation, Social Enterprise and Services. In Gallouj, Faïz – Djellal, Faridah (eds.): *The Handbook of Innovation and Services. A Multi-disciplinary Perspective*. Edward Elgar Publishing. 198–218.

- Lin, Nan 2001: *Social capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Moulaert, Frank – Ailenei, Oana 2005: Social economy, third sector and solidarity relations: a conceptual synthesis from history to present. *Urban Studies*, 42/11., 2037–2053.
- Moulaert, Frank – Martinelli, Flavia – Swyngedouw, Erik – Gonzales, Sara 2005: Towards alternative model(s) of local innovation. *Urban Studies*, 42/11., 1969–1990.
- Moulaert, Frank – MacCallum, Diana – Hillier, Jean 2013: Social Innovation: Intuition, Precept, Concept, Theory and Practice. In Moulaert, Frank et al. (eds.): *The International Handbook on Social Innovation: Collective Action, Social Learning and Transdisciplinary Research*. Edward Elgar Publishing. 13–24.
- Mumford, Michael D. 2002: Social Innovation: Ten Cases from Benjamin Franklin. *Creativity Research Journal*, 14/2., 253–266.
- Orbán Annamária – Szántó Zoltán 2005: Társadalmi tőke. *Erdélyi Társadalom*, 2, 55–70.
- SZMM (Szociális és Munkaügyi Minisztérium) 1993: *Szociális Földprogram, Szociális és Munkaügyi Minisztérium, 1993/III/ 47. § tv.* <http://www.szmm.gov.hu> (archív tartalom, letöltés: 2011. 05. 20.)
- North, Peter 2006: Constructing civil society? Green money in transition Hungary. *Review of International Political Economy*, 13/1., 28–52.
- Primavera, Heloisa 2010: Social currencies and solidarity economy: an enduring bond of common good. *WorkingUSA: The Journal of Labor and Society*, 13, 41–59.
- Primavera, Heloisa 2013: An economy for the common good with social currencies. In Shantz, Jeff – Macdonald, José Brendan (eds.): *Beyond Capitalism: Building Democratic Alternatives for Today and the Future*. Bloomsbury Academic. 71–95.
- Putnam, Robert David 2000: *Bowling Alone. The Collapse and revival of American community*. New York, Simon & Schuster.
- Putnam, Robert David (ed.) 2002: *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Societies*. New York, Oxford University Press.
- Wolfe, David A. 2009: Social Dynamics of Innovation and Civic Engagement in City Regions. *Canadian Journal of Regional Science*, XXXII/1., 59–72.
- World Bank 1999: *What is Social Capital?* <http://go.worldbank.org/K4LUMW43B0> (letöltés: 2009. 01. 30.)

Pro Minoritate

2015. ősz

Nyelvi jogok

NAGY Noémi: Nyelv, hatalom, jog: a nyelvi sokféleség szabályozásának megközelítéseiről

OROSZ Örs: Új tendenciák a nyelvi jogérvényesítésben

MARÁCZ László: Regulációs környezet, nyelvi egyenlőtlenségek és a kisebbségi érdekérvényesítés új lehetőségei Romániában

FERENC Viktória: Magyar vagy ukrán nyelvű ügyintézés? Jogismeret, jogtudatosság és nyelvválasztás összefüggései a kárpátaljai magyarok körében

SZERBHORVÁTH György: A kisebbségi nyelvi jogok a Vajdaságban – a jog és a valóság

Erdély másfél évszázada

GIDÓ Csaba: Az erdélyi fővasúthálózat kiépítése

Kitekintés

LAJTAI L. László: Trendek és elméletek a nemzet- és nacionalizmus kutatásban. Vázlatos kutatástörténeti áttekintés

Kutatóúton

A magyar kisebbség inkább eszköz volt a magyar külpolitika számára, mint ahogy eszköz volt a jugoszláv külpolitika számára is? – Hornyák Árpáddal Filep Tamás Gusztáv beszélget

Szemle

VESZTRÓCZY Zsolt: Pánszlávok a kastélyban

Demmel József: Pánszlávok a kastélyban. Justh József és a szlovák nyelvű magyar nemesség elfeledett története, Kalligram Kiadó, Pozsony, 2014

Abstract

Szerzőink

1930, Berlin. A nyolcadik eucharisztikus ifjúsági világtalálkozó.
© Makkai Sándor Protestáns Népfőiskolai Egyesület Gyűjteménye/
Fortepan

Nagy Gábor Dániel

Vallási és társadalmi kapcsolathálózat Észak-Amerikában és Közép-Kelet-Európában

az írás a társadalmi kapcsolathálózatok és a valláskutatás kapcsolatát elemzi az Észak-Amerikáról és Közép-Kelet-Európáról készült tanulmányok segítségével. A társadalmi tőke és a társadalmi kapcsolathálózat koncepciói között szoros a kapcsolat, ugyanis a társadalmi tőke egyik jelentős dimenziója a társadalmi hálózat. A társadalmi tőke elmélete jó megközelítést adja a hálózatok – esetünkben a vallási hálózatok – megértésének. A hálózatkutatás vallásszociológiai területen való alkalmazásában még nagy lehetőségek rejlenek, ugyanis a hivatkozott munkákat megvizsgálva kiderül, hogy a társadalmi kapcsolatháló elemzéséhez szükséges korszerű, teljes eszközkészletet nem használták még fel a közösségek elemzésénél. Továbbá az is megállapítható, hogy a társadalmi kapcsolathálózati megközelítések szélesebb körben kerültek felhasználásra Észak-Amerikában, mint a vizsgált közép-kelet-európai területen.

A társadalmi kapcsolathálózat-kutatás és a vallásszociológia

A vallásszociológia sokat nyerhet a vallási társadalmi hálózatok kutatásának alkalmazásával. A vallásos hitek és vallási csoportok társadalomkutatása általában empirikus vizsgálaton és az eredmények elemzésén és értelmezésén alapul. A vallásszociológia széles körű perspektívával rendelkezik a vallásos élet kutatásában, de a vallási társadalmi hálók általában a vizsgált vallási mozgalmak és jelenségek más-más jegyeit tükrözik, ily módon kutatásra érdemes témát képezve. A hálózatelméleten alapuló

hálózattudomány meglehetősen új és innovatív terület, megközelítései sok szempontból úttörőek. A hálózatkutatói módszerek és elvek társadalomtudományos alkalmazása a hálózattudomány eredményein alapul. Tehát a vallási hálózatok társadalmi közösség alapú kutatása a hálózatkutatói módszertani eszközein és feltételezésein, kiemelten a társadalmi hálózatkutatói alapszik. Ez a terület rohamosan fejlődött az elmúlt években. A kutatás tárgyai ebben a megközelítésben egyaránt lehetnek a vallási közösségek tagjai vagy maguk a közösségek. A vallási társadalmi hálózatok feltérképezésének empirikus tapasztalatok alapján kell történnie, és a feltérképezés eredményeit objektíven kell tudni értelmezni. A társadalmi hálózatkutatói grafikus végeredménye – vagy egyszerűen szólva: gráfja – a különféle szereplők helyét csomópontokkal, a csomópontok közötti különféle kapcsolatokat pedig vonalakkal jelöli. A kutatók a gráfok értelmezését az ábrázolások és a statisztikai mérőeszközök segítségével végzik. A végeredmények meghatározása a társadalmi hálók jegyeinek vizsgálatán és statisztikai mérésén alapszik. Ha a kutató részletesebben akar egy adott jelenséget vizsgálni, speciális, hálózatkutatói által kifejlesztett mérőeszközök állnak a rendelkezésére, hogy empirikusan is tesztelje a feltevéseit egy adott hálózattal kapcsolatban. Ez az új módszer a lehetőségek széles skáláját kínálja, amelyek révén alaposabban lehet kutatni a vallási hálózatokat, jóllehet, a módszer elterjedése nagyon lassú a valláskutatók körében.

Elméleti és módszertani újítások a vallásszociológiában

Ha a szociológiában felmerülő új elméletek, módszerek fejlődésének kérdését vizsgáljuk, láthatjuk, hogy a vallásszociológia új elméletek és módszerek katalizátora volt a szociológia alapító atyáinak korában.

Ha a klasszikusok elméleteit vizsgáljuk – mint Max Weber vallásosság, vallásos értékek és a kapitalista értékrendszer kapcsolatának elméletét (Weber 1958), Emile Durkheim különféle vallások más-más társadalmakban betöltött azonos funkciójáról szóló elméletét (Durkheim 2012) vagy Ernst Troeltsch elméletét, amely Weber egyház-felekezet tipológiai munkáján alapszik (Troeltsch 1992) –, akkor nyugodtan állíthatjuk, hogy a vallásszociológia egy újító részdiszciplína volt a szociológián belül, és jelentősen hozzájárult e tudományterület általános fejlődéséhez. Az elgondolás, hogy a társadalom szerkezetét ábrákkal és gráfokkal képzeljük el, először 1930-ban jelent meg a szociológusok körében. Ez kapcsolatban állt Georg Simmel „formális szociológiájával” és más német

szociológusok elképzeléseivel. Ekkor ábrázolták először vonalak, pontok és alakzatok segítségével a társadalom szerkezetét, a kapcsolatok pedig fontos elemmé váltak a társadalmi viszonyok grafikus ábrázolásában (Scott–Carrington 2011).

Moreno volt az, akit különösen foglalkoztatott a társadalmi viszonyok területe és a társadalmi hálózat. A saját módszertani megközelítését „szociometria” néven emlegette, és megalkotta a „szociogramot”. A „szociogram” szociális hálók képi megjelenítésére volt képes. A módszer és alkalmazásai előtérbe kerültek a neveléstudományban, és továbbfejlődtek az USA-ban és Európában is (Scott–Carrington 2011). A társadalmi hálózatkutatás kutatási módszerként és elméleti keretként történő alkalmazása az 1960-as évek elejétől széles körben elterjedt a szociológiában. Az első alkalmazások Moreno és kollégái pszichológiai, valamint Kurt Lewin szociológiai munkásságáig vezethetők vissza. A társadalmi hálózatok kutatására több kutatóközpont jött létre az 1970-es években. A fejlődés az USA-beli és európai kutatókhoz egyaránt köthető: a módszer fejlesztése mindkét régió kutatóinak közös vállalkozása volt. Módszertani újítások folyamatosan jelennek meg ezen a területen még napjainkban is (Freeman 2004). A társadalmi hálózatkutatás vallási területen történő első alkalmazása Sampson munkájára vezethető vissza, aki a hálózatkutatást 18, monostorban élő szerzetessel kapcsolatban végezte el (Sampson 1969, idézi: Herman 1984, 60–74). Más szociológusok is alkalmazták a hagyományos szociometrikus megközelítést vallási csoportok vizsgálatában az 1960-as, 1970-es években, például klikk-keresésre és egyének csoportba szerveződésének elemzésére. A társadalmi hálózatok mintáit ezekben az időkben még nem vizsgálták (Herman 1984).

Kiemelten fontos áttörés az SNA- (Social Network Analysis, társadalmi kapcsolatháló elemzése) módszerben akkor történt, amikor a társadalomkutatók felfedezték, hogy a helyi közösségek társadalmihálózat-paraméterei kulcsfontosságúak lehetnek egy csoport fejlődésekor. A társadalmi kapcsolatok fejlődtek a helyi vallási csoportokban – a gyülekezeti felépítés létfontosságú volt a csoport fennmaradásakor. Hoge és Roozen (1979-ben) azt is feltárták a kutatásuk során, hogy a társadalmi tényezők – mint a vallási csoportban létrejött kapcsolatok – alapesetben akár fontosabbak is lehetnek, mint a teológiai alapvetések. Ezek az eredmények hozzájárultak a szociális háló alapú megközelítések és az SNA-módszer széles körű elterjedéséhez az amerikai vallásszociológiában.

Az alábbiakban Freeman (2004) koncepcióját követem az SNA-módszerrel dolgozó munkák ismertetésekor. Felvetése szerint a kutatások négy kategóriába sorolhatók attól függően, hogy azok az SNA-módszert mennyire mélyen és átfogóan használják. A négy kategória a következő: a tudományos munka részben vagy teljesen „(1) magába foglalja a meg-

közelítést, amely szerint a társadalmi szereplők kapcsolatai fontosak. (2) A szereplők közötti társadalmi kapcsolatokról meglevő adatok gyűjtésén és elemzésén alapszik. (3) Nagymértékben alkalmaz grafikus ábrázolást, hogy feltárja, és megjelenítse a kapcsolatok mintáit. (4) Matematikai és statisztikai modelleket használ, hogy leírja, és megmagyarázza a feltárt mintákat” (Freeman 2004). A négy kategória általában vegyesen van jelen a kortárs SNA-cikkekben.

A következőkben áttekintem az amerikai, illetve a közép- és kelet-európai vallásszociológusok munkáit annak érdekében, hogy feltárjam, milyen mértékben használják SNA-t a cikkeikben. Az áttekintés nem teljes, ám akadémiai munkák és könyvek átfogó vizsgálatán alapszik, amelynek során olyan cikkeket kerestem, amelyek társadalmi hálózat-kutatással és vallással vagy pedig vallási csoportok társadalmi hálózati hatásaival foglalkoznak. Előfordulhat, hogy jelentősebb akadémiai munkákat kihagytam, de igyekeztem alaposan feltérképezni a területet. Az észak-amerikai vallásszociológia esetében igyekeztem olyan cikkekhez ragaszkodni, amelyek erősen társadalmi hálózat alapúak, kizárva olyan cikkeket, amelyek a társadalmi tőke és a vallás kapcsolatáról szólnak. A társadalmi tőkét, illetve a szociális hálókat – mint a társadalmi tőke alapköveit – fontos elméletnek tartom, de olyan cikkek vizsgálata mellett döntöttem, amelyek a hálózatokra – és nem a társadalmi tőkére – fókuszálnak. Közép- és Kelet-Európa esetében választottam olyan cikkeket is, amelyek vallással és a társadalmi tőkével foglalkoznak, amennyiben valamilyen mértékben szerepeltek bennük hivatkozások a társadalmi hálózatokra. A Freeman kategóriarendszerén alapuló találataimat a narratív áttekintés végén, táblázatos formában is bemutatom.

Társadalmi hálózat kutatás az észak-amerikai vallásszociológiában

A SNA Észak-Amerikában népszerűvé vált, amikor a szociológia figyelmének középpontjába kerültek az emberi kapcsolatok és interakciók, valamint azok hálózatai. A módszerek fejlődtek, és a hálózatelméletekből új kapcsolatábrázolási módszerek és összetett hálózati mérőmódszerek születtek. Számos cikk áll rendelkezésünkre a társadalmi hálózattal kapcsolatos módszerekről a valláskutatásban. A következőkben témakörök alapján osztom fel a vizsgált szakirodalmat.

Egy felekezetre vonatkozó társadalmi kapcsolathálózati kutatás

Nancy J. Herman (1984) társadalmi kapcsolathálózatokat egy anglikán felekezeten vizsgáló kutatása jól példázza a módszertan alkalmazását. Herman a kutatását egy 40 fős kanadai anglikán gyülekezetben végezte, White és Breiger továbbfejlesztett módszertani eszközeit felhasználva (White–Berger 1975; Herman 1984). A kutató maga is a közösség tagja volt, interjút készített 25 társával, akiknek egyúttal egy kérdőívet is ki kellett tölteniük. A közösségnek 250 tagja volt 1975 előtt, egy új lelkipásztor érkezéséig. Az új lelkipásztor modernizálni akarta a gyülekezetet, aminek következtében a létszám jelentősen megcsappant: csupán 40 tag maradt a gyülekezetben. A csoportkeresési módszer négy különböző csoportot talált a gyülekezetben belül: (1) a reformerek, (2) a konzervatívok, (3) a követők és (4) az elszigetelt egyéni tagok. A reformerek erős csoportot képeztek, akik nagyra becsülték egymást, és nem szívtelték a konzervatívokat. Ebben a csapatban volt a lelkész is. A konzervatívok szintén erős blokkot képeztek, de a követőkkel nagyjából egyetértettek, főként a társadalmi megbecsülés kérdéseiben. A konzervatívok alacsonyabb státusszal bírtak, mint a reformerek. A követők voltak a leggyengébb csoport, erős kötelékeik voltak ugyan a csoporton belül, de számos nem kölcsönös kötelékük volt a reformerekkel és néhány konzervatívval. A tanulmány a társadalmi hálózat kutatás módszerét alkalmazta, kiemelten egy blokkmodell-elemzést, hogy megértse egy vallásos felekezet társadalmi viselkedését és szerveződését. A körülhatárolt blokkok nemcsak közös hitelvekben osztoztak a tanulmány szerint, hanem életkorban, foglalkozásokban és a gyülekezetben eltöltött időben is. A(z) egyébként a társadalmi hálózat kutatásban klasszikus módszernek számító) blokkmodell-megközelítés kiváló kutatási eszköznek bizonyult (Herman 1984).

Személyek közötti kapcsolatok és a társadalmi hálók szerepe a vallási közösségi életben

Stark és Bainbridge (1980) arra jutottak, hogy a felekezeti tagok és a potenciális új tagok között kialakult interperszonális kapcsolatok létfontosságúak voltak abból a szempontból, hogy mennyire vált sikeressé a tagbővítés az amerikai Moonie-k számára. Ha efféle személyközi kapcsolatok nem léteztek, vagy nem alakultak ki a felvétel során, az egész térítési szándék általában sikertelen volt. A szerzők példákkal is szemléltették, hogy bizonyos emberek azért lettek Moonie-tagok, mert erős személyes kapcsolataik voltak olyanokkal, akik már tagjai voltak az egyháznak. A teljes taggá válás a tagok és az „újoncok” közti napi interakciók során

valósult meg, és nagyban függött a köztük levő személyes kapcsolatoktól. Tehát arra jutottak a kutatók, hogy a felekezeti tagság nem azért valósult meg, mert vonzotta az újakat az ideológia, hanem azért fogadták el az ideológiát, mert volt valaki, akihez kötődtek. Azt is fontos megjegyezni, hogy a felekezet első tagjai az USA-ban az első megtértek közvetlen társadalmi hálózatából érkeztek. Levonható tehát az a következtetés, hogy a társadalmi kapcsolatok és hálózatok lényeges szereppel bírnak az új tagok felekezeti toborzásakor (Stark–Bainbridge 1980, 1379).

Samuel Stroope (2011) úgy találta, hogy a társadalmi hálózatok közvetlenül vagy közvetetten meghatározzák az egyén vallásos részvételének formáját a hindu berendezkedésben. Egy felekezeti típusú hitéleti modell vonzereje tehát annak a tagok számára nyújtott társadalmi hálózati előnyeiben rejlik.

Társadalmi hálózatok és vallásosság

Cavendish, Welch és Leege (1998) a társadalmi hálózatban megjelenő adatokat a vallásosság előrejelzéseinek tartották, az USA-ban élő színes bőrű katolikusok között végzett kutatásuk alapján. Arra tettek kísérletet, hogy kutatási adatok alapján megkeressék a különbségeket a hitéletben és a spiritualitásban a fehér és a fekete katolikusok között. A társadalmi hálózat elméletének általános felfogása alapján azt állították, hogy a társadalmi hálózaton belüli kapcsolatok megtérülése súlyponti előrejelzője lehet a vallásosságnak.

McIntosh, Sykes és Kubena (2002) az idősek társadalmi hálózatait kutatta. Arra jutottak, hogy az idősek társadalmi hálózatának legfontosabb jegye a vallási azonosság. A vallásosság sokkal prominensebb tényező, mint az etnicitás, a barátság, a közösen végzett önkéntes tevékenységek, a lakóhelyi közelség vagy a közös munkatapasztalat. A cikk azt is állítja, hogy az erősebb rokoni vagy baráti kapcsolatok növelik a gyülekezetlátogatás valószínűségét, viszont az etnikailag homogén kötetlékek, szomszédsági hálózati kapcsolatok nem. A hálózat kiterjedtsége szintén növeli a vallásos részvétel gyakoriságát, azonban a szomszédságon alapuló hálózatok nincsenek ilyen pozitív hatással az idősek vallásos részvételére.

Az egyén egészsége és az elégedett életvitel

Krause és Wulff (2005) megvizsgálta az egyház által nyújtott társadalmi szolgáltatás és a személyes egészséggel való elégedettség közti kapcsolatot. Hangsúlyozták, hogy a társadalmi kapcsolatok a szociológusok szerint általában jelentős szerepet játszanak a hatékony életvitelben. Megvizsgálták az egyházi környezetben nyújtott szociális támogatási rendszereket és azok hatását az egészségre – az US Congregational Life Survey (US Felekezeti Életvizsgálat) adatait használták fel empirikus elemzésük során. Adataik azt mutatták, hogy azok, akik régóta a felekezet tagjai, nagyobb eséllyel veszik igénybe rendszeresen a szolgáltatásokat, és így nagyobb eséllyel kapnak érzelmi támogatást más felekezeti tagoktól. Azokat, akik érzelmi támogatást kapnak a felekezettől, erősebb hovatartozás jellemzi, erősen kötődnek a felekezethez. Végül pedig, aki jobban érzi, hogy tartozik valahová, elégedettebb az egészségével. A hovatartozás erősebb átélése jobb egészséghez vezet, bár lehetnek más magyarázatok is erre (Krause–Wulff 2005).

Brashears (2010) Durkheim és Berger elméletére alapozva végzett kutatást, miszerint egy vallási felekezeten belül egymással kapcsolatban állók védve vannak az anómiás hatástól a „sacred canopy” elv alapján. Az elsajátított társadalmi világuk „szentélyként” értelmezhető, és amíg az sértetlen, addig stabil társadalmi szerkezetet biztosít. A kutatás megpróbálta azonosítani azt az elemet, ami az anómiától véd: a „szentély” maga vagy a mögötte lévő szociális háló? A felhasznált adatok az 1985-ös és 2004-es GSS-hullámból származtak, és az eredmények alátámasztották Durkheim és Berger alapfelvetéseit. A vallásos személyek védettek voltak a „szentély” által az anómia és a deviáns formák magasabb szintjeivel szemben. A „szentély” védő ereje függött egy adott ember hitének fokától és a hívőtársaival való viszonyától, de nem függött a vallási részvétel gyakoriságától. Úgy tűnik, a védelmet az a közvetlen szociális háló nyújtja, amelyet az azonos hitelveket valló emberek alkotnak. Azok a hívők, akik erős, vallási alapú társadalmi hálózat tagjai, tehát védve vannak az anómiától, kevésbé voltak boldogtalanok vagy normaszegők (Brashears 2010).

Lim és Putnam (2010) a vallás és az elégedett élet kapcsolatát kutatta társadalmi kapcsolathálózati megközelítéssel. Az Amerikában a vallás és a társadalmi tőke közötti viszonyt vizsgáló Faith Matters kutatási adatait használták 2006 és 2007 között. Eredményeik szerint az elégedett élet és a felekezeti barátok létszáma között nagyon erős kapcsolat van. Ebből arra következtettek, hogy a felekezeten belüli baráti hálózatok közvetítették a részvétel pozitív hatásait az egyén életében. Meglátásuk szerint a felekezeti barátságok különös jelentőséggel bírnak, mivel egy

sajátos társadalmi szituációba ágyazottan jelennek meg. A felekezetek hálózatai hatékony csatornák lehetnek a társadalmi támogatásban, mivel a felekezeti barátok értékesebb támogatást nyújtanak, mint a más hálózatokból származó barátok. A tanulmány azt is állítja, hogy a társadalmi hálózat hatása az egyénre nem vezethető le pusztán a kötelek számából és azok súlyából, mert a közös hálózati identitástudat és a környezet, ahol az fogan, szintén számít. A szerzők szerint nehezen elképzelhető, hogy az USA kontextusában egy nem vallási alapú társadalmi hálózat ugyanilyen hatással legyen az egyén életére (Lim–Putnam 2010).

Vallásos társadalmi hálózatok és a szolidaritás

McPherson, Smith-Lovin és Cook (2001) azt állította, hogy az azonos vallású tagok közötti kötelek gyakorta szorosabbak más kapcsolatoknál. Ezen erős kötelek miatt valószínűbb, hogy más felekezeti tagoknak inkább nyújtanak azonnali segítséget, ha kell, mint más szociális csoportnak, legyen szó közös hobbin alapuló csoportról vagy munkatársi kötelekről.

Stroope (2011b) megvizsgálta a személyes felekezeti részvétel hatásait és az egyén vallásos társadalmi hálózatait. A felekezeti tagok közötti kapcsolatokat, azok társadalmi beágyazottságát, a felekezeten belüli barátok számának arányához képest vizsgálta, a 2007-es Baylor Religion kutatás alapján. Az eredmények azt mutatják, hogy a társadalmi beágyazottság jelentős hatással van az egyén vallási tevékenységének mértékére. Minél nagyobb a barátok aránya egy vallási közegben, az egyén annál aktívabban vesz részt a közösség életében. Emellett a felekezeti beágyazottság kevésbé erős, de azért jelentős hatással bír az egyén vallásosságára.

Vallási társadalmi hálózatok és polgári tevékenység

Lewis, MacGregor és Putnam (2013) a vallásosság és a polgári tevékenység pozitív kapcsolatának hátterét vizsgálta, és hipotézisük arra vonatkozott, hogy vannak-e társadalmi hálózatok a jelenség hátterében. Felvetették, hogy a kiterjedt társadalmi hálózatok általában magasabb fokú részvételhez járulnak hozzá, és azt, hogy a vallásos amerikaiak a civil társadalmi életben gyakrabban vesznek részt, mint kevésbé vallásos kortársaik. Megvizsgálták a vallásosság különféle aspektusait, például a személyes vallási élmény hatását. Különböző feltevések vannak azzal kapcsolatban, hogy a személyes vallási élmény hogyan alakította az egyén tetteit. Egyes szerzők a vallási tanítás üzenetére és annak az egyénre gyakorolt hatá-

sára fókuszálnak, mások kognitív keretek mechanizmusairól beszélnek, ami szerint a vallásosság növelheti az ember szimpátiáját más egyének iránt, ezáltal magyarázva a társadalmi életben való viselkedésüket. Lewis, MacGregor és Putnam (2013) szerint a vallásos élet a felekezeti berendezkedésben történik, és a vallásos emberek így tanulhatják és gyakorolhatják civil társadalmi érzékenységüket. Egyes magyarázatok a lelkészek tetteire és szerepére, valamint a különböző vallási csoportok társadalmi felelősségvállalási arányaira fókuszálnak. A részvétel azért magasabb a vallásos közegben, mert azon keresztül az emberek új kapcsolatokat alakíthatnak ki, és növelhetik a társadalmi hálózataikat. Az új barátok miatt az emberek még inkább be lesznek vonva a gyülekezeten belüli felelősségvállalásba, felelősséget éreznek a csoport többi tagja iránt (Lewis–MacGregor–Putnam 2013).

A szerzők azt állítják, a vallási hálózatok nagyobb társadalmi támogatást, több társadalmi erőforrást nyújtanak, így jobban hozzájárulhatnak a társadalmi felelősségvállaláshoz, mint más társadalmi hálózatok. A vallási hálózatok továbbá gyakran szorgalmazzák a társadalmi támogatás és segítségnyújtás normáit, amivel a tagok aktívabbá is válnak. Ezek a társadalmi hálózatok ugyanakkor toborzó hálózatként is működnek az önkéntes munkához, mivel az emberek helyénvalóbbnak tartják, hogy ilyen hálózatból érkező barátokhoz forduljanak, mint más hálózatokból való barátokhoz, például a munkahelyi hálózatból valókhöz. És a végső érv, hogy a vallási csoportokban számos, szociális és politikai ügyekbe bevont ember van, akik ösztönözhetnek, vagy akár be is vonhatnak másokat a különféle ügyekbe. Ezek az emberek lehetnek bármilyen társadalmi hálózat – például kereskedelmi szövetség vagy Rotary Club – tagjai, tehát a hálózat működése mögött álló okok nem feltétlenül a vallási homogenizmusból fakadnak, hanem annak különleges mivoltából (Lewis–MacGregor–Putnam 2013, 333–335).

Összegezve a kutatási eredményeket: az erős vallási társadalmi hálózatok a társadalmi felelősségvállalás és a kapcsolódó tevékenységek pontos előrejelzése lehetnek (Lewis–MacGregor–Putnam 2013, 344), a kutatási eredmények alapján pedig arra következtethetünk, hogy a társadalmi hálózat lényegesebb, mint a hitrendszer típusa vagy a közösségi részvétel gyakorisága.

Az észak-amerikai kutatások összegzése

Ha Freeman (2004) négyes kategóriarendszerét vesszük alapul a vizsgált tanulmányok esetében, megállapíthatjuk, hogy többségük alkalmazott társadalmihálózat-elméletet, de csak egyikük alkalmazta a grafikus

SNA-módszert. Herman egy blokkmodell-elemzést készített egy anglikán gyülekezetéről, amelyet Freeman harmadik kategóriájába lehetne sorolni.

1. táblázat. Az észak-amerikai társadalmi hálózat és vallás témájú cikkek kategorizálása (forrás: szerzői szerkesztés, Freeman 2004 alapján)

Szerző(k) és évszám	1. észleli a társadalmi szereplők közti kapcsolat fontosságát	2. adatot gyűjt a társadalmi szereplők közti kapcsolatról	3. grafikus ábrázolást használ a minták megtalálásához	4. összetett statisztikát alkalmaz a minták elemzéséhez
Herman 1984	×	×	×	
Stark–Bainbridge 1980	×	×		
Cavendish–Welch–Leege 1998	×	×		
McIntosh–Sykes–Kubena 2002	×	×		
Krause–Wulff 2005	×	×		
Brashears 2010	×	×		
Lim–Putnam 2010	×	×		
McPherson–Smith-Lovin–Cook 2001	×	×		
Stroope 2011	×	×		
Stroope 2012	×	×		
Lewis–MacGregor–Putnam 2013	×	×		

A többi munka addig a szintig jutott, hogy felismerte a társadalmi hálózatok fontosságát a vallási csoportokra nézve, és empirikus adatokat gyűjtött róluk, de nem használt grafikus ábrázolást a bemutatásukra, sem az SNA-val kapcsolatos statisztikákat az elemzésükre. Ez az eredmény azt sugallja, hogy a társadalmi hálózatkutatói megközelítés jelen van ugyan az észak-amerikai szociológusok munkáiban, de nem használják a társadalmi hálózatkutatók módszerét, hogy grafikusan is megjelenítsék a vizsgálat tárgyai közötti kapcsolatokat. Sokkal inkább a Robert D. Putnam munkásságában bevezetett társadalmi tőke koncepcióját használják. Putnam a társadalmi tőke-modelljét jórészt a vallásos részvétellel

alapozta, és Campbell-lel egy egész kötetet szánt arra, hogy tanulmányozza Amerikában a vallásosság hatásait az egyén társadalmi életére és társadalmi tőkéjére (Putnam–Campbell 2012).

*A társadalmi tőke újraértelmezése:
a társadalmi hálózati normák kötőanyaga*

Elméleti szempontból a társadalmi hálózat és a társadalmi tőke elmélete szorosan összefügg. Mindkettő a társadalomnak egyazon tudományos értelmezéséből fakad, és fejlődésük nagyjából párhuzamosan zajlott. A módszerek közti látható kapcsolatok szorosan összekötik a kettőt, mivel a társadalmi tőke a társadalmi hálózatok kötőanyaga és építőköve. A legnagyobb különbség nem az elméletben, hanem a módszertanban rejlik. A társadalmi tőke csak elméleti szinten létezik, gyakorlati alkalmazása hiányos. Ha meg szeretnénk érteni a vallási társadalmi hálózatokat, fel kell ismernünk, hogy ezek normák és értékek összetett rendszerei, és összefüggnek a vallási csoport normájával és értékrendszerével. A hálózatok működése a különféle vallási közösségek hitelvein és hitvallásán alapul, keveredve annak értékrendszerével követendő normarendszert alkot a csoport tagjai számára. Ezek a normák és értékek irányítják a csoport tagjai közti kapcsolatokat és a tagok kapcsolatait a társadalommal. Ezeknek a bonyolultan összefonódó normáknak, értékeknek és hálózatok a feltárására a társadalmi tőke koncepciója tűnik a leginkább használható elméleti megközelítésnek. Az USA-ban a vallási intézmények több társadalmi tőkét termelnek, mint bármilyen más intézmény. James Coleman véleménye szerint az amerikai vallási közösségek egyértelműen támogatják a civil társadalomban való részvételt. A vallási csoportok utat mutatnak tagjaik számára abban, hogy hogyan segíthetnek a csoporton belül és kívül. Emellett a szükséges hálózatot, találkozási pontokat és szervezési potenciált is biztosítják mindehhez, tehát gyakorlatilag mindent, ami szükséges ahhoz, hogy a jó szándékot tettekre váltsák (Coleman 2003).

Robert Wuthnow írása szerint a vallás és a vallási hálózatok szerepe a közéletben való részvétel mozgósítására többféleképpen értelmezhető. A Gallup kutatásán alapuló empirikus adatokra alapozva, Wuthnow azt is megjegyzi, hogy akik aktív vallásgyakorlók, azok gyakrabban szánnak pénzt vagy akár időt is önkéntes szervezetek támogatására, mint azok, akik nem gyakorolják vallásukat. Ez az állítás még akkor is igaz, ha a támogatott szervezetek semmilyen módon nem kapcsolódnak az egyházukhoz vagy a felekezetükhöz (Wuthnow 1999).

A közösség létező körülményeire annak társadalmi tőkéjét. A szervezeti jegyek, iránymutatások, a meglévő hálózatok és az intézményi bizalom fekteti le a közélet alapjait. Nancy Ammerman értelmezése szerint a társadalmi tőke részben bizalom, részben kölcsönös felelősség – egyrészt a közösséggel kapcsolatos információ, másrészt útmutatók formájában, amelyek ápolják a közösségi viselkedést, és kiszorítják a társadalomellenes viselkedést. Az egy közösségben jelen lévő emberek, célok és kapcsolatok hozzák létre a társadalmi tőkét. Ez a társadalmi séma erősíti a közösséget, lehetővé teszi, hogy „emberek maradjunk a farkasok között”, és lehetővé teszi a társas interakciót (Ammerman 1998, idézi: Eiesland–Warner 1998).

A társadalmi hálózati megközelítés Közép-Kelet-Európában: kutatások a rendszerváltás időszakában

Nagyon jelentős történelmi különbségek vannak e régió társadalmi fejlődésében a világ más régióihoz képest, de a közép-kelet-európai régió országai között számos párhuzamos vonást fedezhetünk fel. Paul Zulehner, Tomka Miklós és Máté-Tóth András elméletei alapján majdnem teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy Közép- és Kelet-Európa sajátos vallási jegyekkel bír, ami a vallási hitet és hovatartozást illeti, és a történelmi és társadalmi viszonyok, valamint közös értékek és identitásjegyek a közös szocialista múltban gyökereznek (Máté-Tóth–Miklušćák–Zulehner–Tomka–Toš 2000; Tomka–Zulehner 1999, 2000).

A legfontosabb tényező, ami összeköti a közép-kelet-európai régiót, nem más, mint a közös múlt, amelyen a régió országai osztoznak, valamint az 1989–1991 közötti rendszerváltással kapcsolatos közös élmények. Ezek az országok ugyanis a szovjet keleti blokkba tartoztak, és a domináns nagyhatalom átszötte a társadalmi és vallásos élet egészét, a politikai érdekeit és társadalmi értékrendszerét rákényszerítette minden, fennhatósága alatti országra. A szovjet „birodalom” nem volt új a régió lakói számára, mivel történelmükben már láttak más birodalmakat is, mint a Habsburg vagy az Ottomán Birodalom, amelyek fennhatóságuk alá vonták őket korábban. Tehát ismert volt számukra a távoli központi irányítás jelensége és a korlátozott autonómia. A rendszerváltás óriási áttörést hozott a szabadság és autonómia ígéretével a régió országai számára, de nagyban hozzájárult az erősödő nacionalizmushoz is, amit a térség egészében tapasztalni lehetett (Máté-Tóth 2010). A rendszerváltás

jelentős esemény volt, az egész térség lakossága számára illúziókat, túlzó elvárásokat keltve a gyors társadalmi és gazdasági változások terén. A térség civil társadalmából hiányoztak azok a közösségek, amelyek az „egészséges” társadalmakban általában jelen vannak. Hankiss Elemér „negatív modernizáció” elmélete a közösségi viselkedés általános leépüléséről, széles körű társadalmi szétbomlásról és a közélet leépüléséről is beszél. A legtöbb közösségi tevékenységet maga az állam irányította a rendszerváltás előtt, majd a jelentős változás után a társadalmaknak nem volt alapjuk, hogy egészséges civil társadalommá szerveződjenek, ezzel szemben az egyházak jelentős független társadalmi tevékenységet folytattak. Például Magyarországon a katolikus egyház már „földalatti” fiatal kisközösségi mozgalommal rendelkezett, ráadásul a hivatalos egyházi szerkezet mellett a kisebb neoprotestáns egyházak megalkották a Szabadegyházak Tanácsát (Szigeti–Rajki 2012). Azt is mondhatnánk, hogy a rendszerváltást egy vallási megújulás előzte meg, és intenzív vallási közösségi tevékenységek is meghatározták a korszak arculatát.

A vallási elkötelezettségen alapuló társadalmi hálózatoknak óriási szerepük volt a kommunista múlt felszámolásában, egyrészt azzal, hogy aktívan segítettek kigyomláni az államszocialista rendszert, másrészt azzal, hogy részt vettek azoknak a demokratikus erőknél a kiépítésében, amelyek átvették az irányítást a rendszerváltás után. A vallási társadalmi hálózatok kialakulásának jelenségeit elsőként teológusok, valláskutatók és vallásszociológusok tanulmányozták ebben az időben. A vallási közösségszervezés a kései kilencvenes évek végére megcsappant, és elvesztette társadalmi kohéziót alkotó jelentőségét.

Közép-Kelet-Európa vallásos mozgalmi a rendszerváltás időszakában: Movimenti és mások

A társadalmi integrációt és az új társadalmi kohéziót nagyrészt a vallásos alapokon nyugvó közösségi szellem határozta meg a közép-kelet-európai társadalmak átmeneti politikai időszakában. Számos vallási mozgalom – legtöbbjük egyben társadalmi mozgalomként is szolgált – képezi kutatás tárgyát mind Magyarországon, mind más közép-kelet-európai országokban.

A Movimenti általános elképzelése az 1990-es évek római katolikus egyházának mintájára alakult ki, ám emellett a Második Vatikáni Tanács közösségépítő eredményeire is utalhat. Az elmélet célja az volt, hogy különbséget tegyen mozgalmak és közösségek között, és a laikus emberek valamilyen formában megjelenő közösségi életére utal. A Movimentitagok a különböző országokból 1984-ben kezdtek rendszeresen talál-

kozni a fiatalok világnapján. Amennyiben megkíséreljük áttekinteni a Moviment-hez köthető alapvető magyar szakirodalmat, meg kell említenünk Kamarás István (1994) *Bensőséges bázisok* című munkáját, amely a rendszerváltás idején létező katolikus kisközösségekről szól. Dobszay János írt egy fontos könyvet a katolikus társadalmi mozgalmak történelméről „*Regnum Marianum*” *Magyarországon* címmel (Dobszay 1991). Máté-Tóth András összeállított egy tanulmányt a korszak másik nagyhatású társadalmi megmozdulásáról, az úgynevezett „Bokorról”, amelyet Bulányi György katolikus szerzetes pap vezetett (Máté-Tóth 1996). Ezek az írások példákul szolgálnak a szóban forgó csoportok társadalmi struktúrájáról és közösségi hálózatairól, s noha ez az aspektus elkerülhetetlenül a különböző elemzések részét képezi, de nem a vizsgálatok fő eleme.

A korszakot elemző tanulmányában Máté-Tóth (2011) a második világháborút követő, körülbelül negyven évig tartó titkos katolikus megmozdulások üldöztetéséről ír. Véleménye szerint a megmozdulások a katolikus hit megújítását és továbbadását tűzték ki célul, a kis közösségek tagjai papok, különböző egyházközségek tagjai és laikusok voltak. Máté-Tóth ezeket az embereket cselekedeteik alapján a hit hőseinek nevezi. Természetesen ezen közösségek vezetőinek meghatározó szerepük volt a csoportnormák és értékek alakításában és ezeken keresztül a kis vallásos csoportosulások társadalmi hálózatainak formálásában.

A katolikus kisközösségek kutatása

Kamarás István *Bensőséges bázisok* (1994) című könyvében írt az 1945 utáni magyarországi kis katolikus közösségekről. Fellelhető bizonyos meghatározó szellemi megmozdulások az egyházon belül, és ezen megmozdulások vezető erőit jellemzően a kisközösségek jelentik. Kamarás ezen közösségek létszámát 2-3000 körülire becsülte, a tagok összlétszáma így körülbelül 30-40 000 fő, a csoportok átlaglétszáma 8-tól 15 főig terjed. A tagok többsége katolikus volt. Kamarás ezeket a csoportokat különböző szempontok alapján kutatta: megvizsgálta a különböző csoportokban zajló vallási gyakorlatok formáit, a csoportban zajló különféle tevékenységeket és a kis közösségek különböző típusait. Négy különféle mozgalmat emelt ki: (1) a több mint nyolcvanéves *Regnum Marianum* mozgalmat, amely főleg a serdülőkor előtt álló fiúk nevelésével foglalkozott, de idővel egyre szélesebb teret hódító szervezési feladatokat is ellátott; (2) a Bulányi György, *Schola Piae* szerzetes pap által alapított *Bokor* mozgalmat, amely az erőszakmentességet, a szegénységet és

a jézusi példakép szigorú követését hirdette; (3) a Fokolaré nemzetközi mozgalmat, amely szintén népszerűvé vált Magyarországon, s amely a Krisztus szeretetén alapuló mindennapi élet fontosságát tanította – alapítója Chiara Lubich volt –, illetve (4) a karizmatikus mozgalmat, amely a Szentléleknek az emberek mindennapi életébe való közvetlen bevezetését tanította.

Kamarás a kisközösségek különböző kapcsolati jellegzetességeit vizsgálta, részben e négy fő csoporthoz kötődően. A kutatás kérdései a csoportok vezetési modelljeihez kapcsolódtak, továbbá a csoporttagság és vezetőség legitimitását és integrációját, a különböző csoportok nyitottságát és egymáshoz való közelségét és a különböző csoporttagok jellegzetességeit is magukban foglalták. Kamarás fontos felfedezése a társadalmi hálózatokra vonatkozóan az volt, hogy a katolikus kisközösségek általában egy szerzetes vagy egy karizmatikus laikus köré szerveződtek. Kamarás megfigyelte, hogy a kisközösségek a csoport jellegzetességeitől függően különféle életciklussal rendelkeznek. Ennek kapcsán megvizsgálta a csoportdinamikát, a csoportkonfliktusokat és ezek hatásait a csoport működésére. A kisközösségek csoporton kívüli kapcsolataival kapcsolatban megemlítette, hogy ezen kapcsolatok száma „alacsony még a kilencvenes évek elején is” (Kamarás 1994, 108).

A közösségeknek ritkán volt bármiféle kapcsolatuk a saját templomuk vezetőségével, vezetőiket az állami rendőrség és a kommunista titkos ügynökök is üldözték. A kisközösségek felének egyáltalán nem volt kapcsolata semmilyen vallásos szervezettel. Ez részint a szándékos elhatárolódásnak is betudható (lásd Bokor). Kamarás emellett vizsgálta egyénileg a csoporttagokat és azok szociológiai jellegzetességeit.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy társadalmi közösségelemzést készített anélkül, hogy szociometrikus elemzést alkalmazott vagy társadalmi kapcsolati hálózattérképet rajzolt volna. Kutatása felbecsülhetetlen értékű a vallásszociológia számára, minthogy a legtöbb kis közösség a későbbiekben eltűnt, és Kamarás felfedezései fontos tényezőként képeznek a rendszerváltozás korára jellemző vallásosság megértésében Magyarországon. A kutatás emellett jelentős a vallásos témájú társadalmi kapcsolati rendszerek kutatása szempontjából is. Kamarás kutatási témájának természetéből eredően bevezette a társadalmi közösség vizsgálatának koncepcióját, illetve néhány újszerű módszert is.

A Regnum Marianum kutatása

A Regnum Marianum egy magyar eredetű katolikus szellemi mozgalom. Létrejötté 1896-ra datálható, de törvényes alapítása 1903-ban történt. Kilenc, a világméretű katolikus szellemi mozgalmak peremén lévő, az egyházközségektől függetlenül dolgozó katolikus pap alapította. Kiindulási ötlete az volt, hogy egy olyan világméretű papi közösséget hozzanak létre, amelynek tagjai eskü letétele nélkül tudnak tevékenykedni. Eredeti célja az volt, hogy ösztönözze a fiatal fiúkat, hogy ne az utcán, haszontalan tevékenységek végzésével töltsék el szabadidejüket (Dobszay 1991). A szervezetet az államszocialista rendszerben 1951-ben erőszakosan feloszlatták, vezetőit bebörtönözték. A mozgalom egy titkos, földalatti mozgalommá vált, és keményen harcolt a kommunista elnyomással szemben különböző tevékenységek végzése és fenntartása, kis közösségek alapítása és a hitszellem terjesztése révén. A közösségi szemléletű megközelítés ritkán szerepel Dobszay munkájában, mivel áttekintése elsősorban történeti jellegű, de következtethetünk arra, hogy a Regnum Marianum-csoportok szoros társadalmi hálózata az 1970-es, 1980-as és a korai 1990-es években aktív volt. Ezek a csoportok rejtőzködésre és titkos tevékenykedésre voltak kényszerülve, de vallásos hálózati-kapcsolati rendszerként is működtek, s a mozgalmak fenntartását szolgálták.

A Bokor mozgalom

A Bokor mozgalom különleges módon működött, s úgy alapították, ahogyan Jézus alakított ki saját közösségét a bibliai időkben (Máté-Tóth 1996; Zsummera 1998). A szervezet tevékenysége a csoporttagok intenzív és hatékony együttműködésén és kapcsolatain alapult, akik körülbelül 12-15 fős kis csoportokba, közösségekbe szerveződtek. A kisközösségek egy nagy, vallási alapú kapcsolati hálózatba tartoztak. A bizalom összetartó erőként jelent meg ezekben az erős emberi kötelekeken alapuló szociális mozgalmakban, ami képessé tette őket arra, hogy szembeszálljanak a kommunista titkosrendőrséggel, amely a csoportok felszámolására törekedett. A fő törekvés a közösség bővítésére irányult: célul tűzték ki, hogy a tagok maguktól csatlakozzanak a Bokorhoz, szellemileg gazdagodjanak a közösségben való részvétel által, és ők maguk is alapítsanak új kis közösségeket saját vezetésükkel. Ezzel a hozzáállással a társadalmi közösségi hálónak bokor módjára kell növekednie – ami végül nem történt meg az egyes csoporttagok személyes készségeinek és motivációjának hiánya miatt. A közössége-

ket a szervezők tartották egyben, és ők voltak felelősek a találkozók megszervezéséért, felügyeletéért. A közösségek ágazatokba tömörültek, és ezek vezetőit a közösségen belül választották ki a horizontális kommunikáció erősítésére. A közösségek és az ágazatok függetlenek voltak, és különböző témákat illetően rendszeres találkozókat tartottak. A tagok az élet különböző területein tevékenykedő nők és férfiak voltak, akik minden második-harmadik héten, valamint nyaranta egy nagy találkozó keretében összegyűltek, hogy a hit, az élet és a társadalom fontos kérdéseit megvitassák. A Bokor mozgalom a társadalmi közösségi hálózat alkalmazásának kitűnő példája, és az ezt elemző tudományos munkák elsőként alkalmazzák a rendszerszemléletet a kelet-közép-európai vallásos közösségek vizsgálata során.

A Bokor vezetője nagy hatást gyakorolt a szervezetre, és Máté-Tóth (Máté-Tóth 2011) a Bokor mozgalom vezetőjének, Bulányi György atyának az életén és munkásságán keresztül mutatta be a mindennapi hősök fogalmát. Véleménye szerint ezek a hősök – Bulányit is beleértve – jelképes alakok voltak mind a vallás, mind a társadalom területén. Máté-Tóth a kommunista korszakot két szakaszra osztotta fel: az első 1945 és 1974, a második 1975 és 1990 között zajlott, amely második korszakot Máté-Tóth a „babiloni fogság” analógiájával írta le. Ez a második szakasz sokkal kevésbé erőszakos időszak, kevesebb akadállyal a vallásos szervezetek számára, de az állami rendőrség és a titkosügynökök zaklatása ekkor még nem ért véget (Máté-Tóth 2011).

Vallásos társadalmi közösségek az átmeneti korszak előtti Magyarországon

Kamarás, Dobszay és Máté-Tóth munkái alapján arra következtethetünk, hogy a társadalmi közösségelemzés koncepcióját széles körben alkalmazták az átmeneti korszak előtti magyarországi Movimenti-csoportok kutatása során. Ezek a csoportok nem tevékenykedhettek szabadon a magyar társadalomban, a rendőrség és a titkosszolgálat szigorú ellenőrzés alatt tartotta őket. Kétségtelenül erőszakos eszközökkel kísérelték meg szabályozni és korlátozni ezeknek a csoportoknak a tevékenységét. Ez a külső nyomás kényszerítette rá ezeket a csoportokat arra, hogy sajátos, védekező módon szerveződjenek, és ezáltal megakadályozzák a titkosügynökök és más lehetséges megszállók beszivárgását.

Az átmeneti időszak utáni korszak társadalomhálózati megközelítése a közép-kelet-európai országok vallásszociológiájában

Pusztai Gabriella felhasználta a társadalmi tőke és a társadalmi közösségi szempontokat a Magyarországon működő felekezeti iskolákról szóló munkájában (2004). A magyar felekezeti iskolákba járó gimnazista diákok körében végzett felmérésében alkalmazta és tesztelte Pierre Bourdieu és James Samuel Coleman koncepcióját a kulturális tőke és a vallásos társadalmi közösségek erejéről. Megemlíti, hogy a magyar felekezeti iskolák alapítása a hívő szülők szoros társadalmi hálózatára épül. Ezeknek az iskoláknak egymással nagyon erős és szoros kapcsolatuk van, elsősorban az egyes évfolyamok között, ami a diákokat tanulásra és a partneriskolák tanulóihoz képest jobb teljesítményre ösztönzi. Ez a fajta előny nincs jelen az állami vagy nem egyházi magániskolákban, mert nem rendelkeznek ezzel az erős társadalmi hálózati közösséggel a háttérben. A kutatás eredménye alapján a felekezeti iskolák azon diákjai, akik vallásos családi közegből érkeznek, jobban teljesítenek az olyan gyerekeknél, akik nem rendelkeznek vallásos háttérrel. Tehát Coleman koncepciója a normák által irányított, zárt társadalmi közösségekből érkező diákok jobb teljesítményéről igazolásra került Magyarországon (Pusztai 2004).

Bahovec, Potocnik és Zrinscak (2007) írtak elsőként a társadalmi tőkéről és a vallásról közép-kelet-európai kontextusban. Kutatásuk középpontjába a társadalmi tőkét állították, és szekunder elemzést készítettek az elérhető EVS-kutatások adatainak felhasználásával. A társadalmi közösségekről is szót ejtenek, de a közösség vizsgálatának semmilyen közvetlen formáját nem alkalmazzák.

A magyarországi új vallási mozgalmakról szóló kutatásukban Máté-Tóth, Török és Nagy (2008) alkalmazták a kutatott vallási csoportokban a társadalmi beágyazottság koncepcióját és a társadalmi közösségi koncepciót, hogy meggyőződjenek a különböző új vallási mozgalmak működéséről. Eredményeik alapján a magasabb szintű társadalmi beágyazottság és a belső tartalomra irányuló társadalmi közösség szoros kapcsolatban áll a vallásosság magas szintjével és a Jehova tanúinak vallási jelenlétével. A Tanúknak nagyon erősen befelé orientált társadalmi hálózatuk volt, az egyének barátainak többsége is a csoportból származott, alig volt néhány munkahelyi kolléga a társadalmi hálózatban. A tagokat gyengébb társadalmi kötelek fűzték azokhoz a kollégákhoz, akik nem tartoztak a Tanúk közé. Házasságok is szinte kizárólagosan tagok között kötődtek. A befelé irányuló, zárt társadalmi hálózat az üdvözülés mint a legfőbb vallásos jó kizárólagos szemléletén alapult,

amely a társadalomnak a tagok iránt megnyilvánuló ellenszenves hozzáállásával társult (Máté-Tóth et al. 2008).

A kutatást Máté-Tóth és Nagy (2011) a szcientológia követőire is kiterjesztette. A vizsgálatot több mint 400 magyar szcientológus részvételével végezték egy kérdőív kitöltésével, és nagy hangsúlyt fektettek a társadalmi közösség és a társadalmi tőke szempontjaira. Az eredmények markáns csoporton belüli szolidaritásról tettek tanúbizonyságot, amelyet különleges, a vallásos csoporttagok erős szociális közösségén alapuló, közösségi normacsoport irányított. A társadalmi hálózat a szcientológusok körében biztonsági hálóként funkcionál, amely üzleti és munkalehetőségeket is jelent a csoporttagok számára. A vallási csoport társadalmi hálózata képes arra, hogy segítse az egyéneket (a válaszadók magas százaléka kapott vagy nyújtott segítséget más szcientológusoktól/nak). A segítségnyújtás legfontosabb formájának a baráti tanács bizonyult, de a résztvevők nagy arányban adtak kölcsön pénzt a csoport más tagjainak, továbbá a csoporttagok a társadalmi kapcsolati hálójukat használták fel arra, hogy – egyfajta szívességgként – segítsék a csoporttagokat a munkaszerzésben vagy egy szerződés megkötésében (Máté-Tóth–Nagy 2011).

Nagy (2010) a társadalmi tőke és vallásosság kapcsolatáról és a társadalmi tőke kialakulásának folyamatában a vallásos társadalmi hálózat szerepéről publikált cikkében bemutatja a társadalmi tőke területének fő koncepcióját, és áttekinti a közép-kelet-európai kutatások eredményeit.

Kijelenthetjük, hogy a társadalmi tőke koncepciója meglehetősen nagy hatású, amelyet vallásos területeken nyilvánvalóan alkalmaztak, ám a társadalmi hálózatot közvetlenül nem elemezték. A társadalmi közösségi hálózatot a legtöbb kutató a vallásos társadalmi tőkének csupán egy dimenziójaként tartja számon.

Sinziana Preda (2011) a román és cseh baptisták identitását és társadalmi hálózatát vizsgálta. A romániai baptista bevándorlók a gazdasági nehézségek elől menekülve cseh földre költöztek. A Cseh Köztársaságba bevándorló baptista romániai emigránsok esetét a társadalmi hálózat koncepciójának felhasználásával magyarították. A vallásos társadalmi hálózatuk védelmet nyújtott számukra, amíg nem találtak maguknak munkát, és beilleszkedtek a cseh társadalomba. A fő társadalmi hálózatuk vallásos elemekből épült fel: a baptista gyülekezet fontos szerepet játszott a bevándorlók társadalmi integrációjában. A bevándorlás folyamatának szociális és gazdasági része könnyebben zajlott le, így az ezzel járó trauma jelentősen kisebb volt a tagok számára a vallásos társadalmi közösségnek köszönhetően.

A közép-kelet-európai cikkek

A közép-kelet-európai cikkek elemzési eredményeit a 2. táblázat mutatja. Több szerző a vallásszociológia területén kutatta a különböző szociális szereplők közti összefüggéseket. Nagy hangsúlyt fektettek a közösségi hálózati aspektusra a különböző vallási csoportok körében, de a kutatások többsége nem gyűjtött specifikus adatokat a társadalmi szereplők közti összefüggésekről. Ha összehasonlítjuk a 2. táblázat (Közép-Kelet-Európa) és az 1. táblázat (Észak-Amerika) eredményeit, észre kell vennünk, hogy a társadalmi hálózati elemzések módszereinek vizsgálata és az elméleti munkák az észak-amerikai rendszerekben gyakoribbak. A társadalmi hálózatok elmélete nagyon fontos a közép-kelet-európai kutatásokban, de a módszereket nem alkalmazták széles körben. A vallásos társadalmi közösség szemléltetésére alkalmazott grafikus ábrázolás egyáltalán nem lelhető fel a közép-kelet-európai kutatásokban. E módszer jelentheti a következő lépést a társadalmi hálózatanalízis alkalmazásában. A még alaposabb hálózatanalízis-módszerek iránti igény tehát reálisnak tűnik, minthogy sokféle tanulmány megjelent már a társadalmi-közösség-elmélet terén.

2. táblázat. A közép-kelet-európai társadalmi hálózat és vallás témájú cikkek kategorizálása (forrás: szerzői szerkesztés, Freeman 2004 alapján)

Szerző(k) és évszám	1. észleli a társadalmi szereplők közti kap- csolat fon- tosságát	2. adatot gyűjt a tár- sadalmi sze- replők közti kapcsolatról	3. grafikus ábrázolást használ a minták megtalálásá- hoz	4. összetett statisztikát alkalmaz a minták elemzéséhez
Dobszay 1991	×			
Kamarás 1994	×	×		
Máté-Tóth 1996	×	×		
Zsumbera 1998	×			
Pusztai 2004	×	×		
Bahovec- Potocnik- Zrinscak 2007	×			
Máté-Tóth- Török-Nagy 2008	×	×		
Nagy 2010	×			

A 2. táblázat folytatása

Szerző(k) és évszám	1. észleli a társadalmi szereplők közti kap- csolat fon- tosságát	2. adatot gyűjt a tár- sadalmi sze- replők közti kapcsolatról	3. grafikus ábrázolást használ a minták megtalálásá- hoz	4. összetett statisztikát alkalmaz a minták elemzéséhez
Máté-Tóth-Nagy 2011	×	×		
Preda 2011	×	×		
Máté-Tóth 2011	×			

Összegzés

A tanulmány a társadalmi kapcsolathálózat elemzése és a vallás kapcsolatát vizsgálta észak-amerikai és közép-kelet-európai kutatások alapján. A két földrajzi területen publikált cikkek átfogó elemzésének célja az volt, hogy a társadalmi közösgéelemzés alkalmazására példákat találjanak a valláskutatók. A tanulmányokat két táblázatban foglaltuk össze, az elemzésükre kidolgozott koncepciót (Freeman 2004) kategorizációra használtuk.

Az egyes tanulmányokat a társadalmi kapcsolati hálózat elemzési módszereinek alkalmazása, a társadalmi hálózatelmélet és a vallási területek különböző aspektusainak kutatása alapján választottuk ki, és eltekintettünk a kifejezetten társadalmi tőke és vallás témájával foglalkozó írásoktól, így csak azokra a cikkekre koncentráltunk, amelyek egyértelműen a társadalmi közösség témájához kötődtek. Megpróbáltuk tisztázni a társadalmi tőke és közösség közötti kapcsolat fogalmát. A legtöbb vizsgált cikk empirikus módszereket használt, a felmérések kutatások különböző társadalmi közösségi jellegzetességekre vonatkoztak. Csupán egyetlen cikk, Herman (1984) munkája használta napjaink társadalmi kapcsolathálózati elemzés módszerének elődjét, a blokkmodell-elemzést. A társadalmi közösségek hálózatainak grafikus ábrázolása teljesen hiányzik a vizsgált cikkekből. Ugyanígy az elemzés grafikaihoz és mintáihoz kötődő statisztika is hiányzik az elemzésekből, a sablonszerű regressziós statisztikát főképp csak arra használták, hogy elemezzék a különböző cikkekben megjelenő társadalom-közösséghez köthető változókat.

Kijelenthetjük, hogy a társadalmi kapcsolathálózati elemzés elméletihez és gyakorlatiához köthető valódi előnyöket a két vizsgált földrajzi

terület egyikén sem használták ki. A társadalmi hálózati megközelítéseket Észak-Amerikára vonatkozólag szélesebb körben használták, nem csak elméleti síkon, hanem az empirikus kutatásokhoz kötődő adatgyűjtés szintjén is.

Még mindig sok lehetőség rejlik az SNA-módszerek és -elméletek alkalmazásában mindkét földrajzi területen. A különböző vallási csoportok társadalmi hálózatának feltérképezése az itt bemutatott kutatások által felvetett kérdésekben is jobb megértést eredményezne. Például a más társadalmi hálózatú közösségekkel összehasonlított vallási közösségek sajátosságai is fellelhetőek lennének, ha a közösség szintjén valódi SNA-kutatások történnének. Szükséges lenne egy többdimenziós társadalomhálózati térkép rajzolása, a különböző közösségek grafikus megjelenítése további elemzések céljából – ezzel megteremtve a társadalomhálózati statisztikák felhasználásának a lehetőségét is. A módszer előnyeit az egyébként nehezen megválaszolható kutatási kérdések megválaszolásában lehetne kihasználni, ily módon kiépítve az új eredmények és a vallásos közösségek megértését segítő új módszerek útját.

Irodalom

- Ammerman, Nancy T. – Carroll, Jackson – Dudley, Carl S. – McKinney, William (1998 eds.): *Studying Congregations: A New Handbook*. Nashville, Abingdon.
- Bahovec, Igor – Potocnik, Vinko – Zrinscak, Siniša 2007: *Religion and social capital: the diversity of European regions. Social Capital and Governance*. Berlin, Lit-Verlag. 175–200.
- Brashears, Matthew E. 2010: Anomia and the sacred canopy: Testing a network theory. *Social Networks*, 32/3., 187–196.
- Cavendish, James C. – Welch, Michael R. – Leege, David C. 1998: Social Network Theory and Predictors of Religiosity for Black and White Catholics: Evidence of a „Black Sacred Cosmos”? *Journal for the Scientific Study of Religion*, 37/3., 397–410.
- Coleman, John A. 2003: Religious Social Capital. Its Nature, Social Location, and Limits. In Smidt, Corwin (ed.): *Religion as Social Capital: Producing the Common Good*. Waco, TX, Baylor University Press. 33–47.
- Davie, Grace 2013: *The sociology of religion: A critical agenda*. Sage.
- Dobszay, János 1991: *Így – vagy sehogy. Fejezetek a Regnum Marianum életéből*. Budapest, Regnum Marianum.
- Durkheim, Emile 2012: *The elementary forms of the religious life*. Courier Dover Publications.
- Eiesland, Nancy L. – Warner, R. Stephen 1998: Ecology: Seeing the Congregation in Context. In Ammerman, Nancy T. et al. (eds.): *Studying Congregations*. Nashville, Abingdon Press. 40–77.
- Freeman, Linton C. 2004: *The development of social network analysis*. Vancouver, Empirical Press.
- Hamilton, Malcolm B. 2001: *The sociology of religion. Theoretical and comparative perspectives*. Psychology Press.

- Hankiss Elemér 1982: *Diagnózisok*. Budapest, Magvető.
- Herman, Nancy J. 1984: Conflict in the Church: A Social Network Analysis of an Anglican Congregation. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 23/1., 60–74.
- Hoge, Dean R. – Roozen, David A. 1979: *Understanding church growth and decline, 1950–1978*. Pilgrim Press.
- Kamarás, István 1994: *Bensőséges bázisok. Katolikus kisközösségek Magyarországon*. Budapest, Országos Közoktatási Intézet.
- Krause, Neal – Wulff, Keith M. 2005: Research: Church-Based Social Ties, A Sense of Belonging in a Congregation, and Physical Health Status. *International Journal for the Psychology of Religion*, 15/1., 73–93.
- Lewis, Valerie A. – Macgregor, Caroll Ann – Putnam, Robert D. 2013: Religion, networks, and neighborliness: The impact of religious social networks on civic engagement. *Soc Sci Res*, 42/1., 331–346.
- Lim, Chaeyoon – Putnam, Robert D. 2010: Religion, Social Networks, and Life Satisfaction. *American Sociological Review*, 75/6., 914–933.
- Máté-Tóth, András 1996: *Bulányi und die Bokor-Bewegung*. Wien, Ungar. Kirchensoziolog. Inst.
- Máté-Tóth, András 2010: Thinking about God in Central and Eastern Europe. In Porció, T. (ed.): *The Study of Religions in Szeged*. Szeged, JATE Press. 55–63.
- Máté-Tóth, András 2011: *Heroes of Faith. Paper presented at the Heroes and Celebrities in Central and Eastern Europe*. Szeged.
- Máté-Tóth, András – Mikluščák, Pavel – Zulehner, Paul M. – Tomka, Miklós – Toš, Niko 2000: *Nicht wie Milch und Honig: unterwegs zu einer Pastoraltheologie Ost(mittel)europas*. Eine Veröffentlichung des Oasteralen Forums Wien. Schwabenverlag.
- Máté-Tóth András – Nagy Gábor Dániel 2011: *Szcientológia Magyarországon. Alternatív vallásosság*. Budapest, L'Harmattan.
- Máté-Tóth András – Török Péter – Nagy Gábor Dániel 2008: Az új vallási közösségek viszonya a társadalomhoz. In Máté-Tóth András – Nagy Gábor Dániel (szerk.): *Vallásosság / változatok. Vallási sokféleség Magyarországon*. Szeged, JATE Press. 29–46.
- McIntosh, William Alex – Sykes, Dianne – Kubena, Karen S. 2002: Religion and Community among the Elderly: The Relationship between the Religious and Secular Characteristics of Their Social Networks. *Review of Religious Research*, 44/3., 109–125.
- McPherson, Miller – Smith-Lovin, Lynn – Cook, James M. 2001: Birds of a Feather: Homophily in Social Networks. *Annual Review of Sociology*, 27, 415–444.
- Nagy, Gábor Dániel 2010: Faith-based Social Capital in Central and East Europe. In Porció, T. (szerk.): *The Study of Religions in Szeged*. Szeged, JATE Press. 65–73.
- Preda, Sinziana 2011: Being Baptist and being Czech: a specific identity in Romania. *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, 10/30., 56–79.
- Pusztai, Gabriella 2004: *Iskola és közösség*. Budapest, Gondolat.
- Putnam, Robert D. – Campbell, David E. 2012: *American grace: How religion divides and unites us*. Simon and Schuster.
- Sampson, Samuel F. 1969: *Crisis in the Cloister*. Unpublished Ph.D. Dissertation. Cornell University.
- Scott, John – Carrington, Peter J. 2011: Introduction. In Scott, J. – Carrington, P. J. (eds.): *The SAGE handbook of social network analysis*. London, Thousand Oaks, Sage publications. 1–8.

- Stark, Rodney – Bainbridge, William Sims 1980: Networks of Faith: Interpersonal Bonds and Recruitment to Cults and Sects. *American Journal of Sociology*, 85/6., 1376–1395.
- Stroope, Samuel 2011: Hinduism in India and Congregational Forms: Influences of Modernization and Social Networks. *Religions*, 2/4., 676–692.
- Stroope, Samuel 2011: Social Networks and Religion: The Role of Congregational Social Embeddedness in Religious Belief and Practice. *Sociology of Religion*, 73/3., 273–298.
- Szigeti Jenő – Rajki Zoltán 2012: *Szabadegyházak története Magyarországon 1989-ig*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Tomka, Miklós – Zulehner, Paul M. 1999: *Religion in den Reformländern Ost(mittel)europas*. Schwabenverlag.
- Tomka, Miklós – Zulehner, Paul M. 2000: *Religion im gesellschaftlichen Kontext Ost(mittel)europas*. Schwabenverlag.
- Troeltsch, Ernst 1992: *The social teaching of the Christian churches*. Westminster, John Knox Press.
- Weber, Max 1958: *The Protestant ethic and the spirit of capitalism*. Translated by Talcott Parsons. New York, Charles Scribner.
- White, Harrison C. – Breiger, Ronald L. 1975: Pattern across networks. *Society*, 12/5., 68–74.
- Wuthnow, Robert 1999: Mobilizing Civic Engagement: The Changing Impact of Religious Involvement. In Skocpol, T. – Fiorina, M. P. (eds.): *Civic Engagement in American Democracy*. Washington, D. C., Brookings Institution Press. 331–363.
- Zsumbera Árpád 1998: A Bokor kisközösségi mozgalom és a pártállam. „Kváziellenzéki” mozgalom a Kádár-rendszerben. *Valóság*, 41/8., 52–63.

Az Eucharisztikus Világkongresszus tribünje a Hősök terén a Városliget felől, 1938-ban. © Császy Alice/Fortepan

Szakmai találkozó Homokmégyen, 1984-ben. Balról jobbra: Kovács Teréz, Szelényi Iván, Fasang János és Juhász Pál © Jankó Attila/Fortepan

Beszélgetés Szelényi Ivánnal a társadalmi tőke szerepéről a hatalom, a piac és a „varázskertek” működésében

A beszélgetést Füzér Katalin készítette

K

ezdésképpen arról kérdeznék, hogy szerinted milyen szerepe van a kapitalizmusok különféle változataiban az emberek közötti együttműködések lehetőségeivel, lehetetlenségeivel kapcsolatos jelenségeknek. Tulajdonképpen már elkezdjük a beszélgetést néhány perce azzal, hogy Max Weber nyitott és zárt társadalmi kapcsolatokra vonatkozó fogalmait boncolgattuk – haladhatunk ezek mentén, de másfajta nyelvezetet is lehet használni, én társadalmi tőkének nevezem ezt a jelenséget.

Először talán még általánosabban kezdeném. Webernek a nyitott társadalmi viszonyokra vonatkozó fogalma egy ideáltípus. Teljesen nyitott társadalmi kapcsolatok nem léteznek. A kapcsolatok bezártsága jöhet kívülről, állami szabályozásként, de a szabályozatlan piac is hozhat létre zárt kapcsolatokat. A szabad versenyos kapitalizmus közelítette meg talán leginkább a weberi nyitott társadalom, nyitott csoportok eszméjét. De teljesen nyitott társadalom vagy gazdaság soha nem létezett, az általunk ismert legtisztább kapitalizmusok esetei sem ilyenek. Gyakran nem teljesen nyitottak, mert ha nincs valamiféle állami szabályozás, akkor még a tiszta piacok is képesek monopolhelyzeteket vagy kartelleket létrehozni. Vegyük példaként John Rockefeller olajbirodalmát. John Rockefeller az olajkutaktól a vasutakon keresztül a finomítóig, sőt egészen a benzinkutakig mindennek tulajdonosa volt. Ez azt jelentette, hogy az árakat verseny nélkül ő határozhatta meg. John Rockefeller jövedelme magasabb volt, mint a profitja lett volna szabad piaci versenyben. A piaci versenyben kialakuló profit feletti jövedelmet nevezük angolul „rent”-nek, magyarul járadéknak.

Hosszú időn keresztül így működött az OPEC. Az OPEC lényegében egy kartellszerű megállapodás: nagy olajtermelők megállapodtak abban, hogy korlátozzák az olajtermelésüket, és meghatározzák, hogy mi lesz az az ár, ami az ő versenyben elérhető profitjuk felett van. Ez ma egyébként nem működik, mert visszaesett az olaj iránti kereslet, s az olajtermelők a jövedelmük fenntartása miatt kénytelenek többet termelni és az alacsonyabb árakat elfogadni. De sok éven keresztül az OPEC az olajkínálat korlátozásával a szabad versenyben kialakultnál magasabb árat tudott elérni, vagyis a profiton túl járadékhoz jutott. Ez azért lényeges megkülönböztetés, mert ez a járadék nem ad semmit se hozzá az olajhoz, ettől nem fognak jobb olajt termelni. Azt lehet mondani, hogy ez olyan jövedelem, ami nem járult hozzá a produktivitáshoz – vagy hogy igazán egyszerűen fejezzük ki: amiért nem kellett semmit sem csinálni. Hasonló tulajdonképpen a földjáradék is: akinek értékes földje volt, vagy most nagyon értékes ingatlanja van jó helyen, ahol az értéke gyorsabban nő az átlagos ingatlanáraknál, termelési költségeknél, az ha nem csinál semmit sem, akkor is csak egyre gazdagabb lesz, egyre nő a vagyona. Egyébként azt várnánk, hogy aki meggazdagszik, az a vagyonaért keményen megdolgozik. Ha a piacon alakul ki ilyen helyzet, akkor éppen az államnak kell beavatkoznia, hogy ezt megakadályozza. Monopólium- és kartellelles törvényeket hoznak, amelyek révén piaci versenyeket próbálnak létrehozni. Nincs tehát teljesen szabad, nyitott csoport, nyitott társadalmi kapcsolatrendszer vagy teljesen szabad piac. Egyébként Hayek, a leginkább neoliberális közgazdászok atyja, írta egyszer: én nem vagyok tervezésellenes, azt a tervezést támogatom, amelyik a piacot a lehető legszabadabbá teszi. Nagyon szellemes megállapítás, bár nem feltétlenül értek vele egyet – a piac szabályozására szociális szempontok alapján is szükség lehet.

Zárt kapcsolatok kialakulnak nem pusztán vagy elsősorban piaci úton is. Gondoljunk itt az iskolarendszerre. Ha valaki például a Yale-en szerez jogi doktorátust, óriási előnyhöz jut, hiszen a Yale-re különösen nehéz bekerülni, a Yale-diploma tehát hiánycikk. Ha egy jogi iroda presztízt akar szerezni, akkor a Yale-en végzett jogászaival hirdeti magát. Tanszékvezetőként, dékánként én is ezt tettem: előnyben részesítettem a tanárok felvételénél azokat, akik a diplomájukat elitegyetemeken szereztek. Fontos volt, hogy a tanszékem vagy a karom honlapján olyan tanárok neve szerepeljen, akik a PhD-t a Harvardon, a Stanfordin, Chicagóban vagy a Berkeley-n szereztek meg. Ezt a zártságot nem a piac hozza létre, hanem az elitreprodukció. És zártság működik persze etnikum és gender alapján is. Az „affirmative action” ezt próbálja ellensúlyozni, igyekszik elegendő nő, etnikai kisebbséget (alacsonyabb társadalmi státuszúakat) felvenni az egyébként elittagok által elfoglalt állásokba.

Formálisan nyitott társadalmakban is vannak – jórészt az iskola-rendszeren keresztül – elitszerű zárványok. Ha a posztkommunista társadalmakra gondolunk, akkor az ilyen típusú zárt kapcsolatoknak még nagyobb jelentőségük van. Ez nagyon sok okra vezethető vissza, és a társadalmi kapcsolatok zártságának is különböző típusai alakultak ki különböző korszakokban, különböző posztkommunista társadalmakban. Közép-Európában az ideológia a nyitott társadalom volt – csak hát azt nem volt olyan egyszerű elérni. Tamás Gazsi [Tamás Gáspár Miklós – *a szerk.*], akinek mindig is volt humora, azt mondta 1990 körül, amikor még liberális volt, hogy a miénk egy törzsekből álló társadalom. És ha megnézzük az 1990-ben kialakuló politikai köröket, azok valóban jórészt baráti körök voltak. Az SZDSZ-ben a tagok – talán még inkább, mint másutt – egymás barátai voltak. Emlékszem, amikor 1994-ben vita alakult ki az SZDSZ-es barátaim között arról, hogy most belépjenek-e a koalícióba (amit nem kellett volna), akkor egy jeles barátom azt mondta: „hát én szeretném, hogy a barátaim mégis miniszterek legyenek, hiszen olyan régen akarnak miniszterek lenni”. Ugyanez persze jelen volt az MDF-ben és természetesen az MSZP-ben, ahova az MSZMP-s gárda rekrutálódott. Nem is beszélve a Fideszről, amelynek alapítói ráadásul gyakran egy kollégiumi szobában laktak. Tehát valóban törzsi jellegűen szerveződtek, és a személyes kapcsolatok hihetetlenül fontosak voltak. Mégis, Közép-Európa esetében – ezen Csehországot, Lengyelországot, Magyarországot értem – a kommunista elitnek kevésbé sikerült az új elit pozícióit elfoglalni, mint a többi országban, különösen Oroszországban. Közép-Európában volt számottevő elitcsere: sokan, akik nagyon magas rangú párttisztviselők voltak, kihullottak (és hullottak is, mint a legyek). Aczél Györgytől Kádár Jánosig sokan nem tudták túlélni a rendszerváltást, de a második gárda persze megmaradt, és ott a társadalmi tőke különösképpen fontos volt. Ez főleg bizalmi tőke volt: ismerték és segítették egymást. Ám ezt nem szabad leegyszerűsíteni az MSZP-re és a kommunista káderek átörökítésére. A törzsi társadalmak mintájára az SZDSZ-esek is segítették az SZDSZ-eseket, a fideszesek is segítették a fideszeseket, mert felépült a kapcsolatrendszer, tehát kialakultak a zárt körök egy alapvetően nyitott társadalomban. Az idő múlásával ez éppenséggel nem gyengült, hanem inkább mintha erősödött volna. Ezeknek a zárt társadalmi kapcsolatoknak a kialakulásában és növekedésében feltevésem szerint nem kis szerepet játszott a gyorsított magánosítási politika. Valamennyi országban (Oroszországban a leginkább, Magyarországon is nagyon, a cseheknél és a lengyeleknél egy kicsit kisebb hévvel, de) elfogadták azt a chicagói doktrínát, hogy minden rendbe fog jönni, ha a tulajdonviszonyokat gyorsan átalakítják. Egyszer voltam egy ENSZ szervezte konferencián, 1988 őszen Helsinkiben. Ott

volt Bauer Tamás is, s azt magyarázta – és nem mondom, hogy nem volt igaza –, hogy nem érdekes, hogy az állami tulajdont mennyiért adjuk el, az a fontos, hogy megszabaduljunk tőle. Nem igaz az – mondta –, hogy a legrosszabb állami tulajdont kell eladni: éppen a legjobbat kell értékesíteni, mert arra van vevő, és adjuk el annyiért, amennyiért megveszik. Ha inkompetens lesz, aki megveszi, nem baj, majd a piac kiigazítja, s hoz helyébe kompetens tulajdonost. Tény, a privatizáció során sokan azért gazdagodtak meg, mert okosak-ügyesek voltak. De sokat segített az úgynevezett egzisztenciahitel is: az MDF-kormány idején a privatizált vállalatok vételárának akár a 90%-ára is erősen szubvencionált kölcsönt lehetett kapni. Hogy tudott valaki ilyen kölcsönt kapni, amikor még nem volt „hiteltörténete”? Amerikában van „credit rating”, megnézik, hogy volt-e már kölcsöne, visszafizette-e, és ha jó a „credit rating”-je, akkor kap kölcsönt. Magyarországon viszont senkinek sem volt „credit rating”-je. Hogy kapott tehát kölcsönt? Úgy, hogy ismert valakit a bankban.

Tehát más jellegű „credit rating”-je volt.

Így van. Itt valójában a szociális tőke volt az, ami működött, és hozzásegítette őket a vállalkozáshoz. Tény, hogy ezek között volt jónéhány, aki tönkrement, és volt, aki nagyon meggazdagodott. Úgyhogy a gyorsított magánosításnál a társadalmi tőke szükségyszerű volt. Erről nincsen indikátorom, nem tudnám megmondani, hogy valóban nő-e a zárt kapcsolatokon belül kialakuló akciók sűrűsége és az így keletkezett profit fölötti járadék, amihez hozzájutnak egyes emberek. Hajlamos vagyok azt hinni, hogy igen. Erre utal Magyar Bálint, amikor maffiakapitalizmusról ír. Szellemes, még ha kicsit zsurnalisztikus is a megfogalmazás, de nem vitás az, hogy a posztkommunista Magyarországon a politikai hatalom és a tőke között nagyon erős összefüggés volt mindig is. Azt hiszem, világos, hogy nagyon erősek ezek az összefonódások Közép-Európában másutt is. Van, amikor az efféle, társadalmi tőkén keresztüli összekapcsolódásokat korrupciónak nevezik. Én nem szeretem a „korrupció” szót használni, mert értékítéletet tükröz, és nem szeretek értékítéleteket mondani. Inkább járadéknak nevezem: tehát van valakinek bizonyos profitja, amit akkor kapott volna meg, ha valóban szabad verseny lett volna, mindenki egyforma módon versenyezhetett volna a közbeszerzésben. Ha viszont ebből a versenyből egyeseket kizártak, akkor az így zárt körben versengők profit fölötti jövedelemhez jutottak, amit Ricardo és Sorensen nyomán „rent”-nek vagy járadéknak nevezek.

Oroszországban sokkal cifrább volt a helyzet, ott ezeket az elosztásokat kizárólag a személyes kapcsolatok alapján döntötték el. Klebnyikov *A Kreml keresztapja* című könyve Jelcinnről szól, és ebben leírja, hogy

Jelcin alatt miként történt a privatizáció. Jelcin gyakran volt italos, és kedvenc lányának, Tatjánának a véleményére támaszkodott. Tatjana megmondta neki, hogy ez meg ez jó ember, ennek kell pénzt adni. Akkor aukciót hirdettek, és az aukciót úgy bonyolították le, hogy a kedvenc jelölt, akinek vagyont akartak juttatni – itt sok-sok milliárdról, százvagy ezermilliárdról volt szó, olajról, alumíniumról és hasonlóról –, létrehozott egy nem saját neve alatt működő bankot, és azt bízták meg, hogy bonyolítsa le az aukciót. Az aukció első menetében volt valamiféle verseny, s amikor vége volt az aukciónak, akkor az aukciót szervező bank azt mondta, most meg kell néznünk, hogy ki hitelképes, és aki nem hitelképes, azt kizárjuk az aukcióból. Időnként mindenkit kizártak az aukcióból, kivéve azt, aki a bank volt, és utána már csak egy versenyző volt, aki ráadásul esetleg még lefelé is licitált, így igazán olcsón megkapta, amit meg akart kapni. Ez a társadalmi tőke működtetésének tipikus esete. Megint felmerülhet a kérdés: ez korrupció? Igen is meg nem is. Korrupciónak általában akkor nevezzük ezeket a trükköket, amikor azok valamiféle jogszabállyal ellentétesek, tehát amikor a jogszabályt kijátszszák. A privatizáció esetén – Közép-Európában is, de Oroszországban, Kínában különösképpen – inkább arról van szó, hogy joghézagokban történik a közvagyon szétesztása, és nem világos, hogy mi a szabályos, és mi a jogellenes, és itt a kapcsolati tőkének óriási jelentősége van. Ezért használom a korrupció szót nagyon óvatosan.

A posztoszocialista kapitalizmusokban nemcsak nagy vagyonok halmozódtak fel, hanem ott vannak a kisebb vállalkozók, a középvállalkozók, a családi gazdaságok és így tovább. Elég nagy jelentőségük van ezeknek a vállalkozásoknak is az újkapitalizmusok életében, főként a foglalkoztatás volumene szempontjából. Kíváncsi lennék – hogy a munkásságod egy másik pontjához is kapcsolódjunk a beszélgetésben –, miképpen látod a családi gazdálkodás, családi vállalkozások kérdését, milyen szerepet tulajdonítasz nekik a szocializmusok alatt, illetve az újkapitalizmusokban.

Azt hiszem, hogy a posztkommunista kapitalizmusoknak a legsajátosabb különlegessége a politika, illetve a politikai osztály kitüntetett szerepe. Nagyon leegyszerűsítve mondhatnánk, hogy a tőlünk északnyugatra fekvő kapitalizmusokban a pénz beszél, és a politika ugat. Ez azonban nem egészen így van, mert látjuk például most az amerikai elnökválasztáson, hogy Bernie Sanders sanyargatja Hillary Clintont, mert túl közel van a Wall Streethez – és bizony tényleg túl közel van. A Clinton-alapítvány mindenféle kétséges pénzekhez is hozzájutott. Amerikában nem következmények nélküli, hogy melyik nagyvállala-

lati csoport kit finanszíroz, befolyásolja, hogy kit választanak elnökké. Szóval a tőke és a politika ott is összekapcsolódik. Sok amerikai nagykövet nem azért nagykövet, mert ő a legjobb diplomata Amerikában, hanem mert támogatja az éppen hivatalban levő elnök megválasztását. Különösen nagykövetek kinevezésében nagyon fontos a tőke szerepe. Emellett Amerikában is van egyfajta dinasztiaépülés, ami összefügg nagy tőkékkel. A Bush családnak hatalmas vagyona van, a Kennedy családnak hatalmas vagyona volt – ez pedig szerepet játszott abban, hogy a család tagjaiból elnök lett. Obamának éppenséggel nem volt nagy vagyona, mégis elnök lett, ám neki is szüksége volt a tőke támogatására. Szóval nem vitás, hogy van összefonódás. Ennek ellenére az USA-ban a politika inkább függ a tőkétől, mint a tőke a politikától.

Ennek majdnem az ellenkezője igaz a posztkommunista kapitalizmusokra, de még ez is változik régióként és időben. Amikor erről a témáról Kolosi Tamással diskuráltam, ő többször mondta, hogy most már van igazi magyar nagytőke: Csányi Sándort emlegette. Csányi már olyan jelentős személyiség, hogy ha van egy új miniszterelnök, akkor nem Csányi megy el a miniszterelnökhöz, hanem a miniszterelnök megy el Csányihoz. Ez, úgy látom, ma már nem egészen így van. Elmennek együtt futballt nézni Orbán Viktorral, de azért a kormányzat hozott néhány olyan intézkedést, ami Csányinak nagyon nem tetszett. Nem vitás, hogy kitüntetett szerepe van a politikának Magyarországon, ahogy Oroszországban is. Mindkét országban különösen jelentős a politikát egy személyben megtestesítő politikai vezető. Nem véletlen, hogy Magyarországon már majdnem minden fontos pénzügyi elosztás a miniszterelnöki hivatal alá tartozik. Nem is kétséges, hogy Oroszországban mindenről Putyin dönt, és nem kétséges, hogy Kínában mindenről Hszi elnök dönt.

A politikának tehát nagy befolyása van a gazdaságra s a meggazdagodásra. Vannak azonban lényeges különbségek, és most hadd beszéljek Oroszországról és Kínáról. Az érdekes különbség abban van, hogy Oroszországban a politika akkor lép fel szinte minden esetben sikeresen a nagytőke ellen (megsemmisíti, börtönbe zárja, emigrációba kényszeríti őket), ha a tőkének politikai ambíciói vannak. Ha oligarchák lesznek, akkor megsemmisítik őket. Kínában másként van, a tőkések akkor kerülnek bajba, ha a politikai protektoruk bajba kerül. Nagyon ritka az az eset, hogy kifejezetten a nagytőke ellen lépjen föl a politikai vezetés, inkább arról van szó, hogy egy politikai ellenfél megbuktatásakor a mögötte lévő üzleti háttér is börtönbe kerül. Más tehát a dolognak a dinamikája. A politikának és tőkének ez a típusú, ilyen mérvű összefonódása aránylag friss jelenség. Az átalakulás első tíz évében Kína sok szempontból a kádárista Magyarországhoz hasonlított. Tulajdonképpen a reform első lépése az volt, amit úgy neveztek: családi felelősségi rend-

szer. Még föl se bontották a kollektív farmokat, hanem azt mondták: ez a darab föld a kollektív farmban a ti családotoké lesz, s a család szervezze meg, miként művelitek meg. A terméket még többnyire elvették tőlük, csak keveset engedtek a piacon értékesíteni, de nagy szó volt, hogy a család szervezhette meg a munkát. Következő lépésben azt mondták, most már azt termeltek a földeteken, amit akartok, de ennyi meg ennyi rizst azért meg kell termelni, és be kell adni a közösbe. Aztán eljutottunk odáig, hogy most már nincsen semmi szabály, hogy mennyit kell megtermelni: annyit termeltek, amennyit a piac fölvesz, annyiért adjátok el a piacon, amennyiért eladjátok. Erre mondtam azt, hogy 1978 és 1986–87 között Kínában a kapitalizmus alulról fölfelé építkezett. A kínai politikusokról nem tudok eleget, de az a gyanúm, hogy egy kicsit Kádár Jánoshoz hasonlítottak, aki aszkétikus ember volt: mikor a felesége meghalt, és árverezték a háztartást, láttuk, hogy nagyon egyszerűen élt Kádár a feleségével. Nem mindenki volt azért ebben a rendszerben sem aszkétikus, hiszen sok botrányról tudtunk a Kádár-rendszer felső katonai és politikai elitjének a disznóságairól. De az biztos, hogy Kádár János maga nem gazdagodott meg, nem volt magánvagyonra. Ha nagyon mulatni akart, akkor megivott egy üveg konyakot. Állítólag Aczéllal konyakot ittak, és westernmozikat néztek, ha ki akartak rúgni a hámból. Szóval az az érzésem, hogy a korai kínai politikai elit is aszkétikusabb jellegű volt, és nem fonódott össze az akkor egyébként sem jelentős tőkével. A tőke nagytőkévé növekedése Kínában az 1990-es évek második felében kezdődött – részben fölnőtt ezekből a kisvállalkozókból, és ez a nagy különbség Magyarországgal összevetve. Kevés olyan kivételtől eltekintve, mint mondjuk Demján [Sándor], aki alulról kezdte, és nagy lett belőle, Magyarországon a kisvállalkozók, a háztáji parasztok tönkrementek, nem meggazdagodtak. Kínában sokan voltak, akik alulról indultak, és végül meggazdagodtak. Azután elkezdődött ott is a privatizáció, ahol a menedzserek kerültek előtérbe, és velük összefonódásban a politikai elit is kezdett szépen meggazdagodni. A New York Times adataira támaszkodva mondom, hogy Ven miniszterelnöknek, aki az előző rezsimben volt miniszterelnök, a családi vagyonát több mint 2 milliárd dollárra, Hszi elnök családjának a vagyonát pedig 2 millió dollár körüli összegre becsülik. Elkezdődött ott is a politikai és a gazdasági elit összekapcsolódása, ennek ellenére nem kérdéses, hogy Kínában továbbra is a politika beszél, és a pénz ugat. Ennyiben ez kínai sajátosság.

Közép-Európában bonyolultabb a helyzet, a magyar helyzet áll talán a legközelebb a kínai, s főleg orosz mintához. Nyilván Románia nagyon közel állt hozzá: az, hogy már ezer embert érint a korrupciógyanú, mutatta, hogy a politikai elit erősen összefonódott az üzleti elittel. Van

egyébként példa arra is Kelet-Európában, hogy valaki először meggazdagszik, s aztán lesz belőle politikus. Példa erre Gyurcsány [Ferenc], de a cseh [Andrej] Babiš is. Boriszov Bulgáriában médiacár, és ebből lett politikai hatalma. Ez egyébként inkább a nyugati mintát jelenti, például Donald Trump az USA-ban: amikor valaki meggazdagodik, és a pénzét használja arra, hogy politikai hatalmat szerezzen.

Legalább is megpróbálkozzon vele.

Igen. Hogy sikerül-e neki, meglátjuk. Egyre riasztóbban úgy látszik, hogy még a végén sikerülhet is.

Beszéljünk most egy másik típusú társadalmi csoportról, az értelmiségről. A vállalkozók a szocializmus alatt meg az új kapitalizmusokban sokkal inkább ki vannak téve a piacon és a hatalmi mezőben tetten érhető folyamatoknak. Az értelmiségnél is nyilván nagy a kitétség, de itt talán inkább önjáróak a csoportszerveződés dinamikái, logikái. Hogy látod az értelmiség szerveződését a posztoszocialista időszakban, mennyiben mondható útfüggőnek a szocializmus időszakától (amely időszokról híres könyvet is írtál Konrád Györggyel)? Milyen dinamikában szerveződik ez a társadalmi csoport az összeköttettség, az együttműködések szempontjából?

Egy kicsit távolabbról közelítem meg a kérdést. Most fejeztem be egy tanulmányt a „Bildungsbürgertum”-ról. A német historiográfiában különbséget tesznek a „Bildungs- és a Besitzbürgertum” között, mondjuk úgy, hogy az értelmiségi burzsoázia és a tőkés burzsoázia között. Az világos, hogy a tulajdonos polgárság Németországban, Magyarországon, Oroszországban, Lengyelországban viszonylag gyenge volt, különösen Angliához, Hollandiához vagy részben Franciaországhoz viszonyítva. Ezért lehet azzal érvelni, hogy a 19. századi Magyarországon, Németországban vagy Oroszországban a modernizációs projektet nem tudta a tulajdonos polgárság föl vállalni, helyette az értelmiség vállalta föl. Az, hogy az értelmiség és burzsoázia, értelmiség és „Bürgertum” mennyiben összekapcsolódhat, bonyolult kérdés – az értelmiségi nem feltétlenül szereti nagyon a burzsoát. De érvelhetünk azzal, hogy a 19. században a modernizáció ereje a szabad értelmiség volt. Mannheimnek a szabadon lebegő értelmiség fogalma tulajdonképpen a magyar helyzet általánosítása, a szemé előtt a magyar dzsentri, arisztokrata Kazinczyk, Eötvösök és Széchenyik lebegtek, akiknek megvolt a vagyonuk, nem kellett dolgozniuk, otthon ülhettek, verseket és könyveket írtak, és

modernizálták a társadalmat. Ehhez kapcsolódott aztán a 19. század végétől Magyarországon a német és a zsidó származású polgárság.

Azt hiszem, történeti tény, hogy ez a modernizáció valahogy félutasra sikeredett. És a „Bildungsbürgertum”, az értelmiség jó része kiábrándult abból, hogy Noszty fiú és Tóth Mari-féle, félfeudális, félkapitalista társadalmat „építsen”: elment a kedve tőle, és radikalizálódott. A legtöbben elmentek a szélsőbaloldalra, és sokan elmentek a szélsőjobboldalra. A baloldalt talán nem kell sorolnom, a magyar értelmiség jelentős része a baloldal felé sodródott. Oroszországban végképp, de Németországban is. De voltak, akik a jobboldal felé radikalizálódtak, és elment a kedvük attól, hogy egy tőkés jellegű modern társadalmat csináljanak. Ennek nyomán alakultak ki szélsőjobb- és szélsőbaloldali diktatúrák, amelyeknek az elején az értelmiség körében még sok lelkes híve volt. Gondoljunk a „fényes szelekre”. A fiatal magyar értelmiség számottevő része lelkesen magához ölelte a kommunizmust 1945 és 1950 között. Aztán ettől elfanyalodott, és kezdett kialakulni az, amit a „második Bildungsbürgertum”-nak neveztem. Ez az 1960-as évek második felében, az 1970-es években és az 1980-as évek elején volt prominens, amikor kialakult egy olyan értelmiségi polgári réteg, amelynek elment a kedve a baloldali radikalizmustól, de még nem jött meg a kedve a nagytőkés kapitalizmushoz. Még azt a szót sem akarták kimondani, hogy kapitalizmus vagy tőke, nagytőke. Civil társadalmat akartak.

A civil társadalom kiváló fogalom volt, mert nem kellett azt mondani, hogy ők kapitalizmust restaurálnak. Egyébként a civil társadalom fogalma, amit a lengyel, cseh, magyar „Bildungsbürgertum” alakít ki, és azt a jelentést tulajdonítja neki, hogy lehetséges modernitás „Besitzbürgertum” nélkül is, az egyenlő emberek szabad kontraktusát vagy társulását jelenti. Ez a fogalom a nyugati baloldalnak is rettenetesen tetszett. Németországban az 1970-es évek elején erős volt a baloldal, és nekik a „bürgerliche Gesellschaft” [polgári társadalom] бүдös volt: a CDU volt a „bürgerliche Partei” [polgári párt]. A Szociáldemokrata Párt 1970-ben munkáspárt volt, a szociáldemokraták vagy a Labour Party Angliában a munkások és a kisemberek érdekét fejezte ki, ezzel szemben a konzervatívok és a CDU volt a tőke pártja, a „bürgerliche Partei”. Érdekes módon, Németországban elhagyják a „bürgerliche Gesellschaft” fogalmát, és elkezdik a „Zivilgesellschaft”-ot [civil társadalom] használni, szégyellős módon megkerülik azt, hogy tulajdonképpen mit is akarnak. Az 1980-as évek közepe táján változik ez meg, kezdenek rádöbbsenni, hogy magántulajdon és tőke nélkül a rendszer nem fog működni, és a civil társadalom csupán mese: jobb lesz, ha kapitalizmust csinálnak.

Azt, hogy az állami tulajdont magánosítani kell, először 1981 szeptemberében olvastam egy Lengyelországban megtartott Szolidaritás-ülésről szóló beszámolóban. Egy lengyel közgazdász azt mondta, privatizáljuk az állami vállalatokat. Mindenki elájult, hogy milyen botorságokról beszél. Én Tardos Marcitől még 1983-ban megkérdeztem, hogy mit szól a privatizációhoz. Azt mondta, hülyeség: azt tudjuk, hogyan kell halászlét csinálni halból, de hogy hogyan kell halászléből halat csinálni, erre nincsen megoldás. Az államosítás visszafordíthatatlan folyamat – mondta ezt az a Tardos Marci, aki később a privatizáció nagy híve lett neoliberais közgazdászként.

A „Bildungsbürgertum” kezdte elfogadni, hogy a kapitalizmus mégiscsak szükséges, és magára vállalta azt a feladatot, hogy most ő fogja létrehozni a „Besitzbürgertum”-ot, a tulajdonos polgárságot. Van egy egész rövid idő 1990 körül, amikor tulajdonképpen a politikai hatalmat a „Bildungsbürgertum” veszi át. Magyarországon a miniszterelnök egy történész, a külügyminiszter egy történész, a köztársasági elnök egy fordító és drámaíró, a cseh köztársasági elnök egy drámaíró és irodalmár, tehát tele van a politika „Bildungsbürger”-ekkel, akik most már elkötelezettek az iránt, hogy létrehozzák a „Besitzbürgertum”-ot. Tiszavirág-életű virágzása volt ez a „Bildungsbürgertum” politikai hatalmának. 1992–93 körül olvastam egyszer a Frankfurter Allgemeine Zeitungot a vonaton, Frankfurtból Budapestre jövet. Az egyik cikk azt írta: „a filozófusok mennek, és a macherek jönnek”. Ez következett be. A „Bildungsbürgertum” kiszorult, vagy el is ment a kedve a politikai hatalomtól. Nem tudom pontosan, mennyire szorult ki: nyilván volt, aki kiszorult, szeretett volna bent maradni, mert jól fizető állása volt. Volt, akinek azonban csak elment tőle a kedve, és azt mondta, ugyan már, visszamegyek a könyvtárba olvasni, és inkább egyetemi tanár leszek, minek legyek én országgyűlési képviselő meg miniszter. Ilyen is volt, meg olyan is, de tény, hogy a helyükbe egy profi politikai osztály lépett. Ebben Magyarországon óriási szerepet játszott az MSZP 1994-es nagy politikai győzelme, amely elárastotta a politikát egy, már az államszocializmusban és a KISZ-ben politikai képességekre szert tett gárdával. Végül is ugyanez történt a Fidesszel, ahol eleve nem volt „Bildungsbürgertum”, keveseket leszámítva a Fidesz vezetése nem igazán volt értelmiségi polgár, hanem már egyetemista korában politikát csinált, és azóta kitűnően megtanulta, hogy hogyan kell politikát csinálni. A „Bildungsbürgertum”-ot pedig úgymond „taccsra vágta”, mert az meg nem tudta, hogyan kell politikát csinálni, hanem moralizált, próbált értelmiségi lenni a politikában, márpedig ez a kettő együtt nem megy. Úgyhogy ezzel az értelmiség lényegében kiszorult a hatalomból. Azok, akik a politikai osztály klientúrájához tartoznak, kvázi-értelmiségi állá-

sokat szereznek maguknak, belőlük lesznek rektorok meg a Magyar Művészeti Akadémia elnöke, de nekik nincs politikai hatalmuk. A tudományos életben megmaradt egy, a nyugati értelmiséghez hasonló szerepet játszó értelmiség, amelynek a fő dolga az, hogy könyveket írjon, meg az egyetemeken előadást tartson. És annyi megmaradt, amit úgy neveznek a jobboldalon, hogy a megmondó emberek – arról nagyon nehezen tud lemondani a második „Bildungsbürgertum”, hogy ne ő nevezze meg, ki legyen a következő miniszterelnök, és ne ő mondja meg, merre kell mennie az országnak. Ezért ha az ember bekapcsolja a rádiót, vagy kinyitja a televíziót, még a vízcsapból is a „Bildungsbürgertum” folyik, csak jelentősége igazság szerint már nincsen. Ebből a szempontból a Fidesz-kormányzat nagyvonalú: nem engedi be őket az állami csatornába, de hogy az ATV-n mit mondanak, arra legyintenek, az senkit nem érdekel. Ez különbség Amerikával összevetve, mert ott az ATV-szerű adókon nem szoktak egyórás interjút folytatni értelmiségiekkel, ott inkább rocksztárokkal beszélgetnek.

Amerikában van egy tucat értelmiségi, akik a New York Times Op-Ed oldalára időnként „megmondóemberes” dolgokat írnak, amiket én mindig nagy élvezettel elolvasok, de ezeknek komolyabb hatása sem az emberekre, sem a politikára nincsen. 1989-ben a UCLA-n voltam, akkor már elismert egyetemi tanárként, és ott, legalább is Dél-Kaliforniában én értettem a legtöbbet Kelet-Európához. A UCLA Hollywood mellett található, de soha senkinek eszébe nem jutott, hogy engem öt percre behívjon egy televízióstúdióba, és megkérdezze: Professor Szelenyi, mégis mit gondol, mi történik most Kelet-Európában? Egyáltalán nem érdekelte őket, hogy én mit gondolok erről. És meg kell mondanom, ez engem nem bántott, sőt, örültem neki. Szeretek az elefántcsonttoronyban lenni.

Úgy látom azonban, hogy csupán átmeneti dolog, hogy még vannak megkeresések (esetemben például a Klub Rádiótól, de legutóbb még az InfoRádióban is hosszú interjút készítettek velem). Ez szépen el fog múlni, és az értelmiségnek rá kell ébrednie, hogy majd azért kap tisztességesebb fizetéseket, hogy jó előadásokat tartson az egyetemen, ott majd kicsit jobban össze kell szednie magát, nem lóghat el az órájáról, és föl kell készülnie rá. Az elefántcsonttoronyban majd kényelmesen elhelyezkedik, és jól érzi magát. Összességében mulatságosnak tartom, hogy ennyi figyelmet kap még mindig az értelmiség.

Zárásképpen egy olyan témára szeretnék kitérni, ami első pillantásra talán távol esik az eddig tárgyaltaktól. Mostanában több írásban is foglalkoztál Weber varázstalanítás-elméletének értelmezésével, és azzal álltál elő, hogy Mozart Varázsfuvolója lehet a kulcsa ennek a modernitáskritikának. Ehhez a témakörhöz kapcsolódóan, de megmaradva

a társadalmi tőke és általában az emberi kapcsolatok „varázsának” a témájánál, azt szeretném tőled megkérdezni, hogy a weberi értelemben élettelen géppé és megmerevedett szellemmé váló globális gazdasági, társadalmi, politikai viszonyok közepette hol vannak azok a pontok, amelyek az emberi létállapothoz mégiscsak szükséges energiákat vagy forrásokat megadják. Többfajta dolog merülhet itt fel. Te elővezetted azt a tézist, hogy Mozart számára nyilvánvalóan a zene volt ez a forrás – én ebben nem vagyok annyira biztos –, és lehet, hogy most a Weber-előadásokban éppen azon dolgozol, hogy megmutasd, Weber keresése milyen irányt vehetett. Most azonban a kortárs világban érzékelhető közösségi ideológiáról szeretnék kérdezni, arról a fajta reményről, amit az emberi kapcsolatok általi „megváltástól” várnak a legkülönfélébb társadalmi kontextusokban. Olyan jelenségekre gondolok, mint például a vallási megújulás folyamatai, akár a történelmi egyházak keretein belül, akár az új vallási mozgalmakban vagy éppen new age-es változatokban, de utalhatunk a túlságosan is népszerűvé váló fundamentalizmusokra és fanatizmusokra is. Talán ez az egyik változata a kortárs keresésnek, a modernitás meghaladására, egyfajta orvoslására tett kísérleteknek. A másik, ha tetszik, laikus változat pedig, ami a beszélgetés témájához elég szorosan kapcsolódik is, az a tudományban, a közpolitikában, társadalompolitikában megmutatkozó, már-már ideológiává kikristályosodó meggyőződés. A közösségekhez, az emberi kapcsolatokhoz fűznek itt utópisztikus, tehát mannheimi értelemben világot átalakító igényű reményeket. Történetileg nézve újszerű, hogy a közösségekben és a társadalmi kapcsolatokban próbálják meg az emberek megtalálni ennek a típusú meghaladásnak a sarokkövét. Te ezt hogy látod? Ez is egy múló jelenség, amiből majd kikeveredünk, vagy van-e a világ újrararazsositásának, a „varázskertnek” a közösségekben, az emberi kapcsolatokban bármifajta felfedezhetősége, vagyis hogyan értelmezhetjük ezeket a jelenségeket a kortárs világban?

Ez nagyon bonyolult kérdés. Talán Huntingtongal kezdeném a megválaszolását, aki szerint a civilizációk konfliktusának korszakába érteztünk el. Ez nagyon szellemes megjegyzés, mert nem kétséges, hogy a Szovjetunió és a kommunista eszme összeomlásával nem osztályok és társadalmi rendszerek harcáról beszélünk már, hanem sokkal inkább eszmék ütközéséről. Az a gyanúm azonban, hogy Huntington kicsit leegyszerűsítette a dolgokat azzal, hogy civilizációkról beszélt. Ez magyar kontextusban különösen lényeges: az iszlámot mint a nyugati civilizációtól alaptevően különböző civilizációt fogják fel, és úgy képzelik el, hogy most a világ

nagy konfliktusát az iszlámnak és a nyugati vagy judeo-kereszténységnek a konfliktusa jelenti. Ez túl egyszerű lenne így.

Vita zajlott azonban arról is, mennyi civilizációs rendszerről beszélhetünk. Annyi világos, hogy a konfucianus rendszer másik rendszert alkot, de hogy az ortodox kereszténység mennyiben más a nyugati kereszténységtől, „megérne egy misét”. Egyébként Oroszország sajátos rendszere valószínűleg összefügg az ortodoxiával. Nagyon nem szeretem, amikor Putyint lesztálinozzák vagy lehitlerezik – persze, Putyinnak megvan a maga KGB-s múltja, de ő magát sokkal inkább az ortodoxia kultúrájában próbálja elhelyezni, és a hagyományos orosz kultúra, valamint a cári birodalom újraépítése, nem pedig a Szovjetunió újraépítése szerintem a célja.

Ugyanakkor nem kétséges az sem, hogy a varázstalanítás minden kultúrkörben működik. Másként és más mértékben, de minden kultúrkörben működik. Egy nagyon aktuális példával élve: a kölni pályaudvaron 2016. január elsején lezajlott konfliktust túl könnyen az iszlámnak és a nyugati kultúrának az összeférhetlenségeként említik, és gyakran összekapcsolják a migrációval. De egyrészt nem tudjuk pontosan, hogy ki csinálta a balhét; másrészt akik a felfordulást csinálták, iszlamisták voltak-e. A hívő iszlamista nem ihat alkoholt, tehát a berúgott, balhézós srácok patológikus módon éppenhogy integrálódtak az európai kultúrába, ahol a szilveszteri berúgás a norma része. A fundamentalista iszlámban soha nem lehet inni alkoholt, és nem is kell fundamentalistának lenni, a vallásos muzulmán nem iszik alkoholt. Tehát az a furcsa, hogy – függetlenül attól, hogy a randalírozók között voltak-e menedékkérők, vagy pedig turisták vagy már régebben ott élők voltak-e – mennyire voltak muzulmánok vagy arabok. A kölni pályaudvaron szilveszterkor történtek nem Európa „iszlamizálódásának” példáját jelentik, hanem egy anómiás banda garázdálkodását. Semmiképpen sem az iszlám kultúrának az integrációképtelenségéről van itt tehát szó, hanem rossz, hibás integrációról vagy anómiáról. Ha Pesten sétálunk a szilveszteri utcán, éppen elég hullarészeg embert látunk, akik integrálódtak a szilveszteri judeo-keresztény kultúrába...

Visszatérve Huntingtonra: túlságosan leegyszerűsítette, hogy melyek az említett kultúrkörök. Max Weber azt mondta, a konfucianizmus összeegyeztethetetlen a kapitalizmus szellemével. Ezt követte a japán csoda és a kínai csoda, erre a társadalomkritikusok azt mondják: na, jó, a kereszténységhez képest a konfucianizmus az igazi adekvát kultúra a modern kapitalizmushoz. Tudod, mivel érvelnek? Azzal, hogy a konfucianizmus kultúrájában mindig vizsgázni kell, nagyon meritokratikus a társadalom, szemben a sokkal inkább paternalista judeo-keresztény európai kultúrával.

A vallás és kultúra összefüggése országonként is különbözhet: az iszlám nem ugyanaz Indonéziában, mint Iránban vagy Szaúd-Arábiában. Az iszlám egyébként egészen más volt Szíriában is a mostani szerencsétlen polgárháborúig. Sokféle iszlám van tehát, és vannak felvilágosultabb és fundamentalistább változatai, ahogy a kereszténységnek és a judaizmusnak is vannak fundamentalista szektái, amelyek szintén hajlamosak a terrorizmusra. A baj a fundamentalizmusokkal van szerintem, nem a civilizációkkal. Attól, hogy valaki muzulmán, nem feltétlenül fedi be (nőként) a haját, és ha valaki befedi a haját, az nem a világ vége. Ha valaki térd alatti szoknyát hord, akkor ez tetszik neki. Mi olyan nagy baj van ezzel? A világ különféle, sokféle kultúrából állunk, és ezek a kultúrák furcsa módon összeegyeztethetők így vagy úgy a modernitással. Abu-Dzabiban elképedtem, hogy hogyan működhet az iszlám társadalom. A ramadán alatt nem szabad enni meg inni. De mikor kezdődik a ramadán? Amikor az arra kijelölt ember meglátja a Holdat. Aztán jön az idő, amikor esznek-isznak. Most ebből az következik, hogy idő első napján minden be van zárva, a bankok is. Hogyan működhet egy tőkés társadalom, ha nem lehet előre tudni, hogy mikor tudunk pénzt átutalni egyik bankból a másikba? Abu-Dzabiban péntek a szünnap, és szombatvasárnap dolgoznak. Hogyan működik a világkapitalizmus, ha pénteken nem tudom átutalni a pénzemet, mert a bankok be vannak zárva, vagy vasárnap utalom át, amikor az európai bankok nem működnek? Hogy lehet így élni? És valahogy mégis működik. Szóval a kultúráknak van egy adaptív képessége.

Ennek ellenére a fő tendencia tényleg a varázstalanítás, ami nem is annyira az iszlámot vagy a konfucianizmust érinti, hanem a legnyomatékosabban az amerikai civilizációt, míg az európaiat valamivel kevésbé. Ennek a varázstalanított világnak van valami elviselhetetlen világossága, amitől menekülnünk kell. Tulajdonképpen a fundamentalizmusok egyik fontos oka éppen ennek a világnak az elviselhetetlensége. Család? Oda nehezebb menekülni. Az emberek mobilak, a nagycsalád fölbomlott, nem tud több generáció együtt élni egy házban, mert máshova kell elmenni, mert máshol, esetleg egy másik országban van munka. Különösen fiataloknál hatalmas probléma ez. Úgyhogy menekülnek a politikai és vallási fundamentalizmusok felé. Nem véletlen, hogy Donald Trumpnak sok követője van az egészen fiatalok között, az sem véletlen, hogy a Jobbiknak erős bázisa van az egyetemi ifjúságban, Szalai Erzsi erről meggyőzően írt. A tradicionális közösségek szinte elkerülhetetlenül bomlóban vannak, Amerikában legesleginkább, de bizonyos mértékben még Európában is: Magyarországról félmillió ember él külföldön, tehát a családi kapcsolat meggyengült, másféle közösségeket keresnek.

Egyébként tizenéves koromban nekem is volt egy evangelizációs élményem – éppen most írok egy tanulmányt erről, hogy miként kerültem egy hagyományosan vallásos családból egy evangelizációs, nagyon szigorú, mondhatnám, fundamentalista közösségbe, aztán hogyan estem ki onnan, és miként lett ateista belőlem. Ezt az utat írom le, de nem vitás, hogy tizenkét-tizenhárom éves koromban nekem is a közösség keresése volt a fontos motívum. Azt sem tartom véletlennek, hogy az iszlamisták között annyi a fiatal. Az Iszlám Államnak is, gondolom, ez az egyik vonzereje: olvashatjuk az újságokban, hogy azok a (muzulmán háttérű) fiatal lányok, akik teljes mértékben integrálódtak az európai típusú kultúrába, buliztak, volt barátjuk, ittak alkoholt is, egyik napról a másikra fundamentalistává válnak, és elmennek az Iszlám Államba feleségnek, mert ott közösséget ígérnek nekik. Sokan közülük aztán megbánják, és próbálnak visszakeveredni, de lényeges látni, hogy a fő motiváció a közösségkeresés, ami még intenzívebbé válik a tradicionális közösségek meggyengülésével. Kínában ezzel szemben a családi kapcsolatok továbbra is erősek. A kínai leggazdagabbak listáján számos olyan elemet találunk: „X és a családja”. Magyarországon egy ilyet sem tudok. Magyarországon az egyén gazdag, Kínában a család gazdag. De Kínában is nő a mobilitás, ott is van varázstalanítás, politikai és vallási fundamentalizmus, menekülés.

Erich Fromm mondta jól: „Escape from freedom” – menekül az ember a szabadságtól, és keres valakit, aki megmondja neki, hogyan kell élnie, egy közösséget, amelyik előírja neki, mit tegyen. Ilyen értelemben Huntingtonnak van valami igazsága: a nagy kultúrkörök talán a fokokozatokban különböznek, de végtelenül veszélyes azt mondani, hogy „ezek a muzulmánok nem tudnak integrálódni”, vagy „ezek a konfuciánusok...”, vagy „Oroszország persze ortodox”. E kijelentések túlzó általánosítások. Globális világban élünk, a varázstalanítás mindenütt terjed, a hagyományosabb kultúrákban is, bár érdekes, hogy éppen a kereszténységben van a legkisebb ellenálló képesség.

A varázstalanítással kapcsolatban?

Éppen az ellen, hogy valahogy kompenzálja a varázstalanítást.

Én ezt egy kicsit másképp látom.

Pedig így van: a vallásosság lényegesen csökkent, különösen az európai kereszténységben, Amerikában kevésbé. Amennyire tudom, de nincsenek erről adataim, sokkal kisebb itt a vallási fundamentalizmus, mint

például Amerikában, ahol protestáns körökben eléggé számottevő. Még terroristák is vannak közöttük, például abortuszklinikákat támadó fundamentalisták, bár nem annyira szervezettek, mint a fundamentalista iszlám. Szóval nem kétséges, hogy az iszlám áll ellen legerősebben a szekularizációnak és a varázstalanításnak, de ez nem azt jelenti, hogy nincsen nagyon sok szekularizált a muszlimok között. 1,2 milliárd muzulmán van a világon, közülük sokan szekulárisak, és ki vannak téve a varázstalanításnak, és éppen a fundamentalisták közé kerülhetnek azok, akik menekülnek a varázstalanítástól, keresik a közösségi élményt, keresik azt, hogy megmondják nekik, hogyan kell élni. Hogy nem szabad cigarettázni, nem szabad inni, a nőknek nem szabad a testüket megmutatni. Amikor elő van írva minden, akkor egyszerűbb az életet élni. Ahogy említettem, tizenhárom-tizennégy éves koromban én is átéltem ezt. Nem voltunk fundamentalisták, de volt, aki megszabta a szabályokat – egy kis zárt közösségben a budai várban. Egy Sréter Ferenc nevű evangélikátor lelkész vezette. A belépéshez az embernek bizonyítania kellett, hogy újraszületett keresztény. Pontosan nem is tudom, mi volt ez – valóban vallási élményem lett volna? Ezt próbálok most az írásom során visszaidézni.

Mennyi ideig tartott ez az időszak?

Nem túl sokáig, nagyjából két évig. Utána jött egy másik lelkész, beleszerettem a lányába, és akkor a dolog el volt rendezve. A lányt el is vettem feleségül, 44 évet éltünk együtt.

Látod, milyen jól jártál?!

Igen. Szép lába volt, én meg 16 éves voltam. És csodálatos asszony lett belőle.

Köszönöm a beszélgetést.

Szerzőinknek

Folyóiratunk kizárólag tanulmányokat, valamint rövid és esszéjellegű recenziókat közöl.

A tanulmányok és az esszérecenziók hossza ne haladja meg az 1 ív terjedelmet (40 ezer leütés lábjegyzetekkel és szóközökkel)! Egy ívnél hosszabb írásokat csak különösen indokolt esetben közlünk. A rövid recenziók terjedelme 10 ezer leütés lehet.

A kéziratokat kizárólag elektronikusan, MS Word formátumban kérjük a szerkesztőkhöz eljuttatni a *kiado@szazadveg.hu* címre!

A tanulmányokat a tézis és a kapcsolódó gondolatmenet 8–10 soros összefoglalójával együtt kérjük benyújtani! (Ez azonban nem számít bele a fenti terjedelmi korlátba.)

Kérjük, a jegyzeteket lábjegyzetekben helyezték el (ne végjegyzetben), és ezek számát is korlátozzák a szükséges minimumra!

A hivatkozásokat (megjegyzés, magyarázat nélkül) a szövegbe kérjük elhelyezni! Ezek formája: (Felkai 2006, 525).

A bibliográfiát (Irodalom) a tanulmány végén helyezték el! Itt a következő formát kérjük használni:

- Könyvek: Fukuyama, Francis 2006: *Amerika válaszüton. Demokrácia, hatalom és neokonzervatív örökség* (ford. Tomori Gábor). Budapest, Századvég.
- Könyvfejezet, -részlet: Eigner, Peter 2009: Der „Sieghartismus”. Rudolf Sieghart und die Verquickung von Wirtschaft und Politik. In Halmos Károly et al. (szerk.): *A felhalmozás míve. Tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Budapest, Századvég. 452–462.
- Tanulmány folyóiratban: Láncki András 2011: Ki a felelős? A politikai felelősség nyomában. *Politikatudományi Szemle*, XX. évfolyam, 2011/4., 16–29.
- Írás az internetről: G. Fodor Gábor: *A politika méltóságáról*. <http://www.szazadveg.hu/kiado/szazadveg-folyoirat.html>, utolsó letöltés: 2012. március 30.

A három sornál hosszabb idézeteket kérjük behúzással kiemelni és külön bekezdésben elhelyezni!

A kiemelést a szövegben kurziválva kérjük jelezni, a vastagítást folyóiratunk nem használja!

A szerkesztőség

NAGY Gábor Dániel (1979, Szeged) a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Vallástudományi Tanszékének tudományos munkatársa, egyetemi adjunktusa. Doktori fokozatát a Pécsi Tudományegyetemen szerezte 2011-ben, politikatudományból. A DARTKE Egyesület elnöke. Kutatási területei: kapcsolathálózati kutatások, társadalmi tőke, területi kötődés, új vallási mozgalmak, vallásosság Magyarországon. Legutóbbi publikációja: Vallásszociológia és szociális hálózati alapú megközelítések. In: Közigazgatási és Igazságügyi Hivatal (szerk.): *Így kutattunk mi! Tudományos cikkgyűjtemény II.* A Nemzeti Kiválóság a Konvergencia Régióban Program ösztöndíjasainak tudományos cikkeiből TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001. Budapest, Közigazgatási és Igazságügyi Hivatal, 2015. 127–128.

NAGY Szidónia Katalin (1988, Budapest) doktorandusz, a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskolájának hallgatója. Kutatási területe: a szubjektív jóllét alakulása Magyarországon és más posztszocialista országokban – a rendszerváltás előtti és utáni helyzet összehasonlítása. Legutóbbi publikációja Michele Gazzola *The Evaluation of Language Regimes. Theory and Application to Multilingual Patent Organisations* című könyvéről írt recenzió (megjelent: *Transylvanian Society* 2015/3.).

ORBÁN Annamária (1963) a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Szociológia és Kommunikáció Tanszékének docense. Kutatási területei: kooperáció, bizalom, társadalmi tőke, fenntartható helyi és városfejlesztés, energiapolitika, szociális gazdaság, önszervező közösségi modellek, társadalmi és kulturális innováció. Legutóbbi publikációja: *Building smart communities in the Hungarian social economy. Community Development Journal*, Oxford University Press, 2015 (doi: 10.1093/cdj/bsv053).

SZÁNTÓ Zoltán (1963, Budapest) a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézetének igazgatója, egyetemi tanár, rektorhelyettes. Az OTDT Társadalomtudományi Szakmai Bizottságának elnöke. Kutatási területe: analitikus társadalomelméletek és gazdaságsszociológia, különös tekintettel az opportunisták gazdasági viselkedésekre. Az „Anticorruption Policies Revisited” FP 7-es nemzetközi kutatási program témavezetője. Korrupcióval kapcsolatos elemzéseit többek között *A (kenő) pénz nem boldogít! Gazdaságsszociológiai és politikai gazdaságtani elemzések a magyarországi korrupcióról* című szerkesztett kötetben jelentek meg 2012-ben. Az *Information Asymmetry in Politics and the Idealtypes of Corruption* című tanulmány (*Ekonomiske Ideje i Praksa* 2015. szeptember) társszerzője.

SZELÉNYI Iván (1938, Budapest), William Graham Sumner Emeritus Professor of Sociology and Political Science, Yale University, Fellow of American Academy of Arts and Sciences (2000), a Magyar Tudományos Akadémia levelező (1990), majd rendes tagja (1995). Kutatási területe a társadalmi egyenlőtlenségek és a posztkommunista kapitalizmusok vizsgálata. Legutóbbi monográfiái: *Patterns of Exclusion* (Ladányi Jánossal). New York, Columbia University Press, 2006; *Making Capitalism without Capitalists* (Gil Eyalal és Eleanor Townsley-vel). London, Verso, 1998.

9 770237 520008

FÜZÉR KATALIN A bizalom társadalomelmélete és a társadalmi tőke
szociológiaelmélete

BODOR ÁKOS – GRÜNHUT ZOLTÁN Társadalmi rétegződés Magyarországon
a bizalom mentén

CSIZMADIA ZOLTÁN A kapcsolati tőke osztályszerkezeti aspektusai lokális
metszetben

BALOGH PÉTER – NAGY SZIDÓNIA – SZÁNTÓ ZOLTÁN A társadalmi tőke
árnyoldalai: korrupciós hálózatok és bűnszervezetek

MEGYESI BOLDIZSÁR A társadalmi tőke negatív hatásai

ORBÁN ANNAMÁRIA Társadalmi tőke, társadalmi innováció, szociális gazdaság

NAGY GÁBOR DÁNIEL Vallási és társadalmi kapcsolathálózat Észak-Amerikában
és Közép-Kelet-Európában

Beszélgetés **SZELÉNYI IVÁNNAL** a társadalmi tőke szerepéről a hatalom,
a piac és a „varázskertek” működésében

1000 Ft